

TIGHT BINDING BOOK

**TEXT FLY WITHIN
THE BOOK ONLY**

**THE BOOK WAS
DRENCHED**

UNIVERSAL
LIBRARY

OU **192469**

UNIVERSAL
LIBRARY

Osmania University

Io. M
891.4631
r J83V

Accession No. M1164

This book should be returned on or before the date
marked below.

वि रा णी

लेखक
पं. महादेवशास्त्री जोशी

★

सन
१९५०

जोशी ब्रदर्स बुकसेलर्स
६७८ सदाशिव पेठ, पुणे २.

मूल्य अडीच रुपये

प्रकाशक :

केशव वामन जोशी

विद्या-प्रकाशन

६७८ सदाशिव पेठ, पुणे २.

[सर्वे हक्क लेखकाच्या स्वाधीन.]

मुद्रक :

रा. ना. सरनाईक

सुलभ मुद्रणालय

२९१ शनिवार, पुणे २.

अर्पणपत्र

मित्रवर्य श्रीयुत

बा. द. सातोस्कर

यांस सप्रेम समर्पित.

—लेखक

हा माझा तिसरा कथासंग्रह. ' लाडकांतले पाझर ' याच्या पाठोपाठ दुसऱ्याच वर्षी प्रकाशांत येत आहे, याचें सगळें श्रेय, प्रकाशक श्री. केशवराव जोशी यांना देऊन मी मोकळा होतो. त्यांच्या घाईला सुलभ मुद्रणालयाचे व्यवस्थापक श्री. राजाभाऊ सरनाईक यांनीं साथ दिली म्हणूनच या ' विराणी 'ला दुसऱ्याच्या दिवशीं सीमोल्लंघन करतां आलें.

' विराणी ' या नांवाबद्दल बऱ्याच मित्रांनीं जिज्ञासा व्यक्त केली, कीं हें काय प्रकरण आहे ? यांतल्या पहिल्या गोष्टीचें तें नांव आहे, हें सर्वांना कळेलच. विराणी म्हणजे विरहिणी. गोकुळांतल्या गौळणींच्या विरहावस्थेचें वर्णन करणारीं जीं अनेक पदे संतवाङ्मयांत आहेत त्यांना ' विराण्या ' असें बहुवचनी नांव रूढ आहे. प्राकृत वाङ्मयांतले सुंदर, सुटसुटीत आणि अर्थगुरु असे शब्द वेंचून वापरण्याचा मी थोडासा प्रयत्न करतो. त्यांतूनच ही ' विराणी ' पुढें आली आहे.

या कथासंग्रहांतल्याहि सर्व गोष्टी गोमंतकीयच आहेत. जें पाहिलें, ऐकलें आणि अनुभवलें त्यालाच यथामति वाङ्मयरूप दिलें आहे.

शके १८७२ }
विजया दशमी }
पुणें }

—लेखक

कथानुक्रम

१ विराणी	१
२ वृंदा	१४
३ मोरभटजी	२७
४ माहेरचें मूळ	३८
५ अंतरींच्या कळा	५०
६ चतुर्भुज	५८
७ लाडकी लेक	७०
८ थेरे माझ्या मागल्या	८५
९ मंगळसूत्र	९७
१० वेडा	१०८

शुक्रवारच्या कुणकुंबीच्या बाजाराला जाण्यासाठी गुरवारी संध्याकाळी कांहीं मंडळी वाट चालत होती. प्रत्येकाच्या खांद्यावर एकेक रिकामे पोतें अन् त्यांत रात्रीच्या पोटपूजेसाठी घेतलेल्या दशम्यांचें पुडकें होतें. सूर्यास्तापर्यंत ते सह्याद्रीच्या पायथ्याशी पोंचून, रात्रीच्या शांत वेळीं चांदण्याच्या प्रकाशांत सावकाशपणें घाट चढणार होते, 'चांदसुन्या' च्या पठारावर फराळ आटपणार होते, माभ्यावरच्या पारवड गांवीं मारुतीच्या देवळांत डुलकी घेणार होते, सकाळीं उठून दहा वाजायच्या सुमाराला बाजारच्या गांवीं गोंचणार होते अन् मग कोणी गुळाची टप, कोणी गोड्या तेलाचा डबा तर कोणी इतर कांहीं सामानसुमान खरेदी करणार होते.

विष्णुकाका त्यांचा म्होरक्या. तिथल्या खरेदीच्या व्यवहारांतला तो 'मुरंबा' होता. बाकीचे सगळे नवजवान. अधिक आगळं ओझं घाट उतरून आणणारे. आतां एवढी पांच सहा कोसांची वाट चालावयाची तर कमणुकीचें कांहीं साधन हवेंच कीं. विडी-पान होतें; पण तें नित्याचेंच. तेव्हां सगळ्यांनीं विष्णुकाकाला आग्रह चालवला कीं 'आम्हांला एखादी गोष्ट सांग.' 'आठवर्तो, सांगतों' म्हणत तो हळूहळू पुढें चालला होता. 'अजून नाही का आठवली' म्हणून ते मधून मधून त्याला जागवीत होते.

अखेर तो एका ठिकाणीं वाट सोडून उजव्या हाताच्या रानांत घुसला. 'तुम्हांला गोष्ट हवी ना ? मग या माझ्यामागनं.' त्यानें म्हटलें.

"काका, गोष्ट काय कुठें पुरून ठेवली आहे ?" एकानं खवचटपणें विचारलें. विष्णुकाका आडवी आलेली एक डहाळी हातांतल्या कोयतीनं कच्चीदिशीं तोडून म्हणाला,

"तें कळेल आतां थोड्याच वेळांत. 'ताकाआधीं मीठ' कशाला खातोस ?"

सुमारें मैलभर अंतर ते चालून गेले. पुढें जमिनीला उतार लागला. खाली एक विस्तीर्ण खोरे दिसू लागलें. त्याच्या एका अंगाला नदीचा प्रवाह संथपणें वहात असल्याचें निदर्शनास आलें. माणसाच्या सहवासासाठीं झुरणीला लागून कसेवसें जीवन कंठणारे कांहीं माड दिसू लागले. पाण्याविना सुकलेल्या अन् रानवेळींनीं आपादमस्तक घेरून जर्जर केलेल्या कांहीं, 'परित्यक्ता' पोफळीहि आढळल्या. एका काळीं तिथें मानव नांदत असल्याच्या त्या खुणा होत्या. पण तें मानवनिर्मित कलाकेंद्र उद्ध्वस्त करून कालपुरुष तिथें आतां वन्य वृक्षांना पोशीत होता.

त्या सगळ्या आसमंतावर नजर खेळवून विष्णुकाका बोलला,

“पोरांनो, तुम्ही आतां जिथून चालतां ती पायवाट एकाकाळीं चांगली मळत होती. आपल्या सारखेच कणकुंबीचे बाजारकरी घोटभर 'ताकाचं पाणी' घोटण्यासाठीं ही वाट धरायचे. गोण्या लादलेले वाण्यांचे बैल घणघण घंटानाद करीत दुपारच्या विसाव्यासाठीं याच वाटेनें खाली उतरायचे. तान्ह्या गाथी गोठ्यांतल्या वासरांना पाजण्यासाठीं भरल्या 'ओठी'नें याच वाटेवरून खाली धावायच्या.”

“ए विष्णुकाका, खालीं म्हणजे कुठें ?” एका तरुणानें पृच्छा केली.

“तेंच दाखवतों, या. आणखी दहावीस पावलं पुढें गेलं पाहिजे..... हीं समोरचीं पडकीं भिताडं पाहिलींत ? आतां इथें 'असकड' वाढलं आहे. कांटेरी झुडपं तरारलीं आहेत. पण कांहीं वर्षांपूर्वीं हें घर नांदतं-वसतं होतं. आकाशाची उंची मोजायला निघालेल्या या समोरच्या फणसाला अन् त्या पलिकडच्या सातविणाला माणसाचा शब्द ऐकूं येत होता. माणसानं दीर्घस्वरानं घातलेल्या 'कुकाऱ्या'चा प्रतिसाद घुमवण्याची या टेकड्यांना संवय होती. या घराच्या केंबळी छपरांतून गाळून वर निघालेला धूर झाडां-पेडांच्या सांदीकोंदीत शिरत होता.

या घरांत माणसं फक्त दोन. एक पुरुष अन् एक स्त्री. त्या दोहोंचे तीन, चार होण्याची शक्यता नव्हती. कारण तीं दोघं नवरा-बायको नव्हतींच मुळीं ! तो तिचा धाकटा दीर होता अन् ती त्याची थोरली भावजय होती.”

“विधवा असेल.” एक श्रोता मधेंच बोलला.

“ विधवा नव्हे; पण सधवा असंहि खात्रीने सांगतां आलं नसतं. ”

“ म्हणजे अजबच आहे. ” दुसरा एक श्रोता उद्गारला.

“ या संसारांत अजब कांहींच नाही. समज, एखाद्या तरुणाचं मनाविरुद्ध लग्न झालं आहे. सहवासानंसुद्धां त्याला बायकोची आवड उत्पन्न होत नाही. तिनं कितीहि जीव तोडून चांगलं केलं तरी त्याच्या कपाळावरची आठी मोडत नाही. ‘ सांकेरी ’ जमत जमत जातात. अप्रीति सारखी धुमसत रहाते. अखेर एक दिवस स्फोट होतो अन् तो डोक्यांत राख घालून परागंदा होतो. वर्षामागून वर्षं लोटतात. कोणीच त्याच्याबद्दल ‘ अस्ति नास्ति ’ कांहीं सांगू शकत नाही. अशा स्थितींत त्याच्या बायकोला तुम्ही काय म्हणाल ? विधवा की सधवा ? कारण तिचे ‘ भोग ’ विधवेचे असतात. अन् आशा—आकांक्षा सधवेच्या असतात.

या बाईचीहि तीच तऱ्हा होती. वर्णानें गोरी, अंगानें चवळीची शेंग, अशिक्षित खरी; पण तरतरीत. परंतु दुर्दैवानें नको तें घेऊन जन्माला आलेली. नेमकं तिच्या उजव्या गालावर चार बोटं रुंदीचं काळं निळं ल्हासं होतं. एका गालावर उषा तर दुसऱ्या गालावर अवसेची रात्र. या वैगुण्यानेच तिचा घात केला होता. या स्थितींत किती तरी उन्हाळे, पावसाळे उलटले होते. तिच्या यौवनाचा पूर ओसरला होता. नवरा परत येण्याची आशाहि क्षीण झाली होती. तरीहि ती कपाळीं घसघशीत आडवं कुंकू लावीत होती अन् मंगळसूत्राचा एखादा पदर ओघळला की पुनः तें नव्या वाकाच्या दोरांत गुंफून गळा सजवीत होती.

आतां तिचा ‘ निर्वाणीचा पांडुरंग ’ तो धाकटा दीर झाला होता. त्याला तरी तिच्यावांचून कोण होतं ? कारण ‘ हक्काचं माणूस ’ त्याच्या घरांत कधी आलंच नाही. मुहूर्त सुरू झाले की भोंवतालच्या पंचक्रोशींत कितीतरी लग्नं होत. कित्येक ठिकाणचीं त्याला आमंत्रणहि येत; पण तीं पंक्ति-भोजनासाठी ‘ इतरेजन ’ म्हणून. नवरदेव या नात्याने त्याला कोणीच कधी आपल्या मांडवांत पाचारण केलं नाही. अन याचं मुख्य कारण म्हणजे त्याचं हें डोंगरखोऱ्यांतलं, शेजार नसलेलं एकुलतं घर. सीतेचा वनवास चौदा वर्षांनी संपला. द्रौपदीला बारा वर्षापेक्षां अधिक काळ वनवासांत

कंठावा लागला नाही. पण दाजीला मुलगी द्यायची म्हणजे तिच्या कपाळीं 'जन्मटेप काळं पाणी' असंच प्रत्येक बापाला वाटे.

एवढा विजनवासाचा एक दोष वगळला तर इथे इतर सर्व समृद्धि होती. नदीकांठचा तो मळा नांगरून चार 'कुडव' भात पेरलं कीं तें महामूर पिके. नदीला जिभा फुटून मोठा 'आऊर' जरी शेताच्या डोक्यावरून गेला तरी नुकसानीच्या ऐवजी फायदाच होई. 'एक हात दुधांत अन् एक हात दह्यांत' इतकं दुभतं नेहमीं घरांत असे. प्रतिवर्षीं दोन तीन गाईं तरी गोठ्यांत व्यायच्या. दूध, गूळ अन् भरीला मोहाच्या नारळाचा 'आपरस' घालून गुन्नगुन्नीत खर्वस बनवला कीं वहिनीला आपल्या नवऱ्याची आठवण व्हायची अन् तिच्या डोक्यांतून दोन थेंबे गळायचे.

मनुष्यवळाचा अभाव, त्यामुळे हें काम पुरूषी अन् हें काम बायकी अशी इथे वांटणी नव्हती. पदर बांधून अन् नेसण वर आंवलून वहिनी नांगर धरीत असलेली कित्येकदां मी पाहिली आहे. केळींवरच्या पिकायला आलेल्या घडावर काळ्या तोंडाचा हुप्या येऊन फराळाला बसला किंवा जिच्या लिंबांचं वर्षांचं लोणचं व्हायचं त्या लिंबिणीचीं पानंफुलं ओरबाडून लागला कीं खुंटीवरची भरलेली बंदूक घेऊन वहिनी त्याला नेमका टिपायची. दाजी तिचा या विद्येतला गुरु होता. पाटाखालच्या त्या सातिवणाच्या खोडाला छिद्रं छिद्रं पाडून अखेर ही नेमबाजी तिनं हस्तगत केली होती.

स्वयंपाक कसा चमचमीत करावा, दुभत्याचीं भांडीं निर्मळ कशीं राखावीं, भाजी चिरायची तीसुद्धां नाजूक नकसूत कशी चिरावी, हे धडे दाजीला तिनं सप्रयोग दिले होते. तिच्या हक्काच्या रजेंत सगळं यथास्थित करून दाजी दरमहा आपल्या विद्येची परीक्षा देत होता.

वर्षांचं भात येऊन तऱ्यांत पडलं अन् सुपारीचा हंगाम होऊन पेंटी थोडीशी जड झाली कीं, दाजीच्या मागून तिची भुणभुण सुरू व्हायची. "तुम्ही आतां 'तिकडच्या' शोधाला चला. चार देश हिंडून त्यांचा तपास काढा." दाजी ती गोष्ट 'आईक-नाईक' करी. मग एखादे दिवशीं ती त्याच्यावर चिडे. मग त्या रात्रीं जेवतांना दाजीला वहिनीच्या दुधांतल्या दशमीचा तुकडा मिळत नसे. कांद्याच्या कुवळाला काजू वाटून 'आळेण' लावायचं राहूनच जाई. तशा धुसमुसत्या मनःस्थितीत धोंगडीचं

घुंगट घेऊन ती पडवीवर झोपली की उगवलेला चांदोवा दारांतल्या फणसावर चढून तिच्या आंगणांत रुप्याचा रस सांडून गेला तरी तिला त्याची दखल नसे. एक दिवस तिच्या रागाचा पारा अधिकच चढला, तेव्हां दाजी काकुळतीच्या स्वरांत तिला म्हणाला,

“ कुठं जायला सांगतेस मला ? मी हा असा मुखदुर्बळ. मला देशावरची ‘ आस-भास ’ काहींसुद्धा कळायची नाही. वैधळ्यासारखा कुठेंतरी जाईन अन् कोणी तरी सोदा, भामटा मला ‘ खंडेराव ’ बनवील. त्यापेक्षा आपण गजाभाऊला पाठवूं या; तो आहे बरा ‘ चतुर साबाजी. ’

गजाभाऊचं अधून मधून त्यांच्याकडे येणं जाणं असे. आपण दाजीचा कोणीतरी आतेमावसभाऊ लागतो असे तो पूर्वीच्या काहीं पिढ्या मोजून सांगत होता. दाजी तें खरं मानून चालला होता. बैलांवरून भात, गवत, सुपारी, काजू वगैरे माल वाहून नेणं हा गजाभाऊचा धंदा होता. घरी काम नसलं किंवा कंटाळा आला की चार गांवगण्या पोतडींत टाकून तो या घरी दाखल व्हायचा. इकडून तिकडून विषय काढून प्रथम त्याने जिव्हाख चालवायचं तें आपल्या घरच्या बायकांवर. त्याची मुख्य तक्रार असायची ती त्यांच्या अंगी सुग्रणपणा नसल्याबद्दल. त्यांच्या स्वैपाकाच्या एकेक तऱ्हा अन् त्यामुळे होणारे आपले हाल यांचं रसाळ वर्णन करून शेवटी त्याने समारोप करायचा तो या ठराविक वाक्याने. ‘ एकूण काय, म्हशीनीं करायचं अन् रेड्यांनीं खायचं ! ’

हे त्याचं अवढाणं घालवण्यासाठीं निदान सांवरबोंड्या केळ्यांचे काप अन् ओव्या लसणीची कडी हे दोन पदार्थ करण्यावांचून मग वहिनीला गत्यंतर नसायचं. अशाच एका आगमनप्रसंगी दाजीने जेव्हां प्रवासाची गोष्ट काढली तेव्हा कपाळाला सुरकुत्या घालून तो म्हणाला,

“ खरं म्हणजे, मला प्रवासाचा कंटाळा आहे. पण प्रश्न पडला वहिनीच्या सौभाग्याचा; तेव्हां जाणं भाग—! ”

दाजीने सुरती शंभर रुपयांचे दोन ‘ स्तंभ ’ त्याच्यापुढे उभे केले. गजाभाऊचे डोळे लकाकले. वेळ न लावता त्याने ते उपरण्याच्या पदरांत बांधले. क्षणभरहि मग तो तिथे थांबला नाही. न जाणो; दाजीचा नेत बदलला तर—!

गजाभाऊ जातांना जी प्रतिशोत्तरं बोलला होता त्यावरून वहिनीची आशा चांगलीच पालवली होती. तिच्या ' नव्हाळी 'च्या काळांत पतीची जवळीक करण्याचा जो एक क्षण तिने आपण होऊन साधला होता, त्या वेळचा तिचा अनुभव कटुतीव्र होता. ती ' खंडिता ' होऊन परतली होती. पण एवढ्या प्रदीर्घ विरहानंतर तो आपला द्वेष करणार नाही, तो परत येईल तो सर्वस्वी नवा होऊन येईल, नवं प्रेम, नवं दाक्षिण्य घेऊन येईल, अशा कल्पनांवर तिचं मन तरंगू लागलं होतं. व्यंकटेशस्तोत्राचा नित्यपाठ करतांना ती देवाला प्रार्थित होती की, करुणाघना ! माझा ' राम ' मला भेटव. मी सीता बनून माझ्या बाहूची त्याला उशी करीन; त्याच्या सेवेत चंदनाच्या बाहुलीसारखी अष्टांगे झिजवीन—'

एका महिन्यानंतर गजाभाऊ परत आला. अंगाणत पाऊल ठेवतांना निराशा अन् कष्ट यांचं घोटीव मिश्रण त्याने आपल्या तोंडाला सारवलं होतं. पडवीवर येतांच पाठीवरचं गांठोडं धप्पदिशीं आदळून तो चौफाळ्यावर बसला. त्याची खालमुंडी पाहून ' काय झालं, ' हें विचारायचा धीरच झाला नाही कोणाला.

त्यानंतर आपण कोणकोणतीं शहरं पाहिलीं, कोणकोणतीं तीर्थक्षेत्रं धुंडलीं हें सांगतांना काशी, रामेश्वर, पंढरपूर, खानापुरम्, यल्लापुरम्, पाच्छापुरम् अशी फार मोठी नामावळ त्यानं वाचली. प्रत्येक देवाचा प्रसाद आणायलाहि तो विसरला नाही. खारका, डाळं, लाड्या, पिंजरबुक्का, भस्म, अशा अनेक पुढ्या त्यानं वहिनीच्या पुढें सोडल्या.

“ चुलींत घाल तो तुझा प्रसाद ! ” वहिनी कावून मनांतल्या मनांत म्हणाली. आणि मग दाजीकडे तोंड वळवून तो सांगू लागला,

“ तूं दिलेले शंभर रुपये कातालासुद्धां पुरले नाहीत. पण पत्करलेलं काम अर्धवट सोडायचं नाही हा माझा स्वभाव पडला. तेव्हां पदरचे शंभर रुपये खर्चून मी सगळे देश पालथे घातले. पण जिथें जावं तिथं निराशा ! मला वाटतं तो जिवंत न—”

“ खबरदार गजाभाऊ असली अभद्र वाणी उच्चाराल तर ! ” वहिनी कडाडली. त्यासरशी त्याची दांतखीळ बसली. आज आपला पाहुणचार काय स्वरूपाचा होईल याची यथातथ्य कल्पना आल्यामुळें गजाभाऊ भर

मध्यान्हिं तिथून सटकला. जातांना दाजीनं जर त्याचं गांठोडं सोडून पाहिलं असतं तर एक जरीचं लुगडं, एक काश्मिरी शाल अन् मुलाचं नांव घातलेलं चांदीचं एक भांडं, या वस्तूंनीं गजाभाऊंच्या प्रवासाचं खरंखुरं इतिवृत्त सांगितलं असतं.

त्यानंतर वहिनीनें नवऱ्याचा शोध करण्याबद्दल कधीं गोष्ट काढली नाही; पण तिचा अंतर्गामी तिला ग्वाही देत होता कीं ' तो जिवंत आहे. पृथ्वीच्या पाठीवर कुठें तरी सुखरूप आहे ! '

एवढें बोलून विष्णुकाका थोडा वेळ स्तब्ध राहिला. श्रोत्यांना वाटलें कीं गोष्ट संपली.

“ हात्तेच्या ! ही कसली गोष्ट ! अगदींच मिळमिळीत ! ” एकजण कुरकुरला.

“ जरा दमानं घे बेऱ्या ! मी स्तब्ध झालों तो गोष्ट संपली म्हणून नव्हे; तर ती एका विशिष्ट टप्प्यावर आली म्हणून. खरा गजाभाऊ तुम्हाला यापुढें दिसायचा आहे. तो हुबेहूब तुमच्या डोळ्यांपुढें उभा करायचा तर मला तशीं ' अक्षरं ' मिळवलीं पाहिजेत. आतां पुढचाच प्रसंग एका—

वहिनीनें गजाभाऊला निरोप पाठवून बोलावून आणलं तें कशाकस्तां तर दाजीला औषधपाणी करायला. ' वाळपईला जाऊन डॉक्टरचं औषध घेऊन या ' म्हणाली तर हा सांगतो, ' करायचा आहे काय डॉक्टर ! मी स्वतः डॉक्टरचा बाप लागून राहिलों आहे. असले किती तरी ताप मी उतरले आहेत. सांगतो तसं कर तूं. बेलाचा पाला आण, तो उखळांत कूट, काहिलींत घालून जरा कढत कर अन् शेकता शेकता टाळूवर बांध त्याच्या. दोन तासांत घाम येऊन ताप उतरेल. '

“ तुमचे अनुभव या वेळीं तरी मला नको आहेत. तुम्हांला जाववत नसलं तर तुम्ही यांच्याजवळ रहा. मी सकाळीं निघून रात्री अंधार पडेपर्यंत औषध घेऊन परत येईन. ”

एवढं ती निश्चून बोलली तेव्हां कुठें स्वारी शिसा घेऊन वाळपईच्या मार्गाला लागली. दाजीची परिस्थिति होतीच तशी गंभीर—

आठ दिवसांपूर्वी तो आंबेड्याच्या कात्याला गेला होता. रातभर जागून त्याने मोचेमाडकरांचा दशावतारी खेळ पाहिला होता. घरी येऊन जाग्रण निवळावं म्हणून तो झोंपला तिथेच त्याला ताप भरला होता. थंडी पड-शाचा असेल म्हणून वहिनीला ठाऊक होते तेवढे काढे करून तिने आलटून पालटून त्याला पाजले होते. पण चार दिवस झाले तरी त्याचं अंग निवळं नव्हतं. नंतर तो बरगडीला हात लावून 'इथं दुखतं' म्हणून सांगू लागला होता. वहिनीने धूप वाटून त्याच्या छातीला गरम लेप दिला त्याचाहि काही उपयोग झाला नव्हता. तो विषमज्वर आहे अन् त्याच्या भरीला न्यूमोनियाहि झाला आहे, हे त्या रानांत जन्म काढलेल्या त्या बाईला समजण्या-सारखं नव्हतं. दाजी एवढा तगडा गडी; पण आठ दिवसांत चोपून गेला होता. विषमज्वरांत रोग्याला अन्न देणं घातक असतं हे तरी तिला कसं कळावं! ताप सोसायला तरी ताकद पाहिजे अन् ती अन्नावांचून कशी रहाणार, या भावनेनं ती दिवसांदून दोन वेळां दाजीला अळेंवळें दर्हीमात भरवीत होती. आणि या सगळ्या विरुद्ध उपचारांनी त्याचं दुखणं भलत्याच थराला गेलं होतं.

गजाभाऊ संध्याकाळी औषध घेऊन आला. देवाचं नांव घेऊन वहिनीनं तें त्याच्या तोंडांत ओतलं. त्यानंतर अंधारी रात्र आली. दाजीच्या तापाची नववी रात्र होती ती. गजाभाऊ चार कोसांची वाटचाल करून आलेला म्हणून त्याला झोंपण्याचा हक्क होता. रोग्याच्या उशाशी व्यंकटेशस्तोत्र जपित जागत बसली होती ती वहिनी. त्याची ती अशरण अवस्था पाहून वहिनीला भडभडून येत होतं. ती मनांत म्हणत होती, 'हे घरांत असते तर भाऊजींना औषध-उपचार वेळेवर झाले असते. मी पडलें बाईमाणूस! माझं गाऱ्हाणं आतां देवानच ऐकायचं.'

गजाभाऊ पडवीतल्या चौफाळ्यावर घोरत होता. पण त्याच्या नशिबी आज पुरती झोंप नव्हती. तिसरा प्रहर संपायच्या सुमाराला वहिनीने भय-कंपित आवाजांत त्याला हांक मारली. तो उठून आंत गेला. काही क्षण त्या जात्या जिवाकडे त्याने टक लावून पाहिलं. वहिनी पदरानं तोंड झांकून स्फुंदत होती. तिला तो म्हणाला, 'ऊठ आतां तिथून. पडवीवर येऊन बस !'

कोसावरून चार मंडळी बोलावून आणून पुढचं सगळं उरक्रेपर्यंत दुपार टकून गेली. लगेच गजाभाऊनं कुडतं चढवून मुंडासं बांधलं. भिंतीच्या मुळाशीं पडून राहिलेल्या वहिनीला तो म्हणाला,

“ मी जातो आतां घरीं. कोणी मेलं गेलं म्हणून ज्याला त्याला आपला संसार टाकतां येत नाही. ”

वहिनी त्याच्याकडे पहातच राहिली. हा प्राणी माणूसच आहे का, याची तिला शंका आली असावी. वस्तुतः आज त्यानें तिथून हालणं उचित नव्हतं. तिला त्या अरण्यनिवासांत एकटं रहाण्याची संवय होती. तितकी ती धीटहि होती. पण आजचा प्रसंग वेगळा होता. आणि गजाभाऊला जायचंच होतं तर त्यापूर्वीं अच्छेराचा ‘ चरु ’ शिजवून तिच्यापुढं आदळणं एवढं तरी त्याचं कर्तव्य होतं. पण — ”

“ अरे हरामा गजाभाऊ— ” विष्णुकाकाचा दुसरा एक श्रोता दांत-ओठ खाऊन उद्गारला. खरोखर या वेळीं गजाभाऊ त्याच्यासमोर असता तर त्यानं हातांतलें दांडकें बेधडक त्याच्या टाळक्यांत घातलें असतें. त्याचा तो आवेश पाहून विष्णुकाका बोलला,

“ जरा सबूर ! अजून त्याचे शंभर अपराध भरायचे आहेत. पुढचं ऐक आतां. त्यानें तोंड काळं केलं अन् वहिनी स्मशानशांति पसरलेल्या त्या घरांत एकटी पडली. भुकेनें आंतडीं तुटत होती; पण स्वतःच्या हातांनीं करून खाणं हें त्या दिवशीं तरी अनुचित होतं. एक भला मोठा ओंडका लावून तिनें पडवीतला परसा सांडुकला अन् तिथंच धरणीचा आश्रय घेतला. त्या अग्निनारायणानंच तिला त्या भयाण रात्रीं सोबत केली.

त्या दिवशीं ती जें रडली तें खरोखरीच ‘ अरण्यरुदन ’ होतं. तें घर आतां ‘ घर ’ उरलं नव्हतं. कोणाच्या आधारावर ती आतां तिथं रहाणार होती ! तिच्या डोळ्यापुढं पतीची मूर्ति उभी राहिली. ‘ कुठें आहेस तूं ? कां माम्ना असा अंत पहातोस ? ’ म्हणून तिनें त्या कल्पनागम्य मूर्तीपुढें टाहो फोडला. काय वाटेल तें होवो; पण आतां जीवनाच्या अंतापर्यंत त्याचा शोध करित रहायचं हा तिनं मनाशीं निर्धार केला. आणि त्यानंतर तिला थोडीशी ढुलकी लागली.

सकाळीं झुंजुमुंजु व्हायच्या वेळेला ती उठली अन् दाराला कडी लावून नदीवर गेली. तिची पाठ फिरते न फिरते तोंच गजाभाऊ वाहणीचे सात आठ बैल अन् आपला पंधरा सोळा वर्षांचा पोरगा यांच्यासह तिथं दाखल झाला. वहिनी घरांत नाहीं हें त्याच्या पथ्यावरच पडलं. बापलेक कडी काढून घरांत घुसले. भराभरा तट्ट्यांतलं भात उपसून त्यांनीं गोण्या भरायला सुरुवात केली. त्याची ती घाईगर्दी पाहून कोणालाहि असं वाटलं असतं कीं त्या घराला आग लागली आहे अन् हे दोघे महापुरुष जिवावर उदार होऊन त्यांतली चीजवस्त बाहेर काढीत आहेत.

गजाभाऊ काल जो घाईघाईनें निघून गेला होता तो याच पुण्यकर्माच्या पूर्वतयारीसाठीं. वहिनी आतां इथं रहाणं शक्य नाहीं हें त्यानं केव्हांच हेरलं होतं. तेव्हां तिनं घरांतल्या दाण्यागोट्याची वासलात लावण्यापूर्वीं आपणच सगळं घर स्वच्छ करावं हा स्वार्थ धरून तो ही नागवण करायला आला होता.

वहिनी नदीवरून परत येते तों हें विपरीत दृश्य ! तिला या प्रकाराचा अर्थच कळेना. हा राजरोस दरोडा तर होताच, शिवाय दुःखावर डागणीहि होती. संतापानें त्रेभान होऊन ती पुढें आली.

“ गजाभाऊ ! काय मांडलं आहेस तूं हें ! भाऊजी गेले तरी मी जिवंत आहे अजून इथं. आमच्या कष्टांचं हें अन्न लुबाडून न्यायला लाज वाटत नाही तुला ? ”

“ लाज कसली त्यांत ? दाजी भेला त्याच वेळीं या घरादाराचा मी वारस ठरलों. ” पार्टीतलं भात गोणीच्या तोंडांत ओततां ओततां गजाभाऊ गरजला.

“ कुठल्या कायद्यानं तुला ही वारसदारी मिळाली ? ”

“ हा प्रश्न मला तूं कोर्टांत विचार. तिथें देईन याचं उत्तर— ”

“ मग तुझी वारसदारीहि तूं कोर्टांतच सिद्ध कर. तोंवर तुला मी एक दाणाहि इथून हालवूं देणार नाही. ”

“ हुं ! आडव्या सुडक्याची बाई तूं ! काय करणार आहेस माझं ? रड-शील; भेकशील, फार तर जीव देण्याचं भय दाखवशील— ”

गजाभाऊ दुसरी पाटी भरून आणण्यासाठी घरांत जाऊं लागला. वहिनीने चटकन् पुढें होऊन दार अडवला. एक क्षणच तो थक्कला. दुसऱ्या क्षणी त्याने वहिनीचा हात दिसकला. दुःख, कष्ट, उपवास, यांनी गलितगात्र झालेल्या वहिनीला दूर लोटून द्यायला त्याला फारसे श्रम पडले नाहीत. माणसुकीची गान मुरगळूनच या वेळी तो इथें आला होता.

त्यानं सगळ्या गोण्या भरल्या. बाप-लेकांनी मिळून त्या बैलांच्या पाठीवर लादल्या. वहिनी हें सगळं उघड्या डोळ्यांनी पहात होती. तिला पहावं लागत होतं. जीव जळत होता; पण अंगांत त्राण नव्हतं.

परत जाण्याची एवढी सगळी तयारी झाल्यावर गजाभाऊ मुख्य 'ऐवज' उचलण्यासाठी पुनश्च घरांत रिघला. त्यानं तो आधीच हेरून तट्ट्याच्या आडोशाला आणून ठेवला होता. दाजीनं इतक्या वर्षांच्या कष्टानें जमवलेली 'माया' त्या पेटेंत होती. ती उचलून घेऊन जेव्हां तो बाहेर आला तेव्हां मात्र वहिनीच्या काळजांत भाला बसला. तिचे सगळे मनोरथ त्या पेटीवर उभारलेले होते. त्या द्रव्यचळावरच ती पुरं पडणं हिंडून पतीचा शोध करणार होती. पण तो उलट्या काळजाचा संवचोर जेव्हां तिचं तें सर्वस्वच लुबाडूं लागला, तेव्हां ती काकुळतीला आली.

"गजाभाऊ, बाकी सगळं तुमच्या अर्पण होऊं दे. पण तेवढी पेटि माझी मला ठेवा. पाया पडतें तुमच्या!"

"वहिनी, पेटि तुझ्याकडे असली काय, माझ्याकडे असली काय, सारखंच. माझ्या घरीच ती इथल्यापेक्षा सुरक्षित राहिल, समजलं?" अशी मानभावी समजावणी करून त्यानं ती पेटि पोत्यांत घातली आणि तें पोतं खांद्यावर टाकलं. आणि लगेच तो पोराला म्हणाला, 'चल, हांकल बैल!'

आहे का कोणी आपल्या धावण्या धावणारा, म्हणून वहिनीनं एकवार आसपास पाहिलं. जिकडे तिकडे वृक्षपाषाण उभे होते; पण ते सगळे स्थावर. पक्षी किलबिलत होते; पण त्यांना मानवी व्यवहार अगम्य. त्यामुळें वहिनीचं हृदय आक्रंदून उठलं. सहज म्हणून तिची माजघरांत दृष्टि वळली आणि तिला परब्रह्म भेटल्यासारखं झालं. धावंत जाऊन दोन खुंट्यांवर आडवी ठेवलेली ती सुसज्ज बंदूक तिनं हस्तगत केली. तीच आतां तिची प्राणसखी होती. दुसऱ्याच क्षणाला ती पडवीच्या टोंकावर येऊन उभी राहिली.

“ थांब ! चाललास कुठें ? ठेव ती पेटी खाली.” ती कडाडली. चाप-लेकांनीं दचकून मागं पाहिलं. वहिनी डावा पाय पुढें टाकून पवित्र्यांत उभी होती. बंदुकीचा दस्ता तिनें आपल्या उजव्या छातीच्यावर टेकला होता. नळी गजाभाऊवर रोखली होती. डावा हात नळीच्या मध्यावर अन् उजव्या हाताची तर्जनी ‘ घोड्या ’च्या चापावर होती. तिच्या डोळ्यांतून अंगार सांडत होते. मुद्रा भेसूर झाली होती. गालावरचं तें निळं ‘ ल्हासं ’ अधिकच गहिरं झालं होतं.

त्या पोरानं एक दबता चीत्कार करून पलीकडच्या झुडपांत उडी घातली अन् तो धूम पळत सुटला. त्याच बापाची अवलाद होती ती ! पण गजाभाऊ मात्र खिळल्यासारखा झाला. प्राणांशीं खेळ खेळायला तयार झालेल्या त्या संहारभैरवीच्या अवताराकडे पहातांच त्याचं रक्त गोठलं. डोळ्यांच्या कवड्या झाल्या.

वहिनीला कळलं कीं आपली मात्रा लागू पडली आहे. गजाभाऊ पुढेंहि येऊं शकत नाहीं अन् मार्गेहि जाऊं शकत नाहीं. ती मग आत्मविश्वासानं म्हणाली.

“ पेटी ठेवतोस का फोडूं डोक्याचा नारळ ? हा ओढला बघ चाप—”

“ नको माझ्या आई, मी चुकलों. शेंण खालं.” लुळ्या पांगळ्या हातांनीं त्यानं ती पेटी काढून अंगणाच्या मेरेवर ठेवली. पण एवढं करूनहि त्याला तोंड वळवण्याचा धीर होत नव्हता. न जाणो; पळतां पळतां पाठींत गोळी घुसली तर—

वहिनीचं काम झालं होतं. यापुढं अधिक वेळ तीं त्याचं काळं तोंड पहायला तयार नव्हती.

“ जीव हवा असला तर जा, पळ आतां ! ”

“ पाठीमागून गोळी झाडणार नाहीस ना ? ” त्यानं गयावया केलं.

“ पुनश्च या बाजूला फिरकणार नसलास तर.” वहिनी म्हणाली.

“ नाही. कधींच नाही. आजची आठवण जन्मभर पुरेल मला.”

गजाभाऊच्या शब्दांत जीव नव्हता; पण आता पायांत मात्र आला. तो मानवजातीचा कलंक, सगळं टाकून पळत सुटला. बैल राहिले, गोण्या राहिल्या,

पोरगं कुठें उलथलं त्याचाहि पत्ता नव्हता. पण यावेळीं आपल्या प्राणांपेक्षा इतर कशाचीच त्याला कदर नव्हती.

वहिनी कृतकृत्य होऊन आंगणांत उतरली. बंदूक टाकून तिनें पेटीवर आधीं झेप घातली. तें सर्वस्व तिनें उराशीं कवटाळलं. आणि याच वेळीं तिचें उसनें आणलेलं बळ खलास झालं. मरण—मरणाचा आवेश ओसरला. हातपाय गळून पडल्यासारखे झाले. एकाएकी डोब्यांपुढें काळोख आला आणि—

मूर्च्छा येऊन ती त्या पेटीसह धरणीवर कोसळली !

त्याच वेळीं कणकुंजीच्या बाजाराहून आम्ही चौघे पांच जण तिथं उतरलों. सकाळची शांत वेळ होती तरी वाटचाल अन् पाठीवर गुळाच्या टेपांचं ओझं, यामुळं आम्ही घामाघूम झालों होतो आणि नुकत्याच घुसळलेल्या डेब्यांतल्या फेसाळ ताकाची अपेक्षा करित होतो. पण तिथें आमच्या-पुढें ताट वादून ठेवलेलं होतं तें हें !

आम्ही सगळे वहिनीच्या भोवतीं बसलों. एकानं पाटाचं तांब्याभर पाणी आणून तिच्या डोक्यावर बारीक धार धरली. एकानं आपल्या पोत्यांतला 'घाटवळ' कांदा मुठीनें फोडून तिच्या नाकाला लावला. तो उग्र दर्प श्वासावाटे आंत भिनला तेव्हां तिनें 'ऊंऽ' करून मान झटकली. आणि त्यानंतर अर्धवट गुंगीतले तिचे शब्द आमच्या कानावर पडले ते हे—

“...मी येणार आहे...तुम्ही असाल तिथं...ध्याल ना मला पदरांत ? ”

कालच्या रात्री हस्ताच्या पावसाची अचानक सर पडून गेली होती. कुळागरांतल्या केळींचे हात मोडून अन् पोफळींचे शेंडे पिळवटून वाऱ्यानंदि 'कुंजरक्रीडा' केली होती. त्यामुळं आज सकाळीं बागेंत पोफळांचा नुसता सडा पडला होता. वृंदा जेमतेम पन्नास पोफळींच्या खाली वांकली असेल नसेल, तोंच तिची पाटी सपाट भरली होती. ती उचलून डोक्यावर घ्यायची तर कुणाचातरी हातभार हवा होता; पण आजूबाजूच्या कुळगरांत अजून कुणीच फिरकलं नव्हतं.

शेवटीं स्वतःच्या ताकदीवर भिस्त ठेऊन ती पुढं झाली. प्रथम तिने ओणवून दोन्ही हात पाटीच्या बुडाशी घातले. दांतीं बळ आणून पाटी थोडीशी वर उचलली. नंतर गुडघ्याचा आधार देऊन ती छातीपर्यंत आणली. आणखी थोडासा जोर केला की ती हनुवटीपर्यंत येईल अन् मग मान वाकवून तळीं दिली की ती अलगद डोक्यावर बसेल अशी तिची समजूत असावी. पण ऐन वेळीं हातांनी अवसानघात केला अन् ती बाजूला लवंडली. तीं तांबडीं हिरवीं पोफळं जमीनीवर विखुरलीं. केलेले श्रम पाण्यांत गेले !

ती जिथं उभी होती तिथून अवघ्या पंधरावीस हातांवर एक वहाळ होता; त्याला लागूनच पालिकडे माझं कुळागर होतं. तिथून मला हा सगळा प्रकार दिसला. तो वाया गेलेला बलाविष्कार पाहून दुसऱ्या एखाद्या वेळीं मी पोटा धरून हसलों असतो. पण आज माझं हसू उगवण्याच्या पूर्वीच मावळलं.

वृंदेनं आपली अवघडलेली मान एकवार दाबली अन् जवळच्या पोफळीला घट्ट मिठी मारली. तिच्या अनावर हुंदक्यांनी तिच्यासारखीच 'भरांत' असलेली ती पोफळ गदगदा हालली. चुडतांच्या पात्यांतून सांचून

राहिलेल्या पावसाच्या पाण्याचे 'ओथवत्रे' वृंदेच्या केसांवर अन् चोळीचा कंगोरा पडलेल्या तिच्या उघड्या पाठीवर सडसडले. त्यामुळे तिची काया आपादमस्तक शहारली.

खरं म्हणजे तिनं इतकं असहाय्य व्हावं इतकी कांही ती घटना गंभीर नव्हती. त्यावरून मी तर्क केला, की पाठी लवंडणं हें केवळ निमित्त कारण असून त्याच्यामागं निराळीच कांहीं व्यथा असावी. आतां मला पुढं होणं भाग होतं. धडेवरच्या अननशीच्या रानांतून मी ओढ्यांत उडी मारली अन् दुसऱ्या बाजूनं वर चढलों. काकट्टीनं आजूबाजूला कुणी नाही अशी खात्री करून घेतल्यावर मी तिच्या पाठीशी जाऊन उभा राहिलों.

माझी चाहूल लागतांच वृंदेनं पोफळीला बंधमुक्त केलं. पोफळीच्या खरखरीत अंगाला टेकलेला तिचा उजवा गाल अरुणप्रभा घेऊन उठला होता. तिनं आपले डोळे पुसून घेतले तरी त्यांत रडवी झाक उरलीच होती. तिच्या मनांतला विषाद थट्टेची फुंकर घालून उडवून लावावा म्हणून मी म्हटलं, "तूं कवटाळलेल्या पोफळीची मला करुणा येते."

"तिची येते; माझी नाही ना? जा मग तिला कुरवाळ अन् कर सांत्वन तिचं."

"तें जाऊं दे; पण आज कांहीं विशेष घडलं कां वृंदा?"

"कशाला त्याच त्याच कर्मकथा तुला ऐकवूं? अन् काय उपयोग आहे त्याचा? आंधळ्यापुढं नाचणं अन् बहिऱ्यापुढं गाणं निरर्थक आहे. सुखांत वाढलेला प्राणी अन् जातीचा पुरुष आहेस तूं. आमच्यासारख्या जळत्या जीवांची दुःखं तुला नाहीं कळायचीं. एवढी पाठी उचल माझ्या डोक्यावर. मला घरीं जाऊं दे."

एवढ्या वेळांत तिनं तीं पोफळं फिरून गोळा केलीं होती. मी ती पाठी उचलून तिच्या डोक्यावर ठेवली. चुंबळ नसलेल्या मस्तकावर तें ओझं बसतांच तिच्या केसांचीं मुळं दुखावलीं. दंतपंक्ति आंढळून अन् डोळे मिटून तिनं एक सीत्कार केला. मागच्या बाजूनं गुडघ्याच्याहि वर उघडे दिसणारे तिचे नितळ घाटदार पाय, हळूहळू एकेक ओटा चढूं लागले.

वृंदेचं घर माणसांनीं गजबजलेलं होतं. दीर, जावा, नणंदा अशीं तिच्या अनेक नात्यांचीं माणसं तिथं होती. नव्हता तो एकच—ज्यानं तिला माळ

घालून आणली तो. वयाच्या चौदाव्या वर्षीच तिचं लग्न झालं हेतं अन् डाव सुरू होण्यापूर्वीच संसाराचा ' सारीपाट ' उधळला होता. चार भावांतला एक भाऊ कमी झाला म्हणून त्या घरांत विशेष कांहीं उणेपणा आला नव्हता. नगाला नग वृंदा होतीच त्याच्या जागी. दोन वेळ गोळाभर अन्न घालून दिवसभर कामाच्या गाड्याला जुंपावी. ना गर्भारपण, ना बाळंतपण. जणू दुसरा पुरुषच. शिवाय दोन्ही खात्यांत उपयुक्त. हवा असेल तेव्हां शेतांत पाठवावा अन् नको असेल तेव्हां ' चुलींत ढकलावा.' त्यामुळं वृंदा त्यांना फायद्याची गोष्ट झाली होती. तिला चार दिवस माहेरीं आणायची तर बापाला तिथं येऊन घरणं धरावं लागे.

आमच्या गांवांत तें घरणं म्हणजे एक और प्रकार होता. त्या माणसांना देवानं कोणत्या द्रव्यानं घडवलं हेतं तें तोच जाणे ! पुरुष नुसते आडदांड राक्षस. गांवाची नि गांवकीची त्यांना पर्वा नव्हती. ते सगळे ' धंदे ' करीत. त्यांच्या शब्दावर विश्वास ठेवण्याची सोय नव्हती. नीति त्यांनीं आढ्याला बांधून ठेवली होती. अन् माणुसकी शेणाच्या गायरींत बुडवली होती. आपलीहि तीच गत होईल या भीतीनं संस्कृति तर त्यांच्या घरांत कधी शिरलीच नव्हती. त्यांच्या बायकाहि त्यांना शोभण्याजोग्याच होत्या.

त्या घरांत सगळाच सांवळागोंधळ चाले. मर्यादा कुणालाच ठाऊक नव्हत्या. पुरुष विड्या ओढीत बसले की बायकाहि आपलं लाकडी पाळं घेऊन तिथंच येत अन् पानाचा तोबरा भरून ' चपाचपा ' करीत. रात्रीच्या वेळीं पडवीतल्या परशाभोंवतीं सगळीं मंडळी शेकायला बसली की घरांत गडी म्हणून ठेवलेले कुळवाढी अन् गुरांचा राखणा हेहि त्यांतच येऊन घुसत. आणि मग पुरुषांचं अरबटचरबट बोलणं अन् बायकांचं फिदीफिदी हसणं याला कांहीं सुमार राहात नसे.

त्यांत सामील नसायची ती एकटी वृंदा. विनय आणि शिष्टाचार यांची ' दुराही ' तिला मोडवत नव्हती. शिवाय तिच्या या अलिप्तपणामागं दुसरं हि एक दुर्धर कारण होतं. अर्धवट बायको गळ्यांत पडल्यामुळं एक असंतुष्ट ' देवचार ' त्या घरांत वावरत होता अन् तो म्हणजे वृंदेचा धाकटा दीर. तो येनकेन प्रकारेण वृंदेची जवळीक करूं पाही अन् ती त्याच्यापासून नेहर्माच चार पावलं दूर राही. तो एक तिच्या वांट्याला उद्योगच झाला

होता. वृंदा ज्या घरांत राहात होती तें घर हें अशा प्रकारचं होतं. तिच्या मनाला बोचणारी गोष्ट घडली नाही असा दिवसच जात नसे त्या घरांत.

अधूनमधून माझी भेट झाली की तिच्या त्या सांचलेल्या दुःखदैन्यांना वाचा फुटे. वस्तुतः आम्ही एका गांवचीं असलों तरी आमचीं घरं बरींच दूर होतीं. ती वहाळाच्या 'पलतडी'ची, तर मी 'अलतडी'चा. पण आमचीं कळागरं दोन्ही बाजूंनीं मधल्या वहाळाला येऊन मिडलीं होतीं. त्यामुळं आमच्या अनेक वेळां गांठीभेटी होत. वहाळाच्या या धडेवर मी बसायचा, त्या धडेवर पोफळीला टेकून तिनं उभं राहायचं अन् मग शब्दांची, स्मितांची आणि कटाक्षांची देवघेव सुरू व्हायची. आजूबाजूला कुणाची चाहूल लागली की वृंदेनं जवळच्याच एखाद्या केळींच्या सोपावर हातांतल्या दांत्री कोयतीचा घाव घालायचा अन् तिच्याशींच एकमुखी 'नाश्र्यछटा' सुरू करायची. आणि एवढी धोक्याची सूचना मिळाली की अस्मादिकांना लांबलांच पात्यांखालीं झांऊन ठेवायला तीं कांटेरी अननशीचीं झाडं तयार असायचींच.

अशा अनेक संभाषणप्रसंगीं मळूळ होऊन आसवं गाळीत कुळागरांत आलेल्या वृंदेच्या मीं कितीदातरी हंसती करून घरीं पाठवलं होतं. अशा वेळीं माझ्या शब्दांत एवढी 'अमृतसंजीवनी' कुटून येते याचंच मला आश्चर्य वाटत. एक दुर्दैवी तरुण मुलगी सगळ्या गांवांत फक्त माझ्याशींच आपलं मन मोकळं करते, विश्वासानं आपल्या हृदयाचे घाव उलगडून दाखवते, ही अभिमान बाळगण्यासारखी गोष्ट नव्हती काय? रावण अन् कुंभकर्ण यांनीं घेलेल्या तिच्या जीवनांत आपण थोडा तरी 'राम' ओतू शकतो ही जाणीव आंतून मला गुदगुल्या करीत होती. एखाद्या वेळीं रोषाचा आव आणून मान वेळावीत अन् डोळ्यांतल्या बाहुल्या तीक्ष्ण करीत ती मला म्हणायची, "कशाला उगाच शब्दांचे बुडबुडे सोडतोस? फेस पिऊन कोणाची तहान शमत नाही, समजलं?"

तिनं असं कांहीं म्हटलं की उन्मादानं का भीतीनं कोण जाणे; पण माझं काळीज धडधडू लागे.

आम्हांला ठाऊक नव्हतं तरी आमच्या वाढत्या स्नेहभावावर गांवांतल्या कांहीं साळकायांची वक्रदृष्टि पडली होती. शेतांत, कुळारांत अन् पाटावर धुण्पाणी करतांना कुजबुजी सुरू झाल्या होत्या. त्यांतल्या कांहीं आईंच्या कानापर्यंतहि पोचल्या आहेत असं तिच्या संशयी नजरेवरून मी ताडलं. एका तरुण विधवेशीं सलगी करणं, तिला दिलासा देणं हें जनरहाटीच्या दृष्टीनं 'अब्रह्मण्यम्' होतं अन् अनेक सामाजिक आपत्तींचं उगमस्थान होतं. त्यामुळं मला या बाबतींत सावधगिरी घेणं भाग झालं. मीं मनाशीं निर्धार केला, कीं यापुढं वृंदेशीं बोलणंचालणं बंद करायचं. तिचं दर्शन कटाक्षानं टाळायचं ! जर जगानं आरोपीच्या पिंजऱ्यांत उभं करून विचारलं असतं कीं, 'तुझं अन् वृंदेशं नातं काय ?' तर माझ्याकडे काय उत्तर होतं ?

पण दैवानं तोहि चमत्कार करून दाखवायचं ठरवलं, कीं तिचं-माझं नातं निर्माण व्हावं. एक दिवस चैत्रांतल्या ऐन दुपारीं वृंदेशे वडील आपल्या एका स्नेह्यासह आमच्या घरीं दाखल झाले. त्यांना पाहतांच माझ्या पोटांत आवळे शिजले. कशासाठीं ही स्वारी इकडे झुकली ? मला जाव विचारण्यासाठीं का ? माझं मन मला ग्वाही देत होतं, 'तूं दोषी नाहीस. तूं कोणतीहि सीमारेषा उलंघिलेली नाहीस. डरूं नको.' पण धाकधूक कमी होईना. दुपारीं जेवण अन् वामकुक्षी झाल्यावर आमच्या वडिलांकडे त्यांनीं जो प्रस्ताव केला तो ऐकून मग माझ्या जिवावरचं आघण उतरलं.

वृंदेशेची धाकटी बहीण मला द्यावी या उद्देशानं ते आमच्याकडे आले होते. ती दोनचारदा वृंदेशेकडे राहायला आली होती आणि आम्हां सर्वांच्या दृष्टीखालून गेली होती. नापसंत करण्याजोगं तिच्यांत कांहींच नव्हतं. हुंझ्यापांझ्याचाहि प्रश्न नव्हता. कारण, आमच्या समाजांत ती जीव हैराण करणारी चाल अजून सुरू झाली नव्हती. उभय पक्षांनीं आपल्या ऐपती-प्रमाणं जसं जमेल तसं कार्यं करायचं, हा साधा उघडा व्यवहार. त्यामुळं तो प्रस्ताव निर्णयाच्या सीमेपर्यंत जायला वेळ लागला नाही.

आता मात्र मी वृंदेशेच्या भेटीची तांतडीनं अपेक्षा करित होतो. 'भावोजी' या नात्यानं मी आतां तिच्याशीं साखसुरतपणें बोलणार होतो—चोच मारायला टपलेल्या कावळ्यांच्या नाकावर टिचून ! तिच्या बहिणीचा मी

नवरा होणार या कल्पनेचा तिला किती हर्ष होतो अन् तो ती कोणत्या मधुर शब्दांत व्यक्त करते तें जाणण्यासाठी मी अधीर झालों होतों आणि तसा योग दुसऱ्याच दिवशीं जुळून आला.

आमच्या कुळागराच्या पायथ्याला दक्षिणच्या बाजूने एक खोल घळ होती. तिच्यांत काळ्या खडकाचं अंग भेदून कमरेएवढ्या उंचीवरनं एक झरा झुळझुळत होता. स्नानाच्या सोयीसाठीं आम्हीं त्याला दोन हात लांबीची एक पन्हळ जोडून त्याची जलधारा मध्यावर आणली होती. लहानथोरांना आंत उतरायला सोपं जावं म्हणून बाजूनं छानदार पायऱ्या बांधून काढल्या होत्या. अशोकवृक्षाच्या घन छायेत जमिनीवर उडी घेऊन केतकीच्या मुळांना अखंड 'ओव्हासा' देत ती जलधारा पुढं थोड्याशा अंतरावर ओढ्याला आत्मर्पण करीत होती. उन्हाळ्यांत तिच्याखालीं घटका-घटका बसणं म्हणजे स्वर्गसुख वाटायचं.

तेच सुख लुटण्यासाठीं त्या दिवशीं दुपारीं बारा वाजायच्या सुमाराला मी तिथं गेलों होतों. ती स्वच्छ, शीतल गंगा माझ्या मस्तकावर पडून 'पाप ताप' शमवीत होती. वरती अशोकाचे भळे मोठे पुष्पगुच्छ लवून आले होते. भ्रमरांना चोरून त्या फुलांतला मधाचा अंश चाखणारे तांबडे 'हुमले' तृप्तीच्या भरांत खालीं उड्या टाकून वाहात्या पानांबरोबर तरंगत होते. जवळच्या केतकीघनांत खोल कुठंतरी कणीस उकळलं होतं, त्याचा मादक गंध सगळीकडे भरून राहिला होता. अशा सुखमग्नतेत लहानपणीं पाठ केलेल्या गंगाश्रुकांतले कांहीं श्लोक सहजपणें माझ्या मुखांतून निघूं लागले. 'गंधर्वांमरसिद्धकिन्नरवधूत्तुंगस्तनास्फालितं—' हा चरण मी पुरता म्हणतों न म्हणतों तोंच वृंदा झऱ्याच्या पायऱ्या उतरूं लागली.

पुरती खालीं न उतरतां ती मधल्या पायरीवर बसली. ती पाणी नेण्यासाठीं किंवा तें निमित्त करून तिथं आली असावी. हातांतली मातीची घागर पायाखालच्या पायरीवर ठेकून ठेवून तिनं पदराच्या टोकानं गळा नि तोंड पुसून घेतलं. मध्यान्हीच्या वेळीं सूर्यकमळावर जी एक सतेज रक्तकान्ति जुलते, तीच या वेळीं तिच्या मुखावर खेळत होती. मीं मनांत म्हटलं, माझी पत्नी होणारी हिची धाकटी बहीणहि आणखी चार वर्षांनीं अगदीं भश्रीच मादक, मोहक दिसेल.

“ आज एवढा उशीरसा केलास ? ” असं म्हणत तिला जागा करून देण्यासाठी मी पायरीवरून बाजूला झालों. अंग पुसून अन् तांब्या घेऊन मी जायची तयारी केली तरी ती जागची हालेना. माझ्या सुस्नात देहाकडे दृष्टि स्थिर करून ती तशीच बसून राहिली होती.

“ तूं अशी वाट अडवून बसलीस, तर मी जाऊं कया ? खालीं तरी उतर, नाहीं तर वर तरी जा ! ”

“ वर घेण्यासाठीच धडपडतें मी; पण त्या कामीं तुझं साह्य हवं. तूं धरशील का माझा हात ? काढशील का मला वर ? ”

“ असलं कोडं घालूं नकोस मला. ”

“ कोडं घालण्यासाठीं नव्हे, तर कोडं उलगडून घेण्यासाठीं मी विचारतें. ”

“ म्हणजे ? ”

“ माझी बहीण तुला सांगून आली आहे; तुम्ही होकार दिला आहे. मुहूर्तहि ठरला आहे. खरं ना ? ”

“ हें जितकं मला, तितकंच तुलाहि माहीत आहे. ”

“ तें खरं; अन् म्हणूनच मी सांगतें, कीं हें लग्न तूं मोडलं पाहिजेस. ”

“ मोडलं पाहिजे ? कां बुवा ? मी, जन्मभर ब्रह्मचारी राहावं असं वाटतं कीं काय तुला ? का तुझ्या बहिणीपेश्यां मला एखादी चांगली वधू शोधून काढली आहेस ? ”

“ होय, काढली आहे. ”

“ कुठं आहे ती ? ”

“ ही तुझ्यासमोर. वृंदा तिचं नांव ! ”

मला एकदम धक्काच बसला तें ऐकून. कानांवर विश्वासच बसेना. उजव्या हाताच्या पांच बोटांत धरलेला तो तांब्या गळून पडतो कीं काय असं वाटलं. अवचित आघाताची ती कळ शमायला कांहीं क्षण जावे लागले. नंतर माझा मलाच मी प्रश्न केला, ‘ असं काय बोलते ही वृंदा ? हिला वेड तर लागलं नाहीं ? हिच्याशीं लग्न— कसं शक्य आहे हें ? ’

“ असा ‘ मुखस्तंभ ’ राहूं नको. ‘ हो ’ म्हण ना ! तुझ्या एका शब्दासाठीं माझा जीव गोळा झाला आहे. ”

“ पण...पण...तुझी बहीण—”

“ तिची नको तुला काळजी. तिला दुसरं स्थळ मिळेल. मला मात्र तुझ्यावांचून दुसरा आधार नाही. ”

“ हे शक्य आहे का वृंदा ? ”

“ कां शक्य नाही ? मीं नाकीडोळीं कुरूप आहे का वाळीवेद्री आहे ? बघ एकदा उघड्या डोळ्यांनीं माझ्याकडे. कोणती खोड ठेवशील मला तूं ? या वाहत्या झऱ्याइतकीच मी निर्मळ आहे, शुद्ध आहे. ”

ती त्याच पायरीवर उठून उभी राहिली. तिनं जो एक दीर्घ श्वास आंत घेतला, त्यानं तिचं ‘ बंदिस्त ’ हृदय फुटून आल्याचं मला दिसलं. तीच बोलत नव्हती; तिचे डोळेहि बोलत होते. इतकंच नव्हे, तर तिच्या मुद्रेवरची प्रत्येक रेषा बोलत होती. तिच्या डोळ्याला डोळा भिडवण्याचं सामर्थ्य माझ्यांत राहिलं नाही. केव्हां एकदां या ‘ प्रमदे ’च्या तांबडीतून सुटेन असं मला झालं.

“ वृंदा, केवढं संकट आणलंस तूं हे माझ्यावर ! माझे आईवडील डोकं आपटून घेतील मी असलं काहीं केलं तर— ”

“ उगाच बाऊ करून दाखवूं नकोस मला. दगाडार डोकं आपटायला कुणाचा जीव वर आला नाही. चार दिवस वादळ होईल; पण कालांतरानं तें आपोआप शमेल. ”

“ म्हणून काय झालं ? त्यांना आवडणार नाही तें करावंच कां म्हणून ? ”

“ आईबाप तुझे आहेत. अन् मी ? मी कुणीच नाही का तुझी ? ”

“ आहेस की; मी माझी बहीण मानतो तुला. तूं मला भाऊ मान. आपण त्या प्रेमानं एकमेकांच्या सुखदुःखांत सहभागी होऊं. ”

“ सुदैवानं मला सख्खे भाऊ आहेत. त्या प्रेमाचा मला दुःकाळ नाही. त्या भावनेनं मीं तुझ्याकडे कधीं पाहिलं नाही. तूं सुद्धां वेळींअवेळीं कुळागरांत खेटे घालीत होतास ते माझ्या भगिनीप्रेमासाठींच होते नाही का ? सख्ख्या बहिणीविषयीं एक दिवस तरी कधीं एवढी उत्कंठा दाखविली आहेस का ? आपलं अंतःकरण तपासून पाहा एकदां. किती भरंवसा धरला होता मीं

तुझा ! प्रत्येक भेटीच्या वेळीं मला वाटे, कीं आज तूं माझ्या काळजांतला प्रथम विचारशील, कीं ' वृंदा, माझ्याशीं लग्न करशील कां ? ' तुला जर माझ्याशीं जीवभाव जडवायचा नव्हता, तर कशाला मला खोटी आशा लावलीस ? कशाला बोलांची साखर पेरलीस ? कां माझ्या भावनांशीं असा निष्ठूर खेळ खेळलास ? ”

“ आमच्या घरांतलं वातावरण तुला ठाऊक आहे. आजवर कितीतरी मोहाचे प्रसंग पुढं आले; पण तो प्रत्येक क्षण तुझी मूर्ति डोळ्यापुढं उभी करून मीं टाळला. चाळवणाऱ्या भावनांना तुझ्या आशेवर थोपवून ठेवलं. काय सांगूं अन् कसं सांगूं तुला ? उरावरचे घाव दाखवतां हि येत नाहीत अन् लपवतां हि येत नाहीत. एकदां कपाळ फुटल्यावर काय होतं माझं या घरांत अन् या गांवांत ? एक आपघर नाही तर बापघर ! मीं माहेरीं गेलें असतें तर या कोंडमाऱ्यांतून तरी सुटलें असतें; पण मातीचे घास खाऊन इथं राहिलें ती कुणासाठीं अन् कशासाठीं याचा विचार कर... ”

बोलतां बोलतां तिचा गळा दाटला. पदरानं तोंड झांकून घेऊन ती स्फुंदूं लागली. कुणी येईल, कुणी पाहील याचसुद्धां तिला भान उरलं नाही. माझीहि अवस्था अनुकंपनीय झाली. वृंदेला रडवण्यांत मला पुरुषार्थ वाटत नव्हता. तिची निराशा करण्यांत मला सुख नव्हतं. ती तळतळून बोलली, त्यांतलं एक अक्षरसुद्धां असत्य नव्हतं. माझे विचार-विकार केव्हाच ती पारखून बसली होती. माझं लग्न तिच्या मुळावर आलं होतं. मी दुसऱ्या कुण्या जिवाचा जोडीदार होण्यापूर्वीं मला कायमचा आपलासा करण्यासाठीं तिचा हा निकराचा प्रयत्न होता. मला तिची दया आली. स्वतःच्या भिन्नेपणाची लाजहि वाटली. पण तोंडावाटे ती अपेक्षित होती तो शब्दच निघेना.

“ वृंदा, मला क्षमा कर ! नाही धीर होत मला ! ” हींच दोन वाक्यं कर्शांविशीं मीं तिला ऐकवलीं.

“ तहान लागली म्हणून पाणी मागायला आलें तर घोडा कपाळीं घातलास माझ्या. ठीक आहे. मजीं तुझी ! ” असं म्हणून माघारीं वळण्यासाठीं पाऊल फिरवतांना त्या मातीच्या घागरीला धक्का लागला. गडगडत खालीं येतां येतांच तिचा खुर्दा झाला. वृंदेनं क्षणभर त्या ठिकऱ्यांकडे पाहिलं

अन् ती अर्धवट आपल्याशीच म्हणाली, “ जी गत या घागरीची तीच आतां माझी ! ”

आणि दुसऱ्याच क्षणीं माझी वाट मोकळी झाली. मी घरी येऊन पानावर बसलों. पण जिभेला रुचीच राहिली नाही. तसाच उठून खोलीत आलों अन् अंग टाकलं. थोड्याच दिवसांनीं माझ्या मांडवांत सनई-सूर वाजणार होते. ‘ कांकणभर सरस ’ अशा आणखी दोन हातांनीं मी चतुर्भुज होणार होतो. एक नवं हृदय मला जडणार होतं. त्यासंबंधीं गेले दोन दिवस ‘ मधु-कल्पना ’ च्या पऱ्या माझ्या हृदयाच्या अंगणांत नाचत राहिल्या होत्या. पण आज दुपारीं त्यांचे पंख मोडले अन् त्या विकल होऊन पडल्या.

आई उमेदीत होती; वडील तिच्या भावनांना साथ देत होते. कार्यांचे ब्रेत रचले जात होते. दागिन्यांची चर्चा चालत होती. त्या दोघांच्या मनश्चक्षुंपुढें वृंदेची बहीण वावरत होती अन् माझ्यापुढें वृंदा ! स्वप्नांतसुद्धां तीच. विचारांच्या वातचक्रांत सांपडलों होतो मी. कुठें बाहेर पडावंसं वाटत नव्हतं, कुणाशीं बोलण्याचीहि इच्छा नव्हती. वृंदेच्या त्या शब्दांचे पुनःपुन्हां तडाखे बसत होते. मीं तिला कसलीच आणभाक दिली नव्हती; पण तरीहि माझा तो नकार विश्वासघाताच्या सदरांतच जमा झाला असता. वृंदा आतां काय करील ? कुठें जाईल ? हा निराशेचा घसका तिला सोसवेल का ? ती झुरून-झुरून प्राण टाकिल, का स्वैरिणी बनून अनीतीच्या मार्गांनं अधःपात करून घेईल ? काहीं कळत नव्हतं. दोन्ही परिणाम संभवत होते. आणि त्यापैकीं कोणताहि जन्मभर माझ्या अंतर्थांमाला डाग देत राहणार होता.

शेजारच्या पांच सवाष्णी बोलावून आईनं आज माझ्या लग्नाचे पापड करण्याचा घाट घातला होता. हातानं काम चालू असतां त्यांच्या ‘ गांव गोष्टी ’ रंगांत आल्या होत्या. अशा वेळीं वृंदा अन् तिच्या घरांतले ते धटिंगण यांचा विषय चर्चेला पुढें येणं अपरिहार्य होतं. पिकल्या केसांचा सुपारी-एवढा अंबाडा असलेली एक ‘ वृद्धा नारी ’ आपल्या किनऱ्या आवाजांत बोलत हाती,

“ मला नाहीं बाई या वृंदेचं भवितव्य टीकू दिसत ! मागच्या पिढींत घडला तसलाच प्रकार हिच्याहि बाबतींत एखादे दिवशीं पाहायला मिळायचा. दैत्यांच्या कुळांत असल्या गोष्टी न घडल्या तरच नवल ! ”

आणि त्यानंतर तिनं जो इतिहास सांगितला त्याचा सारांश असा होता—
 मागच्या पिढीतहि वृंदेचा सासरा धरून तिथे-चौथे भाऊ होते. त्यांचीहि तन्हा हीच. घरांत एक विधवा भावजय होती. त्यांतल्या कुणीतरी एकानं तिला वांकड्या वाटेनं नेलं होतं. त्याचा जो व्हायचा तोच परिणाम झाला होता. त्या अभागिनीला आधीं गावांतल्या बायकांनीं मधें घेऊन तिच्या 'वाढत्या' पापाची विचिक्रिस्ता केली होती. नंतर ग्रामस्थांनीं गांवकीच्या मेळ्यापुढं तिला उभी केली होती. ग्राम्य शब्दांनीं तिची विदारणा करून तिचा कबुलीजबाब घेतला होता. त्या घरावर सामाजिक बहिष्कार पडला होता. तालुक्याच्या फिरंगी अधिकाऱ्यापुढं फिर्याद गुदरली गेली होती. हें प्रकरण आपल्या अंगावर चांगलंच शेकणार हें त्या भावांच्या न्क्षांत आलं होतं; आणि त्यानंतर एका रात्री ती बाई बेपत्ता झाली होती. पुनश्च ती त्या गावांतच नव्हे, तर जगांतहि कुणाला दिसली नव्हती. ते वाटेल त्या थापा देत; पण गांवकऱ्यांना काय कळायचं तें कळून चुकलं होतं.....

मीं तो भीषण वृत्तांत श्वास रोधून ऐकला. त्या बाईला मीं पाहिलेली नव्हती; पण तिची जी विटंबना अन् जो अघोरी अंत झाला त्या प्रत्येक अवस्थेंत तिच्या जागीं मला वृंदा दिसूं लागली ! वृंदेचं तें कल्पनागम्य चित्र आपल्या डोळ्यांतली आग ओकीत मला म्हणूं लागलं, 'दिनकर, जितेपर्णी मला या नरकयातना भोगवल्यास त्या तूं. मी तुला क्षमा करणार नाही; देव तुला क्षमा करणार नाही; ज्याच्याजवळ माणुसकीचा अंश आहे असा कुणीहि तुला क्षमा करणार नाही !'

या कल्पनेसरशीं माझं सर्वींग थरारलं. मीं बसलों होतो तो उभा झालों. 'नाहीं. मी हें होऊं देणार नाही. वृंदा माझी आहे; तिच्यावर पापाची कृष्ण छाया मी पडूं देणार नाही.'

मीं पडवीत येऊन आईला म्हटलं, "आई, तूं तयारी करूं नको. हें लग्न होणार नाही. मुलीच्या बापाला कळव, चावांनाहि सांग, कीं हें लग्न मोडलं !"

बांगड्यांची किणकिण उठवणारे सगळ्या बायकांचे हात एकदम थांबले. आई माझ्या तोंडाकडे बघतच राहिली. माझे शब्द तिच्या जिह्वारीं लागले हें तिचे डबडबलेले डोळेच सांगत होते. ज्याचं शुभमंगल व्हायचं तोच हे

अशुभ, अभद्र शब्द उच्चारित होता. तिच्या मातृहृदयाला हें कसं सहन व्हावं ?

“ गेले चार दिवस हें काय मांडलं आहेत तूं ? काय आहे तुझ्या मनांत ? ” ती काकुळतीला आली.

“ माझ्या मनांत जें आहे, तें तुला रुचणार नाही. बावांना, नातलगाना, शेजाऱ्यांना, कुणालाच रुचणार नाही. पण मी तें करणार आहे ! ”

मी तसाच तिथून सटकलों. वृंदेची ही कुळागरांत येण्याची वेळ आहे हें मला ठाऊक होतं. त्याप्रमाणं ती आली होती. आज तिच्या बागेचं शिंपण होतं. वरचं सगळं शिंपून झालं होतं. वहाळाच्या कडेचे फक्त चार ‘ माग ’ तेवढे शिंपायचे राहिले होते. एका मागांत पाणी सोडून ती कडेला जाऊन बसली होती. तिला पाहतांक्षणीं मी चांगलाच चरकलों !

चार दिवसांपूर्वीची वृंदा आज राहिली नव्हती. तिच्या मुद्रेवरची कांति मावळली होती. डोळ्यांतली चमक ओसरली होती. अणुरेणूंत भरलेल्या ग्लानीमुळें तिचे अवयव जड जड झाले होते. कुडींत जणूं जीवच उरला नव्हता. ज्या तऱ्हेनं ती कुठं तरी पहात होती, त्यावरून तिचं हृदय ‘ शून्य-मंदिर ’ झालं आहे असं वाटत होतं. अगतिकता हा एकच भाव तिच्या गात्रांवर रेंगाळत होता. जणूं गौतमाच्या शापानं शिळा झालेली दुसरी अहिल्याच !

पण मो ‘ राम ’ होऊन आलों होतो. तिच्या शापावर माझ्याकडे उःशाप होता. माझ्या एकाच संजीवक दृष्टिपातानं ती सुकलेली, वणवलेली वेल तरारणार होती. तशा आत्मविश्वासानं मी पुढं गेलों. पण तिनं कसलीच हालचाल केली नाही. ‘ वृंदा ’ अशी भावपूर्ण हांक मी मारली. पण तिची नजर माझ्याकडे वळली नाही. ‘ मी तुझ्याशीं लग्न करायचं ठरवलं आहे; हांस पाहूं आतां. ’ हा शेवटचा बाण भात्यांतून काढला; पण तिच्या आत्मज्योतीवरची काजळी झडली नाही. तिनं आपलं मस्तक असहाय्यपणें मागच्या पोफळीला टेकलं, डोळ्यांचीं कवाडं बंद केलीं अन् त्याच स्थितींत मान हालवीत उदास, निष्प्राण शब्दांत म्हटलं,

“ आतां वेळ गेली माझ्या राजा SS ! देवाच्या पूजेसाठीं जें जतन करून ठेवलं होतं, त्याचा राक्षसानं वास घेतला ! प्रतिकाराचं बळ उरलं नाही माझ्या अंगांत त्या वेळीं ! ”

आणि वृंदा एकदम पांढरी फटफटीत पडली. तिच्या त्या शब्दांत लपलेला तो घृणास्पद ध्वन्यर्थ प्रतीत होऊन माझं मन कचरलं; पण मी त्याला निश्चयाच्या वेदीवरून खाली उतरू दिलं नाही. जें आपलं तें कशाहि परिस्थितीत आपलंच असलं पाहिजे ही भावना दृढ करून निष्कंप शब्दांत मी तिला म्हटलं,

“ वेळ गेली नाही, वृंदा ! ती आत्ता, या क्षणी आली आहे. मी देव नाही, त्यामुळं पूजेचा प्रश्नच उरत नाही. आपण आहो माणसं— दुबळीं अन् स्वल्पनशील. आधीं मी चुकलों. नंतर तूं घसरलीस, यापुढं आपण एकमेकांना सांवरून घेऊं. मी भित्रा होतो; पण तुझाच होतो म्हणून शैवटीं तुझ्याकडे धांवत आलों. चल, ऊठ. निराशेची खोळ पांघरली आहेस ती दे फेंकून. ”

“ दिनकर, तूंच का हें माझ्या कानांत अमृत ओततो आहेस ? हा भास तर नाही ना ! ... मी याच जगांत आहे का ? ”

“ डोळे उघड, म्हणजे खरं काय तें कळेल. ”

वृंदेचीं नेत्रदळं उमललीं. नकळत गालावर खळी पडली. तिच्या कुडींत प्राण भरायला वेळ लागला नाही. ती उठून उभी राहिली. आता तिला अन्य कशाचा आधार ध्यावा लागला नाही. आम्हांला समोरासमोर उभी पाहून वारा वृक्षांच्या कानाशीं कुजबुजला. केळींनीं हात हालवले. पोफळींनीं माना डोलवल्या. आणि त्या ओढ्याच्या कांठावर फुलून राहिलेल्या जांभानं आपल्या फुलांतले तांबूस केसर आमच्या बाजूला उघळले.

तुमच्या तळवणी गांवच्या उल्लेखनीय गोष्टी कोणत्या, असें जर एखाद्या ग्रामस्थाला विचारलें तर तो म्हणेल, ' या तुम्हांला दाखवतो. हें आमचें तळं अन् हे मोरभटजी ! '

ऐन उमेदीच्या वयांत मोरभटजी परदेशी झाले. भटकत भटकत तळवणीला आले. खांद्यावर पडशी अन् ' दिवटी मागून बुधली ' तशी त्यांची सहचारिणी, यापलीकडे त्यांच्या सत्तेचें कांहीं नव्हतें. ' वैदिक ब्राह्मण आहे; राहूं दे आपल्या गांवांत ' म्हणून गांवच्या पट्टेदारानें त्यांना थोडीशी जागा दिली. सगळ्या गांवकऱ्यांनीं मिळून त्यांना एक केंवळी घर उभावन दिलें. गांवतलें उपाध्येपणहि त्यांनाच मिळावें, अशी खटपट करण्यांत आली. कुठेंच कांहीं आधार नसलेले मोरभटजी त्या गांवांत स्थायिक झाले. आज त्यांची सत्तरी पुरी होत आली आहे. तरी म्हाताऱ्याचें हाडपेर मजबूत आहे.

तळवणी गांव त्यांना आवडलें, त्याचें मुख्य कारण म्हणजे तिथलें तळें. त्या गांवाची रचनाहि मोठी मनोबोधक होती. दक्षिणोत्तर दोन टेकड्या. पूर्व पश्चिम भागांत बाहेरच्या बाजूनें नांदतीं घरे. मध्ये कुळागराचा लंब चौरस पट्टा अन् सर्दीच्या केंद्रस्थानीं तें तळें.

तळें केवळ शोभेचें नव्हतें. तो गांव अन् तीं कुळागरे त्यांच्या आधारावरच वसलीं होती. दोन्ही बाजूंच्या डोंगरांशीं हिरव्या रंगाची चढाओढ लावणाऱ्या तिथल्या पोफळी, त्या तळ्यांतला जीवनरस पिऊनच इतक्या डौलदार बनल्या होत्या. तिथल्या नारिंगी तोरिंगी रसदार, मधुर फळांनीं ओथंबत होत्या, त्याचेंहि कारण तळ्याचा ' ओल्हासा ' हेंच होतें. जमीन सकस, पाणी जोरकस, त्यामुळें रसबाळ्या केळींचे तोडलेले घड एका दादल्याला पेलत नसत. पोफळीचीं दोन शिंपटीं टाकलीं कीं, पाटी तन्बल भरे.

आजुबाजूचे गांवकरी तळवणीच्या लोकांना म्हणत. 'तुम्ही काय बावांनो, सोनं पिकवणाऱ्या जमिनीचे घर्नी !'

तळ्यांत बरेच जिवंत झरे होते. ते कधीच आटत नसत. तळें नेहमी तुडुंब भरलेलें असायचें. पूर्व-पश्चिमेच्या गांवकऱ्यांनी आपापल्या बाजूनें दोन मोठाले पाट खोदले होते. त्यांच्या तोंडांवर तळ्याला भोकसे पाडले होते. त्यांत पोखरलेल्या पोफळीच्या डांबांचे तुंबे बसवले होते. सूर्यास्ताच्या वेळीं तळ्यांत उतरून तुंब्याच्या तोंडांत बोळा कोंबायचांकी, पाणी झरझर चढूं लागे. सकाळपर्यंत तळें कांठोकांठ भरून राही. शिंपणेकऱ्यांनीं तुंब्यांत वांबू खुपसला की, बोळा बाजूला होऊन पैलवानाच्या पोटरीएवढा जलौघ पाटांत उडया घेऊं लागे. गांवकऱ्यांनीं त्या मुख्य पाटाला आणखी फांद्या फोडून आपापल्या ठिकाणांत तें पाणी खेळवले होते. चार दिवसांच्या एका फेऱ्यांत त्या पाण्यानें कुळागरांतलें प्रत्येक झाड शिंपून निघे.

मोरभटजींचें घर त्या तळ्याच्या कांठीं इतकें जवळ होतें की, पिकलेलें भिरंड पाण्यांत पडून 'डुबुक' असा होणारा आवाजहि मोरभटजींच्या कानावर जाई. मासोळ्या शिम्मा-फुगडी खेळत असतांना त्यांनीं जर कम-लिनीचा दांडा हालवला तर तें नाजूक दृश्यसुद्धां अंगणांत उभें राहून त्यांना पाहातां येई. मोरभटजींचा रिकामा वेळ या तळ्याच्या कांठींच कांहीं तरी काम करण्यांत जाई.

मोरभटजींच्या प्रदीर्घ जीवनकालांत जे हर्ष-शोकाचे प्रसंग उद्भवले ते सगळे त्या तळ्याला टाऊक होते. त्यांना बऱ्याच कालानें पहिला मुलगा झाला, त्या वेळीं वंशवेल पालवल्याचा जो आनंद त्यांच्या चर्येवर उभटला त्याचा फोटो त्या तळ्यानें घेऊन ठेवला होता. तो अन् त्याच्यामागचींहि कांहीं अपर्ये काळानें ओढून नेलीं तेव्हां त्यांची अश्रूंनीं डवडवलेली करुण-मूर्ति त्याच तळ्याच्या संथ पाण्यांत प्रतिबिंबित झाली होती. आणि जगून वांचून उरलेल्या एकुलत्या एका मुलीचें कन्यादान केल्यावर संसारांतून मोकळें झाल्याचा जो प्रशांत भाव त्यांच्या मुखावर स्थिर झाला; तोहि त्याच तळ्यानें आपल्या हृदयांत सांठवून घेतला होता. तें तळें जसें गांवाचें अन् गांवासाठीं, तसेच मोरभटजीहि आतां झाले होते.

सकाळीं तळ्याचा तुंब्रा सोडायला येणाऱ्या गांवकऱ्यांना मोरभटजी प्रातःस्मरण म्हणत तळ्याकांठच्या जास्वंदीची किंवा तगरीचीं फुलें तोडतांना आढळायचे. संध्याकाळीं तळ्याला 'फूग' घालायला येईल त्याला ते पंचाची घडी ठेवलेला डावा खांदा उडवीत संध्येला खालीं उतरतांना किंवा संध्या साहून परत जातांना दिसायचे. त्यांची भस्मचर्चित मूर्ति ओंजळ भरून अर्घ्य देतांना पाहिली कीं, पहाणाराला आपण पुनीत झालों असें वाटायचें. वेदमंत्रांच्या उच्च घोषानें त्यांनीं तिथलें वातावरण पावन केलें होतें. ते सूक्तं म्हणूं लागले कीं, आपले झुबके डोलावणाऱ्या पोफळीं अन् सोपटें हालवणाऱ्या केळीं त्या मंत्रांतले स्वराघातच दाखवीत आहेत कीं काय असें वाटायचें.

जीवनांतले कित्येक रखरखते उन्हाळे अन् 'धो धो' पावसाळे मोरभटजींनीं सोसले होते; पण त्यांची हौस यत्किंचित्ही क्षिजली नव्हती. मोठ्यांत मोठे होऊन गंभीर गोष्टी बोलणें अन् शिंगें मोडून वासरांत शिरणें या दोन्ही गोष्टी ते सहजपणें करीत. अलिकडे गांवांतले त्यांच्या वयाचे बरेचसे म्हातारे खपले होते. कांहींनीं क्षीण, दुर्बल, होऊन आंथरुण धरलें होतें. त्यामुळें गांवचा कारभार तरुण पिढीच्या हातीं आला होता. ताज्या दमाचे गडी संसाराला लागले होते. पण मोरभटजी त्यांच्यापासून अलग न रहातां नव्या पिढींत नवे होऊन मिसळत होते. म्हातारीं माणसें तरुणांना बहुधा अडगळ वाटूं लागतात. पण तळवणीच्या तरुणांना त्यांचे मोरकाका मात्र रायत्यासारखे आवडत होते.

त्यामुळें त्यांच्या घरीं माणसांचा रावता फार असायचा. सकाळची दशमी त्यांनीं एकट्यांनीं वसून कधीं खाल्ही नाही. कुळवाडी, माळवाडी सुद्धां त्या बाजूला आला तर त्यांच्या चर्चीतली चिमूटभर तंबाखू मागून घेतल्याशिवाय पुढें जायचा नाही. रात्रीं पत्ते खेळायची लहर आली कीं, पूर्वेच्या तरुणांनीं मोरभटजींच्या पडवीवर जमून पश्चिमवाल्यांना 'कुकारा' घालायचा. ती खुणेची साद मिळाली कीं, पश्चिमेच्या 'खेळियां'नीं जळतीं कोलितें विश्वीत तिथें येऊन दाखल व्हायचें. खेळ त्यांचा; पण दिव्याचा सरंजाम, दूध, साखर, चहा, हें सगळें मोरभटजींचें. एक दिवस मध्यरात्रीं मधल्या विश्रांतीच्या वेळीं ऊन ऊन चहा पितांना एक जण म्हणाला,

“ मोरकाका, आमच्यामुळे तुम्हांला त्रास होतो अन् तोशीसहि पडते. आम्ही यापुढे खेळायला जमलो की, चहापाण्यासाठी वर्गणीच काढू. ” त्यावर मोरभटजी बोलले,

“ मोठे आले आहेत वर्गणी काढणारे. तुमच्या वाडवाडिलांनी तरी काढली होती का कधी ? ते पण माझ्याच पडवीत खेळत होते. लेको, तुमच्या अकला वाढत चालल्या आहेत दिवसेंदिवस—”

अन् असे कांहीं तरी रागाचा अविर्भाव आणून ते बोलले की त्या तरुणांना आपल्या अंगावर बकुळीचीं फुले पडल्यासारखे वाटायचे. मोरभटजींनी कधी कुणाला वाईट बुद्धि सांगितली नाही. कोणी आळसाने आपले काम टाकून ओटीवर येऊन बसला तर ते त्याला सांगायचे, ‘ दिवसाचं काम पुरं केल्याशिवाय गप्पाष्टकं वर्ज्यं, समजलं ? जा आधी कुळागरांत. ’ कोणाच्याहि ठिकाणांतून जातांना एखाद्या माडाचा शेंडा भरलेला दिसला की तिथल्यातिथे मालकाला हांक मारून म्हणायचे, ‘ हा माड इतके दिवस बेणायचा कां ठेवलास ? बाबारे, झाडापेडांचीसुद्धां मुलाप्रमाणे काळजी घ्यायला हवी. कुळागर संभाळणं सोपं नाही वरं ? तिथे इंद्रासारखं ‘ सह-स्नाक्ष ’ व्हायला हवं ! ’

त्या गांवांत समृद्धि होती तशीच एकीहि होती. एकाच्या घरी कांहीं विशेष कार्य निघाले, की सगळे कंबरा कसून ते तडीला नेत. नेहमीच्या व्यवहारांतहि ज्याचे अडेल त्याला मदत करीत. सणवार हौसेनें फुलवीत. गणपति बसले की आळीपाळीनें प्रत्येकाच्या घरी घुमटे वाजायचीं. मोरभटजी संवळ फार छान वाजवीत; म्हणून तेहि त्यांच्यांत असायचे. दिवाळीत पोहे खायला जमले की एकेकाने शेर शेर पोह्यांचा ठाव उठवायचा. बाहेर आले की वईवरच्या सुकलेल्या वेल्याचे एक पिवळे कारिंट तोडून मोरभटजींनी कोणाला कळू न देतां एकाद्याच्या अंगावर मारायचे अन् मग जी फेकाफेकी अन् चुकवाचुकवी चालेल, ती तंबाखू चघळीत स्वस्थपणे पहात बसायचे.

तळवणीच्या एकलुटीत कोणा परक्याला हातबोट खुपसायला धीर होत नसे. ‘ वाघ वाशेल ’ सुद्धां तळवणीच्या तरुणांना वचकून असत. झडलेला नारळ अन् गळलेलीं पोफळे झाडाखालीं तशीं पडून राहात. तीं उचलायला

चोराचा हात धजावत नसे. परगांवचा पाहुणा कांहीं कामासाठी तळवणीला आला की, तिथलें प्रेमसुख भोगण्यासाठी एकादा दिवस अधिकच राही.

पण ही स्थिति फार दिवस टिकली नाही. नियतीचें चक्र फिरलें. एक दिवस पूर्वेकडच्या एका महाभागाच्या पोटी कलि रिघला. अन् दुधांत मिठाचा कण पडला. गांवच्या सुखाला दृष्ट लागली. प्रेमबंधांचे तगावे तुटले. सगळेंच उलटेंपालटें झालें.

पूर्वेच्या बाजूने तळ्याला एका खेकड्याने लहानसें 'रळ' पाडलें होतें अन् त्यांतून पाण्याचे पाझर जवळच्या कुळागरांत झिरपत होते. त्या कुळागराच्या मालकानें तें पाहिलें अन् त्याला वाटलें की, 'ही बरी युक्ति आहे.' त्यानें एक वांसा त्या रळांत सारला अन् तें मोठें केलें. त्यासरशीं पाण्याचा लोंढा तिकडे फुटला अन् त्याचें कुळागर अनायासें शिंपून निघालें. पण त्यामुळें पश्चिमेकडे ज्याचें शिंपणें चालू होतें, त्याला पाणी अपुरें पडलें. तो तळ्यावर येऊन पहातो तों हा प्रकार. त्यानें कर्त्याला जाव विचारला. पण त्यानें खेकड्याचें नांव सांगून कानावर हात ठेवले.

पण ज्या गांवच्या केळी त्याच गांवच्या पोफळी. खेकडा कसें अन् केवढें रळ करतो तें काय त्याला ठाऊक नव्हतें ! त्यानेंहि दुसऱ्या दिवशीं एक खेकडा कामाला लावला अन् थेट तुंब्याखालीच तळ्याला भोंक पाडलें. त्यामुळें पश्चिमेचा संबंध पाटच ओसंडत वाहूं लागला. त्याच प्रमाणांत पूर्वेस पाट कोरडा पडला. कित्येकांची शिंपणीच नव्हेत; तर धुर्गीपाणीसुद्धां राहिलीं. ते सगळे लोक जमाव करून तळ्याच्या बांधावर आले अन् त्यांनीं पश्चिमेच्यांना आव्हान केलें. 'वांकड्या मेढीला वांकडं नेम !' पश्चिमेचे ग्रामस्थ उत्तर देऊन मोकळे झाले.

पुढें हळूहळू बाचाबाचींना सुरुवात झाली. एकंदोनं मारामान्याहि झाल्या. मिटलेलीं सीमेचीं भांडणें उकरून काढून उभय बाजूंचे लोक दुसऱ्याच्या हद्दींतलीं झाडें पाडूं लागले. डिचोलीच्या कोटींत दिवाणी अन् फौजदारी खटले सुरू झाले. तिथल्या खानावळवाल्याचें उत्पन्न वाढलें. वकिलांची धन झाली. कोटींत खेटे घालण्यापायीं कुळागरावरचें लक्ष उडालें. केळी पोफळींची रया गेली. दुसऱ्यापक्षाला दमाविण्याच्या ईशेंत अन् प्रयत्नांत ते स्वतःच दमूं लागले. कित्येकांनीं गोठ्यांतल्या तान्ह्यां गाथी विकून पोरान्नाळांच्या

तोंडची धार सुकवली. कित्येकांनीं सोन्याचांदीला बाजार दाखवला. कित्येकांवर कुळागरच गहाण ठेवण्याची पाळी आली.

गांवांत पूर्व आणि पश्चिम यांमध्ये एक अदृश्य भित उभारली गेली. पूर्वेच्या गांवकऱ्यांनीं पश्चिमेच्या लोकांकडचें येणें जाणें बंद केलें. पश्चिमेच्या लोकांनींहि तोच धडा गिरवला. भाषणसुद्धां वर्ज झालें. इकडचें पोरच नव्हे; तर मांजरसुद्धां तिकडे खपेना. मध्यस्थ हेति ते मोरभटजी. त्यांना कोणताहि पक्ष नव्हता. या दुफळीमुळें ते कष्टी झाले. त्या वर्षाची दिवाळी दोन्ही गटांनीं वेगवेगळी साजरी केली. मोरभटजींना दोन्हीकडचें बोलावणें होतें. पण ते तोंड जुकवून दूर कुठेंतरी जाऊन बसले.

हयातीत कधीं न पाहिलेलें ते आज पहात हेति. न अनुभवलेलें अनुभवीत हेति. दोन्ही पक्ष आपल्या बाजूचे होण्याबद्दल त्यांना गळ घालीत, त्यावेळीं ते कातर शब्दांत म्हणत. 'कशाला माझी म्हातान्याची ओढाताण करतां ? मला पक्ष नाही. मी सर्वांचा आहे. सर्व माझे आहेत. डाव्या उजव्या डोळ्यापैकीं मी कोणाला गोंजारूं अन् कोणाला फोडूं ?'

गांवांतली ही दुही मोडण्यासाठीं त्यांनीं एक दोनदां प्रयत्न केला. कोणत्याहि पक्षांतल्या एकेकटया माणसाला त्यांचें बोलणें पटे. चाललें आहे तें हिताचें नव्हे, हें तो मोकळ्या मनानें कबूल करी. पण दोन्ही पक्ष मोरभटजींच्या पडवीवर जमले कीं शब्दानें शब्द वाढे अन् आकाराला आलेली तडजोड फिसकटे. आणि मग चार आठ दिवस मोरभटजी खट्टू होऊन बसत.

एखादा सार्वत्रिक धर्मकृत्याचा सणवार आला कीं त्यांची याहून अधिक पंचाईत होई. उपाध्ये म्हणून ते पूर्वेकडे आर्धी गेले कीं पश्चिम रुसे. अन् पश्चिम आर्धी घेतली तर पूर्वेला वाईट वाटे. असें झालें कीं मग मोरभटजी हरताळकेच्या पूजा सांगायला पूर्वेकडे गेले तर दुसऱ्या दिवशीं गणपति बसवायला आर्धी पश्चिमेकडे वळत.

आपल्या घरचा गणपति दरवर्षीं ते सात दिवस ठेवीत. पहिल्या पांच दिवसांत सगळीकडच्या समाराधना, मंत्रजागर अन् उत्तरपूजा आटपल्या कीं मग सावकाशपणें सातव्या दिवशीं ते आपल्या घरची समाराधना करीत. त्या दिवशीं गांवांतली लहान थोर सर्व मंडळी त्यांच्या घरीं जेवायला यायची.

काकीनें भिक्षुकीचे आलेले नारळ फोडून उकडीचे मोदक करायचे. दारांतल्या मांडवावरचें ' तवसें ' काढून झकास ताकाचें सांबारें रांधायचें. संध्याकाळीं आरती, मंत्रपुष्प अन् गणपतीचें विसर्जन झाल्यावरच सगळ्यांनीं आपापल्या घरीं जायचें.

या वर्षींहि त्यांनीं सगळ्यांना बोलावणें केलें होतें. आपला विरोधी पक्ष तिथें येणार हें टाऊक असूनहि दोन्ही बाजूंचे लोक जेवायला आले हेत. त्यांना येणेंच भाग होतें. मोरकाकाचें आमंत्रण झिडकारण्याइतकी बेपर्वाई अजून त्यांच्या अंगीं आली नव्हती. योग्य वेळीं मोरभटजींनीं ब्राह्मणभोजनाचें उदक सोडलें. वरणभात झाल्यावर काकी मोदक वाढायला पुढें झाली. पण प्रत्येकजण ' एक वाढा, अर्धाच वाढा ' असें कळूं लागला.

“ अरे हें रे काय ! दरवर्षीं एकवीस मोदकांची पैज मारणारे तुम्ही, अन् आज हें काय मांडलं आहे असं ? आमच्या गणपतीला उपाशी ठेवणार आहांत वाटतं ? तें काहीं चालायचं नाही, बरं ! ” असें म्हणून मोरभटजी काकीच्या हातांतली परात घेऊन स्वतः वाढायला उठले.

पण तरीहि प्रत्येकजण पानावर ओणवा होऊं लागला. डोकं जमिनीला टेकवूं लागला. कसें खातील ते ! निःसंकोच मनाचा उल्हास होताच कुठें त्यांच्याजवळ ! कारण शेजारीं अन् समोर त्यांचे प्रतिस्पर्धी होते ना बसलेले. कशी तरी वर्षाची एक ' बाब ' पुरी करायला, मोरभटजींच्या ' डोळ्यांना पाणी ' लावायला आले होते ते.

त्रिचारे मोरभटजी हिंपुटी झाले. पंगत उठल्यावर स्वैयंपाकघरांत जाऊन पाहतात तों ' महाप्रसाद ' तस्सा उरलेला. ' गणरायाची इच्छा ! ' म्हणून त्यांनीं एक दीर्घ श्वास टाकला. दुसऱ्यानें पोटभर खाल्ल्यानें अंतरीं तृप्त होणारा तो भिक्षुक ब्राह्मण त्या दिवशीं जेवूनहि उपाशीच राहिला.

चौथ्या प्रहरीं गुलबाक्षी फुलल्यावर मोरभटजी स्नान करून अन् धूत-वस्त्र नेसून उत्तरपूजेला बसले. सर्व मंडळी गणपतीपुढें घातलेल्या बैठकीवर आसनस्थ झाली. काकीनें तसराळ्यांत घाटून ठेवलेल्या पंचखाद्याचा नैवेद्य दाखवून त्यांनीं पंचारती पुढें घेतली. काकीनें चकचकीत मोठ्या ताम्हनांत मधें रांगोळी काढून तिच्यावर दोन नीरांजनें ठेवलीं होती अन् कांठाला

तेरड्यांचीं फुलें हारीनें बसवून तें सजवलें होतें. नीरांजनें समईवर पेटवीत असतां ते मंडळींना म्हणाले,

“ आरती सुरू होऊं या.”

लगेच पूर्वेचा एकजण झांज घेऊन आरती म्हणू लागला. पश्चिमेच्या लोकांनीं घुमटें उचललीं. पण आंकड कडव्यांची दुगुण म्हणून अन् ‘पडण’ घालून म्हणणारा थांबला, तरी घुमटवाले आपली ‘त त थोम् थोम् था’ ही गत वाजवीतच राहिले. कारण वाजवणारांचीं तोंडें म्हणणाऱ्याकडे नव्हतींच मुळीं. असा विचका झाल्यावर म्हणणारा पुढें तोंडच उघडीना. तो गप्प झाला तशी घुमटवाल्यांनीं आपलीं बाघेंहि खालीं ठेवलीं. मोरभटजी ‘आ’ करून पाहातच राहिले.

नंतर पूर्वेच्या लोकांनीं घुमटें उचललीं अन् म्हणणाऱ्याला पुढें सुरू करायला सांगितलें. पण संबळवाला पडला पश्चिमेचा. मोरभटजींचाच शिष्य होता तो. विजेसारख्या त्याच्या हातांतल्या काठ्या लवलवत. घुमटावरच्या दोन थापांच्या मध्यंतरींचा अवकाश भरून काढणें हें त्याचें काम; पण आज त्यानें साथ करण्यासाठीं काठ्या उचलल्या नव्हत्या, तर घुमटवाल्यांच्या लयींत ओढा-ताण करून त्यांना चुकवण्यासाठीं. त्यामुळें दुसऱ्याहि कडव्याचा बेरंगच झाला.

दरवर्षीं मोरभटजींकडच्या आरती दोन मैलांवरून कानांवर आदळायच्या. उत्साहाची धुमाळी धिमधिमायची. वेगवेगळ्या तोंडींच्या ठेवणींतल्या आरती त्या दिवशीं बाहेर निघायच्या. एक दोन घुमटांचीं तरी शकलें उडायचीं. वाजवणारांनीं बेभानपणांत हात सुजवून ध्यायचे. मग मोरभटजीहि असे रंगांत यायचे कीं आपण सोवळ्यांत आहों हें विसरून त्यांनीं संबळ पुढें ओढायचा.

पण आज सगळाच बेरंग. सगळाच विस्कळीतपणा. प्रत्येकाच्या मनांत अढी; तिथें संगीत प्रगटणार कुटून ! सकाळपासून एकेक गोष्ट त्यांच्या जिव्हारीं लागत होती. त्यांत या आरतीच्या प्रकारानें तर कळसच झाला. वर्षांतला त्यांचा हा ‘सोनियाचा दिवस !’ पण त्याच्यांतला रस आटून गेला. मोरभटजींच्या हृदयाला कळा लागल्या. जीव आकुळ-व्याकुळ झाला. आपण आपल्या कुढ्या अन् तेढ्या वागणुकीनें म्हातान्याच्या प्रेमळ हृदयाचें विधान करीत आहों, याची एकालाहि जाणीव नव्हती. ते आपले अंतर्गत विरोध मनांतल्या मनांत उगाळीत बसले होते.

मोरभटजींनी त्या आरतीवाल्यांना 'पुरे आतां,' म्हणून लगेच गणपती-कडे तोंड वळवले. कापूराची वडी हलकारतीवर पेटवून ठेवून त्यांनी सुरु केले. 'कर्पूरगौरं करुणावतारम्--'

पुष्पांजली घेऊन उभे राहिल्यावर मंत्रपुष्प म्हणतांना त्यांची एकटक दृष्टी मोरयाच्या मुखाकडे लागली होती; अन् तिच्यांतून करुणेचे द्रव झिरपत होते. 'यान्तु देव--' म्हणून गणपतीवर विसर्जनाच्या अक्षता टाकीत असतांना कोणी जर त्यांचे मुख न्याहाळले असते तर ते जणू स्वतःच्या जीवनावरच 'अक्षता' टाकीत आहेत असेच त्याला वाटले असते. गणपतीच्या दुमडलेल्या सोंडेवर दह्याची कवडी सोडीत असतांना त्यांचा हात लटलटत होता. सजवलेल्या मखरांतून मूर्ति उचलून त्यांनी खालच्या पाटावर ठेवली अन् ते घळघळा रडू लागले. त्यांच्या खांद्यावरचा सुका पंचा चिब्र भिजला. त्यामुळे काकीचीहि अवस्था अनावर झाली. जमलेल्या तरुण मंडळींनी तरी मोरभटजींच्या डोळ्यांत अश्रूंचा खळाळ कधी पाहिला नव्हता. आपल्या चमत्कारिक वर्तनामुळे म्हातारा रडला ही त्यांना आतां जाणीव झाली. ते अंतरी शरमले.

तळ्यांत बुडवण्यासाठी जेव्हां त्यांनी गणपती उचलला तेव्हां ते काकीला म्हणाले, 'तूही चल आज माझ्याबरोबर ! अन् हें बत्र. माझं पांधरायचं धोतर, दोन पंचे अन् तुझं लुगडं एवढ्याचं बोचकं बांधून घे. तांब्यांत चार पैसे असले तर कडोसरीला लाव.' ते अन् त्यांच्या मागून सर्व मंडळी आंगणांत आली तेव्हां ऐन कातरवेळ झाली होती. दोडकीचीं फुले पूर्ण उमललीं होती. टाकळ्यांनी पाने मिटून घेतलीं होती. तान्ह्या गायी गोठ्याच्या दाराशी येऊन वासरासाठी हंबाळू लागल्या होत्या. नुकतीच पावसाची एक 'दडक' पडून गेली होती. अन् झाडांच्या शेंड्यांत सांकळलेल्या पाण्याचे ओथवळे सगळ्यांच्या अंगावर टपटपत होते. तळ्याच्या परिसरांत अंधार दाटू लागला होता.

मोरभटजी तळ्यांतल्या कंत्रभर पाण्यांत उतरले. गणपति तीन वेळ खाली वर करून त्यांनी तळाशीं अलगद सोडला. वर उठलेल्या बुडबुड्यांकडे भक्तिपूर्ण दृष्टीने पाहिले. परत कांठावर येऊन त्यांनी एकवार सगळ्या आस-

मंतावर दृष्टिक्षेप केला. दाटून येणारे उमाळे निग्रहानें दाबून टाकले. आणि काकीनें आणलेलें बोचकें उचलीत ते सर्वांना उदेशून बोलले,

“ बरं आहे मंडळी, हां शेवटचा नमस्कार तुम्हांला. येतों मी आतां ! ”

निरभ्र आकाशांत वीज उजाळलेली पाहून माणूस जितका चमकणार नाही, तितके ते तरुण ग्रामस्थ चमकले. त्यांच्यापैकीं एकानें विचारलें,

“ म्हणजे काय मोरकाका ! कुठें निघालांत तुम्ही ? ”

“ हा गांव सोडून दूर कुठेंतरी ! बहुधा नरसोबाच्या वाडीला. दत्त दिगंबराच्या पायाशीं. आज उणं-पुरं एक वर्ष यातना सोसल्या. आतां नाही सोसवत. तुमचीं भांडणं बघून डोळे फुटले, काळजाला भेगा पडल्या. तुमच्या वैराच्या आर्गांत मी अंतर्बाह्य होरपळून निघालों. आजवर तुमच्यांत रमलों, मिसळलों. माझीं मुलं गेलीं त्यांच्याजार्गीं मीं तुम्हांलाच मानलं. तुमच्याच बऱ्याभल्याची चिंता वाहिली. माझे आतां दस गेले अन् पुरते पांचसुद्धां उरले नाहीत. माझी एकच आशा आतां उरली होती कीं, तुम्ही सगळे उशापायथ्याशीं बसलेले असतांना समाधानानं कुडी सोडावी. पण नाही माझ्या नशिबीं तें...”

मोरभटजी उघडे होते. त्यांचा नेसता पंचा थबथबीत ओला झाला होता. गारठ्यानें त्यांचीं हांडें कुडकुडत होती. मधून मधून पडणाऱ्या पावसाच्या सडसडाटानें त्यांचें अंग शहारत होतें. खंभीर होता तो अंतरांतला निश्चय !

“ वाडीला जाऊन काय करणार तुम्ही मोरकाका ? ”

“ गुरुचरित्र वाचीन. देवाला प्रदक्षिणा घालीन. अन् कळवळून त्याची प्रार्थना करीन. “दत्तराजा, देह पडायच्या आधीं एवढी वार्ता माझ्या कानांवर घाल कीं, तळवणीचे ग्रामस्थ वैर विसरून पुनश्च एक झाले ! दूध साखरे-सारखे एकमेकांत मिसळले. पोरानो ! मीच नव्हे, तर माझीं कृष्णानदींत पडलेलीं हाडंसुद्धां तुमचंच मंगल चिंततील.”

इतकें बोलून कोणाच्या प्रत्युत्तराची वाट न पाहतां ते कुळागराचे ओटे उतरूं लागले. काकीनें हि त्यांचा मागोवा घेतला. दोन आकृति तळ्यापासून दूर जाऊं लागल्या.

आतां मात्र सगळ्यांचें आंतडें पिळवटलें. ‘ मोरकाका ’ हें त्या सगळ्या तरुणांचें आदराचें अन् विश्वासाचें स्थान होतें. तें गांवांतलें पवित्र क्षेत्र होतें.

ते तरुण बाळपणापासून त्यांच्या घरी खाऊन पिऊन धाले होते. त्यांच्या हृदयांतल्या निर्मल भावगंगेत न्हाले होते. आणि आज करकरीत तिन्हीसांजा तो त्यांचा विसाव्याचा आम्रवृक्ष, दूरदेशच्या पंथाला लागला होता. अन् तोहि चडफडून, शापून नव्हे; तर कल्याणाचे आशीर्वाद देऊन ! त्यामुळे कसले तरी एक कर्तव्य आपल्यापुढे उभे ठाकले आहे असे सर्वांनाच वाटले.

“ आपले मोरकाका चालले. ” पूर्वेचा एकजण पश्चिमेला म्हणाला.

“ आतां काय करायचं ! ” पश्चिमेने पूर्वेकडे आशाळूपणे पाहिले.

“ त्यांना जाऊं द्यायचं नाही. सर्वांनी मिळून अडवायचं अन् माघारी आणायचं. ”

“ चला तर ! ”

दोन्ही गटांनी दोन बाजूंनी कुळागरांत उड्या घेतल्या. मोरभटजी शंभर पावलं चालून गेले नाहीत तोच सगळ्यांनी त्यांना गराडा घातला. जे भावनाप्रधान होते, त्यांनी सरळ गुडघे टेकून त्यांच्या पायांना मिठी घातली.

“ मोरकाका ! तुम्ही जाऊं नका. आमचे अपराध पोटांत घालून माघारी फिरा. आमचे डोळे उघडले. आम्ही सगळे एक झालो. झालं, गेलं विसरलो. ”

“ खरं ? अगदी खरं ? या तळ्याच्या पाण्याशपथ ! ” जे जवळ उभे होते, त्यांना दोन्ही हातांनी गोंजारीत मोरभटजींनी विचारलें.

“ या तळ्याच्या पाण्याशपथ ! ” तळवणीचा आत्मा सर्व मुखांनी उद्गारला.

“ अरे, मग मी तुम्हांला सोडून जाईन होय ? जिथे तुम्ही सगळे, तिथे हा म्हातारा मोरभट—”

ताबडतोब एका तरुणाने त्यांना खांद्यावर उचलून घेतले. ‘ गणपति बाप्पा मोरया ’च्या गर्जनेने उभे कुळागर निनादले. थेट पडवीवर आणून त्याने मोरभटजींना खाली उतरवले. सगळे माजघरांत गणपतीच्या मखराजवळ गेले. रिवाजाप्रमाणे सर्वांनी मिळून आरतीचे एक कडवे म्हटले. तो स्वर, तो घोष इतका एकजीव होऊन वातावरणांत उठावला की, त्यामुळे काकडणाच्या मोरभटजींना आपल्या आकसलेल्या शरीरांत नवी ऊब, नवा प्राण संचरत आहे असे वाटले.

माहेरचें ' मूळ '

४

सकाळीं जयाचें लग्न झालें. दुपारीं गांवजेवणाच्या पंक्ति उठल्या. संध्याकाळीं ' ऐरिणीदान ' झाल्यावर वधू-वरांच्या पदरांना गांठ बसली. आणि रात्रीं आठ वाजतां कोन्या अंजिरी साडीवर पिवळी ' अष्टपुत्री ' पांघरून नव्या घरांत नांदण्यासाठीं जयानें माहेर सोडलें.

भरला मांडव रिता झाला. बाळूचें हृदयहि शून्यमंदिर बनलें. दोन दिवस लग्नघरचा हरकाम्या स्वयंसेवक झालेला बाळू, जयाची पाठ फिरतांच तिच्या आईवडिलांचा डोळा चुकवून आपल्या घरीं आला. अंधान्या खोर्लात दिवा न लावतांच त्यानें उशीत डोकें खुपसलें.

आज त्याची बाळपणापासूनची सखी दुसऱ्याच्या सत्तेची झाली होती. उद्यां सकाळीं त्याला तिची ' साखरसाद ' ऐकायला येणार नव्हती. पाटाकडच्या तुरमुरलेल्या सुरंगीचे कळे काढून देण्याबद्दल उद्यां त्याला कोणाचा लकडा लागणार नव्हता. शेजारीं शेजारीं असलेल्या त्या दोन घरांना प्रेमानें सांधणाऱ्या त्या दोन जिवांपैकीं एक आज तब्बल चार कोऱ्यांच्या अंतरावर गेला होता.

हें असें कधीतरी होणार याची जाणीव बाळूला होती. पण जया एका पोक्त विजवराच्या गळ्यांत पडेल हें मात्र स्वप्नांतसुद्धां त्यानें चिंतिलें नव्हतें. पण उजव्या हाताच्या करांगळीला फुटलेल्या सहाव्या बोटांनै तिचा दावा साधला. ' रुपकेगदी ' सारखी रसरशीत मुलगी; पण सगळीकडून नकार घेऊं लागली. तिच्या रेशमी केसांची कोणी कदर केली नाहीं. रेखीव भुंवयांखालचीं तीं पाणीदार नेत्रदळें कोणालाच विलोभनीय वाटलीं नाहींत. विधात्यानें तिच्या हनुवटीवर हलक्या हातानें ठेवून दिलेला तो निळा नाजूक तीळ कोणाच्याच डोळ्यांत भरला नाहीं. सगळ्यांना अचूक दिसलें तें तिचें सहावें बोट मात्र ! हें अवलक्षण आपल्या घरांत नको म्हणून

प्रत्येक ' हुर्मुजी ' नवरदेवानें तिला नाकारलें आणि अखेर तिचा स्वीकार करण्याचें कृपाळू धारिष्ट केलें तें एका तीन मुलांच्या बापानें.

जयाचा नवरा केवळ बिजवरच नव्हता; तर तिस्मारखानहि होता हें थोड्याच दिवसांत कळून आलें. पहिली माघारीण म्हणून जया चार दिवस माहेरी राहून गेली असेल तेवढीच. पुढें सासऱ्याजांवांचांचें कांहींतरी कारणावळून वितुष्ट आलें तें इतकें कीं, त्यानें जयाला माहेरची वाट कायमची बंद केली.

बाप कठोर होऊन बसला, त्यानें एक मुलीची वास्तपुस्त सोडून दिली, म्हणून आईचें आंतडें कसें स्वस्थ बनेल ? जांवाचा राग शमावा म्हणून तिनें प्रयत्न चालू ठेवले होते. वेळोवेळीं गड्याच्या हातीं लाडू नेवऱ्यांचे डबेहि धाडून दिले होते. आणि आतां श्रावणांत मंगळागौरीच्या निमित्तानें तरी पोरगी पंधरा दिवस येऊन राहिल अशा आशेनें ती माऊली ' कर-टीत गुंडे ' घालीत बसली होती. बाळूहि त्याच आशेवर फुलला होता.

श्रावणपूर्णिमा होतांच, पुढें येणाऱ्या गणेशोत्सवासाठीं त्यानें आपल्या घरच्या भिंती भिवळ्या मातीनें सारवून घेतल्या होत्या. आणि दर्शनी भागाच्या भिंतीवर दाराच्या दोन्ही बाजूनीं दोन छानदार ' कणे ' तो जयाकडून काढून घेणार होता. डाव्या हातांत कालवलेल्या चुऱ्याची वाटी अन् उजव्या हाताच्या चिमटीत गवताची जाडशी काडी घेऊन ती आडव्या उभ्या रेषा ओढूं लागली कीं निर्वेधपणें घटका घटका तो तिच्याशीं बोलत बसणार होता.

पण हे सगळे मनचे मांडे अन् स्वप्नांच्या पुऱ्याच ठरल्या. जयाला आणायला गेलेला भागेली आंबट तोंड करून एकटाच परत आला. आई बिचारी रडत बसली अन् बाळूला तिचें कसेंहि सांत्वन करतां येईना. त्याच्याहि अंतरावर विषादाची छाया पसरली.

तब्बल वर्ष लोटलें; पण जया कांहीं माघारली नाहीं. पुढें कोणाकडून तरी बातमी कळली कीं, ती गर्भारशी आहे. नंतर कांहीं महिन्यांनीं आणखी एक वार्ता वाऱ्यावर उडत आली कीं, तिला मुलगी झाली अन् गेली. ती येत नाहीं तर आपणच एकदां तिच्याकडे जावें अन् मायेचा हात पाठीवर फिरवून तिच्या दुःखाकष्टांचें परिमार्जन करावें असें तिच्या आईच्या

मनानें घेतलें. बाळू तिला पोंचवायला अन् परत आणायला तयार होता; पण जयाच्या बापानें एकाच वाक्यानें तो बेत मोडून काढला. ' नाही. तें होणं नाही ! '

अशी दोन वर्षे काळाच्या पोटांत विलीन झालीं. आई दुःखानें सुकली अन् खेदानें थकली. पुरुषजातीच्या निष्ठुरपणाला अंतरीं शिव्याशाप मोजात तिनें आंथरूण धरलें. आतां मात्र वेळ अशी आली कीं, जयानें येऊन तिला भेटलेंच पाहिजे. त्यासाठीं कोणीतरी जाऊन तिच्या नवरोजींची काकुळती करणें जरूर होतें. पण जाणार कोण ? बाप पडला अभिमानाचा कांदा. तेव्हां ती कांहीं आशा नव्हतीच. बाळूनें ही परिस्थिति जाणली अन् तिच्या आईला म्हटलें, ' मी जाऊन येतो हवा तर ! '

“ जा बाबा, घे एवढं पुण्य पदरांत. पोरगी एकदां भेटली कीं तिला अन् तुलासुद्धां भरल्या हृदयानें आशीर्वाद देऊन प्राण सोडीन मी. ” जयाची आई म्हणाली अन् तिनें एक निसासा सोडला.

बाळूचें अंतःकरण कालवळें अन् त्याच दिवशीं तो जयाच्या गांवीं जायला निघाला. वाटेंत एका ठिकाणीं थोडा वेळ सांबलीचा आसरा घेऊन तिसऱ्या प्रहरां तो शिरोलीच्या शिवेंत पोंचला.

आतां फक्त एक ठेंगणासा डोंगर चढून उतरायचा होता. पलीकडच्या पायथ्याशीं जवळच जयाचें घर आहे असें त्याला वाटेंत भेटलेल्या एका कुळवाच्यानें सांगितलें होतें. वळणावांकरणांनीं गेलेली डोंगरावरची वाट अगदींच निरुंद नव्हती. बाळू जेव्हां टेकडीच्या माथ्यावर पोंचला तेव्हां त्याला उताराच्या बाजूनें एका भल्या थोरल्या पाणंदीचें मुख दिसलें.

तो चैत्राचा महिना होता. सूर्यानें आपले बहुतेक डोळे उघडून सृष्टीवर वटारले होते. बाळू सगळें ऊन डोक्यावर घेऊन आला होता. आणि आतां डोंगर चढल्यावर तर त्याचे ओठ सुकून आले होते. त्यानें एकवार सभो-यती नजर टाकली. काजूंचा ऐन बहर होता. तो सगळा डोंगर काजूंच्या झाडांनीं अन् सगळीं झाडे बोंडूनीं भरलीं होती. वाऱ्यानें जराशी मुसंडी मारली तरी पिकून अळंग झालेले बोंडू देठापासून सुटून डोंगराच्या पाठीला झरण येत. त्यांतल्या कांहीं बोंडूनीं बाळूच्या पायांचाहि आश्रय घेतला.

पण आपसुक पडलेले फळ खाण्यापेक्षां तें स्वतः तोडून, पाडून खाण्यांत अधिक रस असतो. बाळूनें जवळचाच एक 'हॉडका' उचलला अन् उताराच्या बाजूच्या एका पिवळ्या बोंडूच्या घडावर नेम धरून भिरकावला.

'खस्म्, सद्द्, ढब्' असे आवाज उठले अन् पडलेले बोंडू उचलण्यासाठीं बाळू उतरणार तोंच तिकडच्या बाजूनें हाकाटी कानांवर आली.

"कोण आहे तिकडे ५५ ? मी आहे वरं का ह्ये." हा हटकण्याचा आवाज बायकी आहे अन् ती व्यक्ति चोर धरण्यासाठीं झपाझप वर येत आहे असें बाळूला कळून आलें. एरव्हीं का एवढा वाळत्या पाचोळ्याचा 'चुरचुराट' झाला असता ?

चोरा-मोराची दृष्टादृष्ट झाली मात्र; सगळीकडून एकदम अद्भुतरस पुंजाळला. ती जया होती अन् या वेळीं आपले काजू गोळा करायला ती डोंगरांत आली होती. तिच्या पाटुंगळीस सवतीची शेंबडी पोर गळ्याला विळखा घालून बसली होती. त्या चिमण्या जीवाचें ओझें संभाळून तिनें जो चढउतार केला होता तो ताकदीच्या जोरावर नव्हे; तर तितिक्षेच्या बळावर, हा आशय तिचें धपापतें ऊर बाळूला सांगत होतें. तिचे तोकडे अन् विरळ झालेले केस वाऱ्यावर भुरभुरत असलेले पाहून बाळूला वाटलें, केंसांचा कोण केवा; हें चालतेंचोलतें 'शुष्क काष्ठ' उडवून लावायलासुद्धां वाऱ्याला फारसा जोर करावा लागणार नाही. ज्यानें सासरीं येऊन काहीं कमावले तर नाहींच; उलट असलेले घालवले मात्र, हें एकाच न्याहाळणीत बाळूला कळून चुकलें.

हातांतली बोंडूंनीं ओसंडणारी रोवळी खालीं आपटून जया म्हगाली,
"बाळू ! केव्हां आलास रे ?"

"अग, हा आत्तांच येतो आहे. तहान लागली म्हणून एक बोंडू पाडायला गेलों तर तूं आलीस वाघणीसारखी गुरगुरून."

"हें रे काय बाळू ! मला काय ठाऊक तूं आहेस म्हणून ?"

हरपलें निधान गवसावें, तसा बाळूला पाहून तिला आनंद झाला, तिनें आई-वडिलांचा समाचार विचारला. त्यानेंही 'सगळीं बरीं आहेत' असें तात्पुरतें उत्तर दिलें. कारण वस्तुस्थिति सांगायची ती वेळ नव्हती. 'चल आतां घरीं जाऊं' म्हणून ती पुढें झाली. बाळूनें मागून जातांना तिच्या

हातांतली ती भरलेली रोवळी काढून घेतली, तेव्हां जयाचे दोन्ही हात पाठीवरचे ओझे संभाळायला मोकळे झाले. बाळू त्या मुलीकडे पाहून म्हणाला,
 “ हे ‘ ओझ्यावर बिजं ’ कशाला आणखी आणलंस तूं डोंगरांत ? स्वतःचा जीव तरी पेलतो का तुला ? ”

“ हे माझ्या अनंत जन्मांच्या कर्मांचे भोग आहेत बाबा ! ही पोरगी घरी राहात नाही. तिला डोंगरांत फिरायची गंमत वाटते. पण चालायची नाही एक पाऊलसुद्धा ! बापाची लाडकी अन् त्यामुळे माझ्या बोडक्यावर ही अशी रोज बसते. अन् न आणावी तर... ! ”

बाळू विचारा गप्पच राहिला. डोंगर उतरतांना जया मनांत म्हणत होती, ‘ बाळू अगदी योग्य वेळीं आला. आज हे तालुक्याच्या बाजाराला गेले आहेत ते बहुधा अंधार पडायच्या आधीं घरी येणार नाहीत. थोडा वेळ मोकळेपणें बाळूशी बोलतां येईल. माहेरच्या कितीतरी गोष्टी विचारायच्या आहेत. ’

घरीं आल्यावर तिनें पाठीवरचें ‘ जडजोखीम ’ ओटीवर उतरून ठेवलें अन् ती आधीं सरळ पाटावर गेली. हातपाय धुवून जेव्हां तिनें गार पाण्याचे तोंडावर हक्के मारलें तेव्हां तिला जरा बरें वाटलें.

पडवीवर येऊन तिनें आधीं तिथें गोंधळ भरणाऱ्या बाकीच्या दोघां मुलांना अंगणांत पिटाळलें अन् सोप्यावर बाळूसार्थी शेंद्री पसरली.

“ माझ्यासार्थी आतां विशेष कांहीं करूं नको बरं का. फक्त एक कपभर चहा दे म्हणजे झालं. ” जया घरांत गेली अन् तिनें कपाळावर हात मारून घेतला. बाळूनें चहा मागितला होता अन् तिथेंच तिच्या वर्मावर घाव बसला होता. घरांत चहा-साखर नव्हती का ? होती; पण ती नवऱ्याच्या खासर्गीतल्या फडताळांत अन् त्याची किळी त्याच्या जानव्यांत. आपल्या या असमर्थते-मुळे तिला गर्हिवरून आले.

आणि मग तिला आठवलें कीं चार दिवसांपूर्वीं एक फणस काढून खोलींत ठेवून दिलेला आहे. ती लंगबंगीनें खोलींत गेली. फणसावर टिचकी मारतांच त्यानें ‘ डब्बू ’ आवाज करून आपण पिकल्याचें तिला सांगितलें.

तो फणस अन् कडाशीची कोयती घेऊन ती बाहेर आली. ‘ बाळू, चल गरे खायला. या हंगामांतला पाहिलाच फणस आहे हा. ’ तिनें म्हटलें. बाळू

फणसाच्या जवळ जाऊन बसला. तो गरे खात होता अन् ती शेडें काढून देत होती. फणसाविच्छेदन करणाऱ्या जयाच्या हाताचें तें सहावें बोट पाहून बाळूला वाटलें कीं, तेंही जर जयाच्या बाळपणीं कापून टाकलें गेलें असतें तर किती चांगलें झालें असतें ! तिला या अंधाऱ्या केंवळी घरांत जन्मठेप भोगावी लागली नसती.

गरे खाऊन बाळूचें पोट भरलें; पण गोष्टी विचारून अन् ऐकून जयाचें कांहीं पोट भरेना. बाळूच्या रूपानें जणूं माहेरचा विश्वकोश तिच्यापुढें उभा झाला होता. माहेर अन् ती स्वतः यांच्यामधलें दोन वर्षांचें खिडार ती एका घटकेंत भरून काढूं पाहात होती. बाळू दिसला तेव्हांच तिनें मनाशीं निश्चय केला होता कीं आपली कर्मकहाणी त्याला कळूं द्यायची नाही. मर्मावरचे घाव त्याला दिसूं द्यायचे नाहीत. पण बोलतां बोलतां आपल्या हृदयावरचें झांकण केव्हां उघडलें तें तिचें तिलाच कळलें नाही. निग्रहाचे बांध फोडून तिची करुण वाणी वाहूं लागली. आपल्या वैवाहिक जीवनाचा ' वार्तापट ' अश्रूंनीं ओला करून तिनें तो बाळूसमोर खोलला.

त्या घरांत ती गृहिणी नव्हती; तर एक पोतेरें होती. नवऱ्याची ती भाऱ्यो नव्हती; तर खेटरखाऊ बटीक होती. घरांत एका काडीवरसुद्धां तिची सत्ता नव्हती. तिच्या आशा-आकांक्षा जाळायला तो सदैव चुडणी पटवून उभा होता. तिच्या भावनांवर नेहमीं त्याच्या डाव्या पायाची टांच होती. तुकोबांच्या गाथ्यांतून एकच अभंगचरण तो शिकला होता कीं, ' पार्यांची वहाण पार्या बरी ! ' त्याच्या गैरहजेरींत घरीं येणारा गांवांतला कोणीहि ' पुरुष ' तिनें मथवूनच आणला असला पाहिजे असाच त्याचा तर्क धांवायचा. शेजारघरीं पाय देण्याची तिला सक्त बंदी होती. तें घर त्यानें तिच्या वांट्याला ' काळें-पाणी ' करून ठेवलें होतें.

बाळूनें तें सगळें ऐकलें. ऐकूनच त्याला तें असह्य झालें. तो म्हणाला,
 " जया, अशानं कसं होणार तुझं ? स्वत्वाची जाणीव ठेवून तूं प्रति-
 काराला उभं राहिलं पाहिजेस. तूं शेळपट बनली आहेस म्हणूनच तुझा
 नवरा शेफारला आहे. "

" काय करूं मी ! मारतात रे मला ! अगदीं गुरासारखं झोडपतात.
 जिवाची भीति असते ना माणसाला — "

“ असलं जिणं जन्माचं पदरीं बांधून घेण्यापेक्षां मेलेलं काय वाईट --- ? ”
बाळूच्या तोंडून भावनेच्या आवेगासरशी हे शब्द बाहेर पडले खरे; पण मग त्याला वाटलं की, आपण चुकलो. पण जयाला त्याचं कांहींच वाटलं नाही. ती म्हणाली,

“ अगदी माझ्या काळजांतलं बोललास. मलाहि आतां असंच वाटू लागलं आहे. ”

“ म्हणजे जीवचिव देणार आहेस की काय ? माझ्या बोलण्याचा भलताच अर्थ नको करूं. ”

“ जीव घायलाच कशाला हवा ? कोणी घेतला तरीहि तो जाऊं शकतो. तिळातिळानं झिजवून मारताहेत हे मला. जें काय व्हायचं तें होणारच आहे कधीतरी. मग त्याला आतांपासूनच सामोरं झालेलं काय वाईट ? आज तूं आलास; बरं वाटलं. तुझ्या ध्यास लागला होता मला. तो आज पुरा झाला. आतां फक्त आईची एकदां भेट झाली की --- ”

“ मी तुला न्यायालाच आलों आहे जया. तुझी आई आजारी आहे. तिचं अन्नपाणी तुटलं आहे. सारखी तुझ्या नांवाची जपमाळ ओढीत ती पडली आहे. ”

तें ऐकून जयाला अनावर हुंदका आला. आईची कृश मूर्ति तिच्या डोळ्यांसमोर उभी राहिली. तिला आईचे बोल आठवले, माया आठवली, सगळेंच कांहीं आठवलें. डोळ्यांतलें दुःख गाळांवरून वाहूं लागलें. मुखमुद्रा कोमेजली. तिला वाटलें की मैनेचे पंख लावून भुरांदिशीं माहेर गांठावें अन् घटकाभर आईच्या कुशीत बिलगून, तिच्या ओठाचा ठसा आपल्या गाळांवर मिरवीत नवरा बाजाराहून येण्याच्या आंत घरीं परत यावें.

पण तिच्या मनांतलें हें वाक्य पुरें व्हायच्या आंतच नवरा पडवीवर येऊन उभा राहिला. कुटूनहि यायचें झालें म्हणजे मांजराच्या पावलांनीं तो ओटीवर चढत असे. डिटेक्टिव्ह ‘ रामराव ’ आणि ‘ घाशीराम ’ अशा दोन्ही भूमिका तो एकटाच करीत होता.

मावळतीच्या सूर्याचीं उन्हे आतां झाडांच्या शेंक्यावर चढलीं होती. पाटाखालच्या भरगच्च कुळागरांत कृष्ण छाया सांकळूं लागल्या होत्या. ती

बाहेरून आल्यावर यावेळीं पाटाच्या पाण्याच्या दुडी भरून ओल्या अंगानें जया मेरेखालचीं मिरच्यांचीं झाडें शिंपीत असलेली त्याला दिसायला हवी होती. पण ती तर आरामशीर बसली होती, आसवं गाळीत होती अन् तिच्या जवळच एक अनोळखी तरुण मांडी ठोकून बसला होता.

त्यानें आपला ओठ दांतांखालीं दाबला. हत्तीचे डोळे शक्य तेवढे मोठे केले. आणि त्याला आढळून आलें कीं घरांतला फणसहि फस्त झालेला आहे.

त्याच्या अकल्पित आगमनानें जया भेदरली. चट्कन उठून आठळ्या, चारखंडें आवरूं लागली. त्याला वाटलें, ' कसं पकडलं चोरटीला ! ' कडाडतच तो पुढें आला.

“ कोणाच्या परवानगीनं फणस फोडलास ? उद्यां वाण्याला दिला असता तर बंदा रुपया आला असता त्याचा. कोण नुकसान भरून देणार हें ? तुझा बापुस ? ”

या सरबत्तीनें बाळू चमकला अन् माहेरच्या माणसाच्यादेखत नवऱ्यानें आपला अपमान करावा, हें शक्य जयाच्या उरीं खोंचलें. नवऱ्याच्या डोळ्याला डोळा देऊन ती म्हणाली,

“ मग काय करायचं ? उन्हातान्हांतून तो आलेला. कपभर चहा देईन म्हटलं तर सगळं तुमच्या कुलपांत. ”

“ कोण हा एवढा ' सोमाजी सकळकळ्या ' ? काय याचा आपला संबंध ? शरम नाही वाटली त्याच्या शेजारी फतकल मारून ' गुजुगुजु ' करायला ? ”

“ शरम कसली वाटायची त्यांत ? तो माझ्या माहेरचा आहे—”

“ माहेरचा ? असं काय—”

बाळूला वाटलें कीं, घरीं आलेल्या अभ्यागताबद्दल साधा शिष्टाचार-सुद्धां न पाळतां संशयाचें विष ओकणाऱ्या या हलकट माणसाला आडवा घालून चांगला तिंबून काढावा. पण त्याला सभ्यता होती. कमरेचें सोडून माथ्याला गुंडाळलें नव्हतें त्यानें. आणि कसाहि सुष्ट दुष्ट असला तरी त्याचा संबंध जयाच्या सौभाग्याशीं पोंचत होता.

गव्यांनी चिकट झालेले हात धुवायला म्हणून बाळू पाटावर गेला अन् जया घरांत गेली. तिला आज नवऱ्याला फार भडकूँ द्यायचें नव्हतें. शक्य तेवढे प्रार्थनामंत्र म्हणून तिला त्याच्याकडून माहेरी जायची परवानगी मिळवायची होती. अपमान अन् तिरस्कार हे तर तिचे नित्यभोगच होते. दोन दिवस तरी त्यांतून सुटका होते कीं काय, तें ती आज पहाणार होती.

दिवेलागणी झाल्यावर तिनें चूल पेटवली. कुठ्यांची पिठी अन् अळवाच्या माडीचे काप तळून तिनें दोघांनाहि सुग्रास जेवायला वाढलें. तिनें बाळूला आग्रह केलेला नवऱ्याला आवडला नाही. घुमेपणानेंच तो गिळून उठला. बाळूचें अस्तित्व त्याच्या पोटांत सारखें दबळत होतें. बाळू आंचवून बाहेरच बसला अन् तो परत घरांत आला. स्वयंदाकघरांत जया आपलें पान वाढून घेत होती, तिला त्यानें विचारलें,

“ कशाला आला आहे हा ? अन् किती दिवस रहाणार आहे ? ”

“ मला न्यायला आला आहे तो. आईनं पाठवलं आहे त्याला. ”

“ मग त्याला सांग कीं, सकाळीं वाट घर आपली. मी तुला पाठवणार नाही. ”

“ असं काय बरं ? मी आठ दिवस जाऊन येतें ना. निदान चार दिवस तरी— ” जयानें काकुळती केली.

“ तूं माहेरी जायचंस अन् इथल्या काजू कोणी गोळा करायच्या ? ”

“ कामं का कधीं संपली आहेत ? पण प्रसंग पहायला हवा. माझी आई फार आजारी आहे. ”

“ आई गेली मसणांत ! ”

त्यावेळीं हे शब्द त्यानें नको होते उच्चारायला. तिची आई आजारी होती अन् तिला बरं वाटावं म्हणून जया मनांतल्या मनांत देवाला नवस बोलत होती. अन् त्यांत नवऱ्याची ही अभद्र वाणी. तिच्या मस्तकांत ‘ सण ’ झालें. उकरून घेतलेल्या भाताची तपेली हातांत होती ती जमिनीवर आदळून ती उफाळली.

“ मसणांत सगळींच जाणार आहेत. आई, वडील, मी अन् तुम्हीसुद्धां ! ”

त्याच क्षणीं जयाच्या श्रींमुखांत बसलेली चपराक बाळूला पडवीवर येकायला आली अन् पाठोपाठ तिचे तिख्याच्या धारेचे शब्दहि.

“तुमचं हें 'मारबडव' आज उपयोगी पडायचं नाहीं. मी माहेरीं जाणार. निश्चून सांगतें कीं, जाणार !”

“पहातों कशी जातेस ती. तंगडी मोडून ठेवीन.”

“तंगडी मोडलीत तर बाळूच्या पाटुंगळीस बसून जाईन.”

“इथपर्यंत मजल गेली का ? बाळू कोण तुझा × × × ?”

“काय म्हणालांत ? ते शब्द परत घ्या अन् चूळ भरून टाका आधीं—”

“मला दम भरतेस ? त्या बाळूच्या जिव्रावर एवढी माजलीस होय ?” असें म्हणून पुन्हां त्यानें एक दणका हाणला.

जयाच्या डोळ्यापुढें अंधारी आली. पडता देह तिनें महाप्रयासानें सांवरून धरला. पण त्या दोन प्रहारांनीं तिच्या निश्चयाचा खांब अधिकच बळकट झाला. तिनें विझवून ठेवलेलें चुलीजवळचें एक लांकूड उचलून नवऱ्याच्या पुढें केलें.

“हें घ्या. यानें काम चांगलं होईल. मला जाऊं द्यायचं नसेल तर माझा जीवच बाहेर काढला पाहिजे तुम्हांला. दुसरा मार्ग नाहीं !”

आतां मात्र नवरा हतबुद्ध झाला. ते लांकूड घ्यायला त्याच्या हातानें नकार दिला. हरणाच्या काळजानें आपल्या घरांत वावरणारी ही आपली बायकोच का, अशा दृष्टीनें तो तिच्याकडे पाहातच राहिला. जिव्रावर उदार झालेल्याला मारतां येत नाहीं हा नवाच अनुभव त्या रात्री त्याला घडत होता. यापुढें तिला आणखी एक चपराक लगावणें म्हणजे तें स्वतःच्याच थोबाडीत मारून घेण्यासारखें होतें. आतां काय करावें, अशा भ्रांत मूढ अवस्थेंत तो पिचपिचू लागला.

वाढून घेतलेल्या पानांतला एकहि ग्रास न उद्यावतां जथा हात धुवून माज-घरांत आली अन् तिनें दांडीवरचें चोळीलुगडें ओढलें. नवऱ्याची खात्री झाली कीं, बायको उद्यां नव्हे, तर आतांच निघाली. किंचित्काल मूर्च्छित झालेली त्याची तामस वृत्ति 'हुमले' चावत्यागत तिडमिडून उठली. त्यानें झटकन् पुढें होऊन तिचा हात पकडला.

“सोडा मला.” जया भुवयांची करडी कमान करून बोलली. पण नवऱ्याची पकड ढिली झाली नाहीं. तिनें बसकण घेतली. तो तिला फरफटवूं

लागला. खोलीच्या दारापर्यंत त्याने तिला ओढीत आणलें, दोन्ही हातांनी तिचें मोटळें खोलींत लोटून दिलें अन् बाहेरून कडी लावून घेतली. ' मर आतां तिथें ! '

पण कोंडली गेलेली ती जया नव्हती; तर जखमी झालेली वाधीण होती. क्षणभर तिला वाटलें की आपल्या सगळ्या अवसानावर पाणी पडलें. तिला सुटकेचा कसलाच उपाय गवसेना. ती दिड्मूढ झाली. पण जागा झालेला तिचा अंतर्दामी तिला म्हणाला, ' नाही. असं कोंडून राहायचं नाही. ' दारावर दोन धडका देऊन तिनें नवऱ्याला म्हटलें, ' दार उघडा ! '

" मी माहेरीं जाणार नाहीं असं कबूल कर. चुकलें म्हणून क्षमा माग. मग पाहीन. "

" यापैकी मी कांहींच करणार नाहीं. पण तुम्हांला दार मात्र उघडावं लागेल. इथें रॉकेलची चिमणी आहे. तिच्या शेजारची काड्यांची पेटी पण माझ्या हाताला लागली आहे— "

" मग काय, लुगडं पेटवून स्वतःला जाळून घेणार आहेस का ? अवश्य घे. मी ' अपसव्य ' करून तयार आहे इथें... "

जया त्यावर कोरडें हंसून म्हणाली,

" कल्पना चुकली तुमची. मी स्वतःला जाळून घेणार नाहीं; तुमचं घर जाळणार आहे. तुमची सगळी ' माया ', जमिनीचे कागदपत्र, सगळं या इथल्या पेटांत आहे, लक्षांत आहे ना ? " जयानें त्या लाकडी पेटिवर हात मारून आवाज काढला.

तिनें नवऱ्याच्या काळजालाच हात घातला होता. ती त्याच्या सर्वस्वावर उठली होती. पण तरीहि त्याने थोडा वेळ दम खाल्ला. दोनचार हांका मारूनहि तो हालचाल करीत नाहीं असें समजतांच जयानें पुढचा पवित्रा टाकला. तिनें काडी मारल्याचा आवाज त्याच्या कानांत शिरला. दिव्याचा प्रकाशहि दाराच्या फटीतून बाहेर डोकावला.

" आतां शेवटचं विचारतें. दार उघडतां का नाहीं ? मी चिमणीचा हात सरळ उभा करायचा अवकाश आहे ! पुढचं तुम्हांला सांगायला नकोच ! "

नवऱ्यानें एकदां छपराकडे नजर टाकली. तो पोफळीच्या चुडतांचा ' केंबळा ' उन्हांनें वाळून वाळून ज्वालाग्राही बनला होता. एकदां आग भिडली कीं कोणाच्या बापाला ती आटोक्यांत येगार नव्हती. दुसऱ्या दिवशीं तींन पोरांना घेऊन त्याला राखेच्या ढिगावर बसावें लागलें असतें. त्या कल्पनेनें त्याचे हातपाय लटलटले.

“ माझे बये, तसलं कांहीं करूं नको. मी दार उघडतो. ” हे शब्द अन् पाठोपाठ कडी खळकन् खाली पडली.

जया नागिणीसारखी सळसळत पडवीवर आली. बाळू तिथें खांबलीला टेकून उभा होता. अगतिक होऊन जें घडतें तें डोळ्यांनीं पाहात होता अन् कानांनीं ऐकत होता.

“ बाळू ! चल नीघ माझ्याबरोबर ! ”

“ अशा चढत्या रात्रीं— ? ”

“ होय. ज्या क्षणीं मी जुलमांतून मुक्त झालें तोच माझा अमृतसिद्धीचा मुहूर्त. आतां इथें एक पळभरसुद्धां राहायचं नाहीं. ”

अंगणांत पाऊल ठेवतांना जया नवऱ्याकडे वळून म्हणाली,

“ या घरीं मी पुनश्च यावं असं वाटत असेल तर आधीं ' माणूस ' व्हा अन् मग मला न्यायला या. ”

त्या वेळीं प्रहर रात्रीचा सुमार झाला होता. गांवांतलीं माणसेंच नव्हे तर गुरेंदोंरेंसुद्धां झोपलीं होती. पश्चिमेला आकाशांत एका मेघखंडानें चंद्राचे तोंड काळें केले होते अन् आर्द्रेची तारा त्याच्याजवळून दूर दूर सरकत होती. आणि ज्या काजूच्या झाडांनीं आजच दुपारीं त्या दोघांना हंसत खेळत डोंगर उतरतांना पाहिलें होतें त्यांनाच अशा भयाण रात्रीं तीं दोघें पाळंदीच्या मुखांतून डोंगरमाथ्यावर चढतांनाहि पहावें लागलें होतें.

अंतर्गच्या कळा

५

त्या लहानशा गांवांत मी जेव्हां पोंचलों तेव्हां सकाळचे नऊ वाजले होते. ज्या एका सुपरिचित मित्राच्या भेटीसाठीं म्हणून मी गेलों होतो तो सुदैवाने घरी होता. मी अचानक आलेला पाहून त्याला जो हर्ष झाला होता तो त्याच्या संभ्रमावरून कळून येत होता. आधीं रसाळ गरे अन् वर भिरंडाचं गुलाबी पन्हं देऊन त्यानें माझे आतिथ्य केलं. नंतर माझ्याबरोबरच आपणहि तंबाखूचा बार भरून तो मला म्हणाला,

“ शास्त्रीबुवा, आमच्या एका ग्रामस्थाच्या घरीं आज मुंज आहे. मला आतां तिकडं गेलं पाहिजे. तुम्ही पण चला माझ्याबरोबर. कुशाभाऊला खूप आनंद होईल तुमच्या येण्यानें. ”

“ छे: हो ! मी कशाला ? माझी ओळख ना देख ! उगाच अनोळखी ठिकाणीं जायचं म्हणजे कसंमंच वाटतं. तुम्ही चला. मी राहातो घरीं. ”

“ अं, हं ८ ! असं कधीं झालंय ? परकी पाहुणा म्हणजे आम्हांला इकडे जिवाआगळा वाटतो. आमचं घरदार त्याच्या सेवेला सादर होतं. तुम्ही जर आलां नाहीत तर थोड्याच वेळांत काय चमत्कार होतो तो पहाल. ”

आणि झालं खरं तसंच. माझा मित्र निघून गेला अन् पंधराच मिनिटांत कुशाभाऊची स्वारी तिथे हजर झाली. आणि त्यांच्यासोबत त्यांचा उपाध्या.

“ शास्त्रीबुवा, मी तुम्हांला बोलवायला आलों आहे. योगायोगानं तुम्ही आमच्या गांवीं आज नेमके पोंचलांत; तेव्हां आतां आजचा दिवस आमच्याकडे मुक्काम. माझ्या घरचं हें पाहिल-वहिलं कार्य. मुलाच्या मस्तकावर तुमच्या हातून चार मंत्राक्षता पडूं देत. ”

जणूं त्याचा माझा जन्मजन्मांतरीचा स्नेह आहे अशा भावनेच्या भाषेत तो बोलत होता. त्या आनंदाच्या प्रसंगीं त्याचं मन हळवं झालं आहे हें मला कळून चुकलं आणि तें आदराचं आमंत्रण मी निमूटपणें स्वीकारलं.

स्नान अन् आन्हक आटपून तिथे पोंचतो तों मुहूर्ताची वेळ झाली होती. पिता-पुत्रांमध्ये अंतरपाट धरून भटर्जीनी मंगलाष्टकं सुरू केली होती. पंचक्रोशीतली स्त्री पुरुष मंडळी तिथे जमली होती:अन् ' कुर्यात् चटो-मंगलम् ' हें पालुपद आलं की बटूवर अक्षतांचा पाऊस पडत होता.

बसल्या बसल्या माझी नजर त्या आसमंतावर फिरली. कौलारु बैठं घर अन् पुढच्या अंगणांत घातलेला तो प्रशस्त मांडव. माडाच्या चुडतांनी तो आच्छादला होता. दुपारच्या वेळी ' नक्षत्र ' तापलं तरी त्याचा कवडसाहि आंत येऊं नये म्हणून त्यावर आणखी पाकडाचं गवत पसरलं होतं. त्या समतळ जागेत घराच्या सर्व बाजूंनी ज्या केळी-पोफळी मांडल्या होत्या अन् चारके चारके पन्ढळ लावून घराभोंवती जें पाणी खेळवलें होतें त्यामुळें तिथे रमणीयता अन् शीतलता यांचा प्रीतिसंगमच घडला होता.

समोरच्या अशोकाला तुरेच तुरे आले होते. त्याच्या शेजारचा फगस आपादमस्तक लहानमोठ्या फळांनीं लगटला होता. पाटाच्या एका बाजूनें तगरी फुलून नववधूसारख्या नटल्या होत्या. दुसऱ्या बाजूला हारीनें उभ्या असलेल्या लिंबिणीना हिरव्या पिवळ्या लिंबांचे घड पेलत नव्हते. आणि ती उभ्या लांब पकळ्यांवर फिरमिजी रेबा खुलवणारीं भुईचांफीं-मला वाट्टें, मी दैवशात् एखाद्या तपोवनांत तर आलों नाहीं ना ? ही मुंज एखाद्या ऋषिकुमाराची तर नव्हे ? खरोखर कुशाभाऊंच्या घरी सुखाची किती लयदूट असली पाहिजे ?

इतक्यांत ' वाजवा रे वाजवा ' ची घोषणा उठली. भटर्जींच्या सांगण्यावरून कुशाभाऊंनं मुलाला मांडीवर घेतलं. एवढा वेळ मुलगा मला पाठमोरा होता तो आतां सन्मुख झाला. त्याच्यावर टाकलेल्या पहिल्याच दृष्टिक्षेपांत माझी धारणा झाली कीं मुलगा कांहींतरी निराळाच आहे. त्याची अंगलट बऱ्यापैकी होती. आठ वर्षांच्या मानानें उंचीहि कमी नव्हती. गालांचा फुगीरपणा अजून पुरता ओसरला नव्हता. जितकी हनुवटी निमुळती तितकंच कपाळ रुंद होतं. एकंदरीत गोजिरवाणं मूळ म्हणून कोणीहि त्याचं तोंड कुरवाळलं असतं.

पण त्याचं सगळं निराळेपण होतं तें त्याच्या डोळ्यांत. ते त्याच्या मुख-मंडलाला साजेसे होते तरी त्यांत कडवटपणाची झांक होती आणि त्याचं तें

उंच नाकहि त्या कट्ट भावनेला साथच करीत होतं. या निरागस बालब्रह्मांत हा कडवटपणा कां शिरला असावा तें मला समजेना. मी कुशाभाऊकडे पाहिलं, बापलेकांच्या अंगठशांत अन् चर्येंतसुद्धां साम्य नव्हतं. मी म्हटलं, 'मुलगा म.तृमुली असावा.'

आणि मग माझी दृष्टि त्याच्या आईला शोधूं लागली. मंगळ कार्यांत शेकडों सुवासिनींतून यजमानीणबाई नेमकी हुडकून काढतां येते. तें ठेवणांतलं लुगडं, ते असतील नसतील तेवढे सगळे दागिने, तें वाढून मोठं झालेलं कपाळाचं कुंकूं, हिच्याशीं एक शब्द, तिच्याशीं एक वाक्य असा गोड संभ्रम अन् हंसतमुखानं चाललेली ती धावपळ—पण अशा वर्णनाची बाई मला त्या स्त्रीसमुदायांत दिसेना.

पण मग लगेच आठवलं. ती असेलच कशी या वेळीं मांडवांत ? मुलाच्या मस्तकावर पडणाऱ्या मंगलाक्षता तिनं पहायच्या नसतात ना ?

मांडवांत ब्राह्मण एका सुरांत मंत्र म्हणत होते. कुशाभाऊची तंद्री लागली होती. मंत्रांतलं प्रत्येक अक्षर म्हणजे मुलाला आयुष्य, ज्ञान आणि बळ देणारं रसायन आहे या श्रद्धेनें त्याची श्रवणभक्ति चालली होती. मुलगा त्याच्या मांडीवर बसला होता खरा; पण किती चोरटं चोरटं अन् अलिप्त होतं तें बसणं ? माळावरच्या खडकावर अणकुचीदार 'कोचं' उगवतात ना, त्यांच्यावर बसल्यासारखं. आणि त्याचं लक्ष गुंतलं होतं ते समोरच्या अशोकाखालीं बसलेल्या दोन व्यक्तींकडे.

सुपं—रोवळ्या घेऊन आलेली, एक महारीण तिथें टेकली होती. अडीच तीन वर्षांचं तिचं पोर तिच्याशीं लडिवाळी करीत होतं. मध्येच तिच्या झिज्या ओढीत होतं. लगेच तिच्या गळां मिठी घालीत होतं. घटकेंत आपले पुटं चढलेले गाल तिच्या ओठांवर टेकीत होतं. तिनं दटावलं कीं त्याला अधिकच स्फुरण भरत होतं आणि त्या पोराचा खोडकरपणा अन् त्या माउलीची ती स्निग्ध दृष्टि पहातांना मुंज्या मुलाचीं नेत्रदळं विकसलीं होतीं. वारंवार त्याच्या गालाला खळ्या पडत होत्या. तो जणू बोहल्यावर नव्हताच !

बापाच्या मांडीवरून पाटावर बसतांच त्याला हायसं वाटलं. नंतर उपाध्यायीं स्थंडिलावर अग्नि प्रज्वलित केला. 'बघून घ्या हो सर्व मंडळीऽऽ!' म्हणून त्याला पिवळी लंगोटी नेसवली. तिपेडी दर्भमेखला कमरेला बांधून

वर पिवळा पंचा लपेटला. गळ्यांत जानवं अन् मृगाजिनाचा तुकडा अडकवून हातीं दंडकाष्ठ दिलं. कुशाभाऊनं त्याच्या कानांत गायत्री उपदेशली. आणि एवढं झाल्यावर उपाध्येबुवांनीं त्याला माझ्यापुढें आणलं. मला दंडप्रणाम करायला लावून ते म्हणाले,

“ शास्त्रीबुवा, बट्ट दीक्षा घेण्यासाठीं आपल्याकडे आला आहे. त्याला ब्रह्मचार्याचे धर्म आपण सांगावे. ”

मी सन्मान्य पाहुणा म्हणून आलों होतो अन् शिवाय वे. शा. सं. होतो. अर्थात हा अधिकार माझ्याकडे येणं क्रमप्राप्त होतं.

आठ वर्षांचा तो अबोध बालक डोळ्यांचीं कवाडं शक्य तेवढीं खोलून मजकडे पहात होता. गुलाबी पगडी, पेशवाई आंगरखा अन् वर नागपुरी उपरणं या माझ्या वेषानं त्याच्या मनांत थोडासा वचक निर्माण झाला असावा. मीहि तितक्याच जिव्हाळ्यानं त्याला न्याहाळीत होतो. त्या बट्ट-वेषानं नटलेलं तें बाळध्यान मला कमालीचं मोहक वाटलं. मी मनांत म्हटलं ‘ काजळाचं ओझरतं गालबोट लावून याला याच्या आईनं मांडवांत पाठवलं आहे म्हणून ठीक; नाही तर माझीच दृष्ट लागली असती याला ! ’

मुंजीच्या प्रयोगांत उपदेशाच्या म्हणून ज्या पंक्ति दिलेल्या आहेत त्यांतली एकेक उच्चारून मी त्याला सांगूं लागलों.

“ बाळ, भाजपासून तूं ब्रह्मचारी झालास. आतां रोज दोन्ही वेळां संध्या करायची. अग्नीची उपासना करायची. समजलं ना ? ”

त्यानं संमतिदर्शक मान हालवली. त्याबरोबर त्याच्या हातांतलं दंडकाष्ठहि हाललं. माझ्या उपदेशाकडे त्याचें लक्ष आहे हें पाहून मला समाधान वाटलं. तोच नव्हे; तर आवर्तीभोंवतीची इतर मंडळीहि गप्पाटप्पा थांबवून माझ्याकडे पाहूं लागली होती. मधल्या खांबाजवळ एकमेकींना अबोलीच्या वेष्या माळणाऱ्या पुरंध्रींनींही कलरव थांबवला होता. कुशाभाऊचा अंतरात्मा तर फुलून गेला होता.

इतक्यांत गळ्याला ‘ रोडमाणकं ’ आलेलं एक वासरुं दक्षिणेकडच्या दारानं मांडवांत शिरुं लागलं. कोणीतरी त्याला हांकलण्यासाठीं लाकूड उगारलं. त्यावर एक मुलगी अजीजीच्या स्वरांत म्हणाली. ‘ ए, नको रे त्याला मारुं. आईवेगळं पोरं पोरटं आहे, तें— ’

मधेच आलेलं हे आडमेळं दूर झाल्यावर मी पुन्हां सुरू केलं—“आणि हे पहा, आतां खेळणं बागडणं कमी करायचं अन् मन लावून विद्या शिकायची. त्यासाठीं माधुकरी मागायला पाहिजे. ‘ओम् भवती,’ समजलं ना ? प्रथम कोणाकडे मागायची ? तर जें माणूस आपल्याला ‘नाहीं’ म्हणणार नाहीं त्याच्याकडे. असं कोण आहे सांग बरं? दुसरं कोण असणार ? आपली आई. ‘आदौ मातरम्...’

“पण मला आई आहे कुठं ? ती गेली देवाच्या घरीं—”

त्या बटूनं माझ्या वक्तृत्वाच्या प्रवाहाला एकदम खटका दिला. हे मी कांहीं तरी नवीनच ऐकत होतो. त्यामुळें माझ्या वृत्तींना एकदम स्तंभ आला. मी बोलून चालून परका. मला काय कल्पना या अदृष्टाची ! अजाणतां मी त्या बटूच्या मर्मतंतूला धक्का लावला होता. पण अजाणतां घडली तरी चूक ती चूकच. मला तिचा चटका बसायचा तो बसलाच. मी सभोंवतीं दृष्टि टाकली. पुरुषांच्या मुद्रेवर गांभीर्य पसरलं होतं. बायकांचे पदर डोळ्यांकडे गेले होते अन् बोहल्यावर शाल पांघरून बसलेला तो कुशा-^१भाऊ ! चैत्र महिन्यांत तुळशीच्या मुळांत गळती लावावी तसे त्याचे नेत्र ठिबकत होते. त्यामुळें माझाहि गळा दादून आला. एकवार घसा साफ करून मी म्हणालों,

“—बाळ, मला तुझी करुणा येते. एक फार मोठं सुख तूं गमावून बसलास. तुझ्यासारख्या गोड मुलाला जन्म देणारी माता किती गुणवंती असेल नाहीं ? तुझं नशीब ! आतां आईच्या जागीं बापाला मान. तुझे वडील मनाचे मवाळ आहेत. ते तुझी सगळीं कौतुकं पुरवतील. ‘अथवा पितरम्-’

पण हेहि वाक्य मला त्यानं पुरतं करूं दिलं नाहीं. एकदम न पटल्या-सारखं दाखवून तो म्हणाला,

“त्या दिवशीं मी सकाळच्या आटवलावर मेटकूट मागितलं तर दादा नाहीं म्हणाले.”

आतां या पोराला काय सांगायचं ? माझे शब्द तो वाच्यार्थानें घेत होता. ध्वन्यार्थाचे छक्केपंजे अजून त्याला ठाऊक नव्हते. त्याची बुद्धि बाल होती म्हणूनच धोपटमार्गी होती. अशा व्यक्तींच्या पुढें तर्क पांगुळतात, व्याख्यानं लटकीं पडतात हा अनुभव कांहीं आजचाच नव्हे. त्या बटूच्या रोखठोक

उत्तरानं मांडवांत एक हास्याची लकेर उठली. पण माझं लक्ष हातं तें कुशाभाऊकडे. तो बिचारा एका डोळ्यानं हंसत होता अन् दुसऱ्या डोळ्यानं रडत होता.

मी तो उपदेशाचा प्रसंग पुढें दोन वाक्यांत आवरता घेतला अन् बटूला पुढच्या कार्यासाठीं पाठवून दिलं. मुंजीचा विधि पुरा झाला. जेवणावळीहि उरकल्या. नातलग मंडळींखेरीज बाकीचे लोक हळूहळू ओसरले. कुशाभाऊला थोडी स्वस्थता मिळतांच तो चंची घेऊन माझ्याकडेच आला. मी जरा आडवा पडलों हातों तो उठून बसलों. त्यानं माझ्याशीं बोलायला सुरुवात केली तीच मुळीं अशी—

“शास्त्रीबुवा, सकाळीं उपदेशाच्या वेळीं मधूनं तुमच्याशीं थोडी घिटाई केली त्याबद्दल राग धरूं नका.”

“छे: छे: ! हें काय भलतंच बोलणं ! मलासुद्धां मुलं आहेत कुशाभाऊ. मुलांवर उठल्या सुटल्या रागावण्यापेक्षां त्यांच्या प्रवृत्तीचं मूळ समजून घ्यावं. त्यांच्या अंतरांत खोल शिरण्याचा प्रयत्न करावा. मुलं दिसतात तितकीं उथळ नसतात बरं !”

“तें आम्हांला काय कळायचं खेडवळ माणसांना ? पण तो बोलला तें मात्र सत्य होतं. एक दिवस माझ्याकडे त्यानं भेटकुटाचा हट्ट धरला होता; पण भेटकुट ही काय बाजारांत मिळण्याची वस्तु आहे ? निदान आमच्याकडे तरी मिळत नाही. भेटकुट कसं बनवतात हें मला मुळींच ठाऊक नाही. मी आपला आमटीभात अन् घरांत असेल तें दूधदुभतं त्याला वाढतें:—”

कुशाभाऊ एकदम थांबला. त्यानं एक दीर्घ श्वास वर खेचून घेतला. पत्नीविरहाचं दुःख त्याच्या हृदयांत कांठोकांठ भरून आलं होतं. पण तें एकरस नव्हतं. वात्सल्याच्या वेदनाहि त्यांत भिसळल्या होत्या.

“काय सांगूं तुम्हांला ? ही गेल्यापासून पोरगा असा विचित्र बनला आहे. त्याला कसं प्रसन्न ठेवावं हेंच मला कळत नाही. गेलीं दोन वर्षे मी या विवंचनेंत आहे. त्याच्यासाठीं मी जीव आटवतो. त्याचा हट्ट बहुधा पुरा करतो. पण तें त्याच्या खिसगणतींतहि नाही. भूक लागली म्हणायचं; पण पान वाढलं तरी घरांत यायचंच नाही. बळें बळें आणून बसवला तर पानांतलीं शितं चिवडीत राहायचं. मग मला वाटतं कीं पोराला दह्यादुधाचे चार घास

भरवावेत. पण मी घास पुढे केला की माझ्या हाताकडे बघत राहातो, अन् मग कांही केल्या त्याची दांतखीळच उघडत नाही. अशावेळी मला विवेक राहात नाही. माझे हात त्याच्या पाठीत दणके घालू लागतात. त्या वेळी माझी अपेक्षा असते ती ही की पोरानं रडावं, 'मरूं नका होऽऽ!' म्हणून गयावया करावं अन् मग आपण आपला हात आवरावा. पण तो रडत नाही. दांत आवळून आंतल्याआंत चीत्कार करतो अन् दुसऱ्या तडाख्याला तयार होतो.

“माझ्या अंथरणावर झोप म्हटलं तर ऐकायचा नाही. त्याला स्वतंत्र अंथरण हवं अन् आईच्या जुन्या लुगड्याची चौघडीच पांघरायला हवी. तिची आतां लक्तरं लोबायला लागली आहेत. म्हणून थोड्या दिवसांपूर्वी एक नवं लुगडं विकत आणलं. माझ्या हातांत लुगड्याची घडी पाहून, आमचा एक शेजारी म्हणाला, 'यंदा बेत आहे वाटतं कुशाभाऊ ! लवकरच जागे झालांत.' त्याला विचारल्याला माझ्या यातनांची काय कल्पना ! मी ती नवी चौघडी त्याच्या अंथरणावर ठेवली तर त्यानं विसकटून फेकून दिली.

“याच ओटीवर आम्ही झोपतो. गोठ्यांतल्या गुरांची तेवढीच सोबत मिळते. आंतबाहेर दाटून आलेल्या अंधारांत आड्याकडे नजर लावायची अन् रात्रीचीं घटकापळं मोजीत पडायचं. त्या वेळी मग सगळ्या पूर्वस्मृति तरारून उठतात. भोगलेलीं सुखं जागीं होतात. भविष्यकाळ दिसतो; पण उदास...नीरस... निःसत्त्व !—अंतर्यामी चडफडून म्हणतो, 'कशासाठीं जगायचं ? कशासाठीं ?' पण लगेच अंतराळांत कुठून तरी दोन डोळे लुकलुकतात. परिचित पण अस्पष्ट असा शब्दहि ऐकू येतो,

‘कशासाठीं जगायचं हें अजून विसरायला होतं कां ? शेजारी झोंपलेल्या बाळासाठीं !’

“पण त्याला मी कुठे हवा आहे ? ओढून आणावा तेव्हांच तो माझ्याजवळ येतो. सशाच्या काळजानं मांडीवर बसतो. अन् एखादे वेळी आवडता खाऊ देऊन विचारावं, 'मधु ! तूं माझा ना ?' तर त्याच क्षणी त्याची मान हलते, 'अहं ! मी आईचा !’

‘म्हणू दे. आतां तसं म्हटलं तरी मोठेपणीं तो तुमचा होईल. लोकहि म्हणतील कीं अमक्या—तमक्याचा मुलगा—’

“शास्त्रीबुवा, रात्रीच्या त्या खायला उठणाऱ्या एकांतांत वेड्या मनाचे असले कांहींतरी चाळे सुरू होतात. वाटतं की ती गेली खरी; पण जातांना माझ्या अंगणांत आनंदाचं एक रोपटं लावून गेली आहे. त्यालाच आतां छातीशी घट्ट कवटाळून धरावं. त्याच्या श्वासांनी, गारठलेल्या काळजाला ऊब आणावी. जो गोड पापा मला मागून मिळत नाही तो एकवार चोरून तरी घ्यावा. पण पोराला जवळ ओढायचा अवकाश; तो धुसफुसत, गडबडा लोळत चार हात दूर जातो सपशेल जमिनीवर. अन् मग आंघोटे गिळीत मी उशीत तोंड खुपसतो. ”

बोलतां बोलतां कुशाभाऊ चांगल्याच गर्हिवरला. त्याची मुखमुद्रा तांबूस झाली. छाती अन् खांदे यांच्यावरची लव फुलली. कर्तासवरता पोक्त माणूस; पण कारुण्यानं त्याला दीन करून सोडलं होतं. त्याचं दुःख दुधारी होतं. वात्सल्याचा अमृतकलश घेऊन तो त्या एकुलत्या एका बालजीवाच्या मार्गे धांवत होता; पण मुलगा असा विचित्र की तो त्यांतला एक तुषारहि अंगावर पाडून घ्यायला राजी नव्हता. शेवटी कुशाभाऊनं मला विचारलं...

“शास्त्रीबुवा, तुम्ही पोथ्या पुस्तकं वाचलेलीं आहेत म्हणून तुम्हांला विचारतो. चापानं कितीहि केलं तरी त्याला आई होतां नाहीं कां हो येणार ? ”

किती वेडा प्रश्न ! अन् जितका वेडा तितकाच काळीज कापणारा ! त्याला उत्तर होतं; पण तें नकारात्मक ! तें कसं सांगूं मी त्याला ? त्या वात्सल्य-रसाच्या सागराला तसं सांगून हिंपुटी करणं हें निदान मला तरी शक्य नव्हतं !

‘ लग्नाला विवें फार ’ हा वाकप्रचार शंभर टक्के कुठें खरा ठरत असेल तर तो आमच्या गोमंतकांत. गोवा सरकारने त्यावर कितीतरी जाचक निर्वेध बसवले आहेत. ‘ मिया विवी राजी तो क्या करेगा काजी ’ ही म्हण आमच्या-कडे बाद झाली आहे. मिया-विवी राजी असली तरी लग्ननोंदणी केल्या-शिवाय त्यांना बोहल्यावर चढतां येत नाही. ते नोंदवायचे तर त्यासाठी आधी कांहीं दिवसांची ‘ नोटिस ’ दिली पाहिजे. वधूवरांनी देवी टोंचून घेतल्या पाहिजेत. एक ना दोन !

हे सगळे प्राथमिक विधि करून भी अन् कालिंदी रजिस्ट्रारच्या कचेरीत गेलो. त्या म्हाताऱ्या ‘ सायचा ’ने आपले पिचपिचे डोळे साफ करून आमचे कागद पाहिले. कालिंदी सासुरवाशिणीसारखी खालच्या मानेने दाराजवळ उभी होती. तिच्यावर एक दृष्टिक्षेप टाकून त्याने मला विचारलें.

“ हिचं वय काय ? ”

“ सोळा वर्षे. ” मी सांगितलें.

“ मुलगी अजून कायदेशीर रीत्या वयांत आली नाही. तेव्हां या लग्नाला तिच्या आईबापांची संमति लागेल. ”

“ त्यांची पूर्ण संमति आहे. ” मी म्हणालो.

“ हें तुम्ही सांगून नाही चालायचं. त्यांनी इथे येऊन तशी सही केली पाहिजे. ”

“ मुलीचे वडील ह्यात नाहीत. ”

“ मग त्यांच्या मृत्यूचा दाखला आणा. ”

“ ते परमुलखांत वारले आहेत. अन् त्यालाहि बरीच वर्षे झाली-तेव्हां तसा दाखला मिळवणं कठिण आहे. ”

“ मग तुम्हांला लग्न करतां येणार नाही. मुलगी कायद्यांत येईपर्यंत. ”

त्या थेरड्याने ' मूले कुठार ' घातला. दिवस होता तरी माझ्या डोळ्यां-पुढे नक्षत्रे चमकलीं. मी अगदी नरम होऊन त्याला म्हणालों,

“ सायबा, असें करूं नको. आम्ही सगळी तयारी केली आहे. सणंग घेतलं आहे. मुहूर्त नक्की केला आहे अन् गांवोगांवी आमंत्रणसुद्धां—”

सायबांने कपाळाला आंठ्या घालून खांदे उडवीत म्हटलें,

“ मी काय करूं त्याला ? ”

“ तूं आम्हांला हें आधीं सांगायला नको होतं का ? मुलीच्या जन्माचा दाखला पंधरा दिवसापूर्वी मी तुझ्या हातीं दिला होता. ”

“ मला कायदा शिकवतोस ? कायदा म्हणजे काय पोरखेळ वाटला तुला ? ”

“ मुळांच नाही ! पण कायदा म्हणजे जसा पोरखेळ नव्हे, तसा कायदा म्हणजे म्हातारचळहि नव्हे. ”

हा मर्मप्रहार त्याला सहन झाला नाही. त्यानें ताडकन् उठून खुर्ची फर्-दिशीं मागे ढकलली अन् आंतल्या दालनांत जातां जातां आम्हांला म्हटलें,

“ तुमचं काम संपलं. तुम्ही येथून चालूं लागा. ”

बाहेर आल्यावर आम्हीं एकमेकांकडे पाहिलें. कालिंदीच्या दृष्टींत कारुण्य ओसंडलें होतें. मी हतबुद्ध झालों होतो. कालिंदीनें आपल्या घरचे ' तीळ-तांदूळ ' खाल्ले आहेत कीं नाही याबद्दल माझ्या मनांत शंका उद्भवली होती.

दोन गांवचे दोन जीव आम्ही. यदृच्छेनें एका लग्नसमारंभांत आमची गांठ पडली. त्या एकाच दिवसाच्या सहवासांत आम्ही कितीतरी गोष्टी दिल्या-घेतल्या. हृदयांत उजळलेल्या प्रेमज्योतीचा प्रकाश तिच्या गालावर अन् माझ्या डोळ्यांत फांकला. अंतःकरणानें आम्ही स्थलकालाचें अंतर केव्हांच तोडलें होतें. आतां चार दिवसांत आमच्यामधला अंतरपाटहि दूर होणार होता; पण आम्हांला इतर कोणी विरोध केला नाही म्हणूनच कीं काय, आतां कायदा तरी आडवा पडला होता.

कालिंदीला तिच्या गांवीं पोंचती करून मी घरीं आलों. वडिलांना सगळी हक्कीकत सांगितली. ते संधिवातानें आजारी असल्यामुळें विशेषशीं हालचाल करूं शकत नव्हते. त्यांनीं माझ्याकरवीं चार जाणत्या शेजाऱ्यांना

बोलावून घेतलें. त्यांच्यापुढें ही समस्या मांडली. त्यांत एकजण थोडा तर्कटी होता. कुठल्याहि कूटप्रश्नांत त्याचें डोकें धांवत होतें. तो म्हणाला,

“ हें लग्न घडवून आणायचंच. ‘ कायदा जाणे बारा, तर हम जाणें साडे-तेरा. ’ कायद्याच्या डोळ्यांत धूळ फेकायला कितीसा उशीर ? ”

आणि मग साधकबाधक विचार होऊन निर्णय ठरला तो असा—

सर्वांनी माझ्या मामाच्या घरीं जायचें. लग्नाची सारी तयारी तिथें करायची. तिथून पांच मैलांवर सह्याद्रीचा पायथा आहे. घाट चढून अर्धा मैल गेलें कीं हिंदुस्थानाची सरहद्द भेटते. तिथून पांच पावले आंत शिरायचें. मंगलाष्टकें म्हणून तिथें वधूवरांना माळ घालायला लावायची. परत फिरून बाकीचे धार्मिक संस्कार मामाच्या घरीं करायचे आणि एवढें सगळें झाल्यावर कायद्याच्या नाकावर टिच्चून वाजत गाजत वरात घरीं आणायची.

या योजनेप्रमाणें आम्ही गोरज मुहूर्त ठरवून त्या दिवशीं दुपारीं मामाच्या घरीं गेलों. पूर्वसूचनेप्रमाणें मामानें सगळी तयारी जय्यत ठेवली होती.

दोन मांडवात दोघाची पुण्याहवाचनें बसलीं. मी या मांडवांत बसलों होतो; पण दृष्टि त्या मांडवांत गुंतली होती. तिथें कालिंदी खालच्या मानेनें बसली होती. आंबट ओल्या केंसांचा भरदार अंबाडा तिच्या मानेवर विसावला होता आणि मांडवावरच्या चुडतांतून प्रकाशाचा एक रुपयाएवढा कवडसा नेमका त्यावर पडला होता. तिच्या कुरळ्या केंसांना तेवढ्याच भागांत मनोहर चकाकी आली होती. तिनें नागचाफ्याचें फूल माळलें असतें तरी तो केशसंभार एवढा सनाथ झाला नसता. आपल्या मस्तकीं छायाप्रकाशांचा कसा नटनाच चालला आहे याची कालिंदीला खबरहि नव्हती. तें आगळें नयनसुख मलाच एकट्याला लाभत होतें.

एवढ्यांत वडिलांनीं हातांची ओंजळ करून पुण्याहवाचनाचा कलश वर उचलला होता अन् भटजी त्याला मस्तक टेकवायला मला सांगत होते. पण मला तें ऐकूच गेलें नाहीं. माझ्या गुडघ्याला डिवचून स्मित मुद्रेनें ते म्हणाले,

“ शिजेपर्यंत दम निघतो; निवेपर्यंत निघत नाहीं, खरं ना ? ”

त्यांची ती गोड थट्टा खडीसाखरेच्या खड्याप्रमाणे मी कितीतरी वेळ मनांत घोळवीत राहिलों. दुपारी कुकुडकुंब्याने तिसरा प्रहर संपल्याची साद दिल्यावर आम्ही लग्नाला जायची तयारी केली. माझे कांहीं शेजारी, मुलीच्या बाजूने एक करवली, आमचे भटजी अन् एक गडी इतक्या मंडळींसह आमचा विवाह-यात्रा सुरू झाली.

वाटेत कुळवाडी, माळवाडी बरेच भेटले. आमचे लोक त्यांनी न विचारतांच दाटून सांगत होते, “ आम्ही लग्नाला चाललों. गोवा हद्दीच्या बाहेर. घाटांत तें चांदसुन्याचें पठार आहे ना, तिथें. ” वेळ प्रसंग पडलाच तर साक्षीदार मिळविण्याची ही दूरदृष्टि होती.

चैत्र पौर्णिमा नुकतीच झाली होती. वसंताने वनशोभेची खाण उघडली होती. वाटेच्या बाजूचीं झाडेमाडे पालवून घनदाट झाली होती; पण मधेच जी कधीमधी उन्हाची तिरीप लागे तेवढ्यानेच कालिंदीच्या गालांवर भिरंडें पिकलीं. घामाच्या धारांनीं कपाळींच्या कुंकवाला फांटे फुटले. वाऱ्याच्या दांडगेपणामुळे केशरचना विस्कटली; पण त्यामुळे कालिंदी मला अधिकच सुंदर दिसू लागली.

आम्हांला तिथें पोंचायला किती तास लागतील, तिथें किती वेळ मोडेल अन् परत रात्री किती वाजतां घर गांठतां येईल याचें आम्ही कोष्टक बांधलें होतें अन् त्या बेतानें घडून निघालों होतो. पण त्या गणितांत चूक झाली होती ती ही की आमच्याबरोबर दोन मुली आहेत हें आम्हीं लक्षांत घेतलें नव्हतें. कालिंदी साधारणपणें आमचा पालव धरून चालत होती; पण तिची करवली अगदीच हळुवाई होती. वाटेत एखादा बरासा दगड दिसला की ती फतकल मारायची अन् आपल्याबरोबर कालिंदीलाहि ओढून खाली बसवायची.

अशा चालीने इष्ट स्थळीं जाऊन मुहूर्त साधणें कठिण आहे असें माझे मन मला सांगू लागलें होतें. क्षणाक्षणानें खाली घसरणाऱ्या सूर्याकडे माझी सारखी नजर होती; पण आमचें गणित चुकलें असलें तरी त्याचें बरोबर होतें.

आणि झालेंहि तसेंच. मुहूर्ताच्या वेळेपर्यंत आम्ही जेमतेम सद्याद्रीच्या पायथ्याशीं येऊन पोचलों. अजून एक चढण चढायची होती अन् त्या कामीं

अर्धा तास सहज जाणार होता. आमच्याजवळ दिवाबत्तीची कांहींच सोय नव्हती. चांदणें येणार होतें; पण डोंगरांत त्याचा कितीसा उपयोग ? कसें लग्न लावायचें ? अन् तिथून परतायचें तरी कसें ! तिथेंच मुकाम करायचा म्हटलें तर सगळाच वषट्कार. ' चुटक्यांच्या मांडवांत जांभयांचा फराळ ! '

सगळ्यांनाच वाटलें की ' आतां पुढें कसें ? ' माझ्या मनांत अभोगत विकल्प उठला. अखेर माझें लग्न होणार आहे का नाहीं ? ' माझ्या या विकल्पाचें प्रतिबिंब मला कालिंदीच्या कौमेजलेल्या मुद्रेवरहि पाहायला सांपडलें. पण माझ्या शेजाऱ्यांना माझ्याइतकीच या लग्नाची काळजी होती. हें लग्न न लावतां ते परत फिरले असते तर गांवांत त्यांचीच अन्नू गाड्यावरून जाणार होती. पायथ्याजवळून वाहणाऱ्या नदीच्या कांठीं उभें राहून ते विचार करूं लागले. रघुनाथ त्यांना म्हणाला,

“ आतां पुढें जायचं नाहीं. इथें कोण येणार आहे आपल्याला पाहायला ? जरासे वाट सोडून वरच्या बाजूला जाऊं अन् मुहूर्त साधून घेऊं. ”

लागलीच तो पुढें झाला अन् आम्ही त्याच्यामार्गे निघालों. त्यानें एक छानदार जागा शोधून काढली. नदीकाठी वृक्षराजीच्या मध्यमार्गी वनलेलें तें एक चिंचोळें मैदान होतें. वाऱ्यानें तें आमच्यासाठीं झाडून ठेवें होतें. वाळत्या गवतानें त्याच्यावर गालिचा अंथरला होता.

भटर्जांनीं पडशीतलें मूठ मूठ तांदूळ जमिनीवर घातले. आम्हांला समोरासमोर उभें केलें. डोक्याची हिरवी शाल सोडून तिचाच अंतरपाट बनवला. आणि एकदांचें म्हटलें,— ' सुमुहूर्तेऽऽ साऽवधान ! '

या वेळीं कालिंदी हें माझें सर्वस्व होतें; पण तें अंतरपाटाच्या दुसऱ्या बाजूला अदृश्य झाल्यामुळे माझी दृष्टि आसमंताकडे वळली. सूर्याची ' घटका ' बुडत आली होती. किरणजाल ओसरलें होतें. आतां फक्त उंच गिरिशिखरावर पिवळी छटा तेवढी राहिली होती. उजव्या हाताला सद्याद्रि खडा होता. खाली पश्चिमवाहिनी सरिता त्याचे चरण धूत होती. तिचा जलप्रवाह आटून कुश झाला असला तरी शेखासारखा स्वच्छ होता. काळवथर दगडां-वरून ठार्यां ठार्यां घरंगळत असतांना त्याचा ' रळरळ ' असा कलनाद अखंड चालला होता, तो मंगळाष्टकांपेक्षांहि कानाला गोड लागत होता. या वृक्षावरून त्या वृक्षावर झेप टाकतांना वेळींनीं आमच्या मंगल कार्यासाठीं

पानाफुलांची तोरणे उभारली होती. वर आकाशाने निळा चादवा ताणून बांधला होता. वनदेवीने आमच्यावरून गुलालाचे पाणी ओवाळून पश्चिम क्षितिजावर फेकून दिले होते. डहाळ्यांवरून सभोवती किलबिलाट करणारी पांखरे आमच्या लग्नाचे 'ढबळे' गात होती. वनश्री चारी भुजा उभारून आम्हांला आशीर्वाद देत होती, 'नांदा सौख्यभरें!' अशा पुनीत वातावरणांत आम्ही दोघ एकजीव व एकरस होत आहो याचा मला अभिमान वाटला. ती संध्याकाळ नव्हती; तर तो आमच्या दांपत्यजीवनाचा उषःकाल होता.

इतक्यांत भटजींनी अंतरपाट दूर केला. कालिंदीला माझ्या गळ्यांत माळ घालायला सांगितले. तिने हात उंच केले. मी मान किंचित् लववली. आपादमस्तक तिला न्याहाळून घेतांना कालिंदी मला साक्षात् वनदेवीचीच कन्या वाटली. एकच क्षण तिने माझ्या दृष्टीला दृष्टि मिळविली. 'मी आतां तुमची झाले. सर्वभावे माला प्रतिपाळ कराल ना?' हा भाव तिच्या धाऱ्या डोळ्यांच्या काजळी कडांवर तरंगत होता. मी तिला उत्तर दिले तेहि त्याच भाषेत.

त्याच क्षणी नदीचे पात्र ओलांडून पांचसहा लोक आमच्याभोवती जमा झाले. त्यांनी आम्हांला गराडा घातला म्हटले तरी चालेल. त्यांच्या हातांत दंडुके होते, अंगांत मस्ती होती अन् मिशीला पीळ होता. त्यांच्यापैकी एकाने पुढचा पवित्रा टाकून माझ्या शेजाऱ्यांना विचारले,

“ लग्न लावलेत ना यांचं इथें ? ”

काय द्यायचें या प्रश्नाचें उत्तर ? ' होय ' म्हणणें म्हणजे गुन्हा कबूल करण्यासारखें होतें अन् ' नाही ' म्हणायला तोंड नव्हतें; पण बाकीचे मूढ बनले असले तरी रघुनाथ दडपून बोलला,

“ लग्न ? अन् इथें ? छे ! आम्ही नुसते पाणी पिऊन पानतंबाखू स्वायला बसलो होतो. आम्हांला लग्न लावायचं आहे; पण तें इथें नव्हे. हद्दीच्या बाहेर. तिकडेंच निघालो आहो आम्ही. ”

“ मग मंगलाष्टकं म्हणत होतां तीं कुणाला ? या तांबड्या अक्षता जमिनीवर पडल्या आहेत त्या कसल्या ? अन् ही बकुळीची माळ— ” त्यानें सरळ माझ्या गळ्यांत हात घालून ती माळ वर उचलली.

त्या प्रश्नांच्या सरब्रत्तीवरून आम्हांला कळून चुकलें कीं यांनीं आम्हांला मुद्देमाल पकडलें आहे. रघुनाथाच्या धादांत खोट्या उत्तराला ते उपहासाने हंसले. नंतर तोच इसम भटर्जीकडे वळला.

“तूं भट ना ? हें लग्न लावण्याबद्दलचा परवाना कुठें आहे तो आण !”

भटर्जीच्या पोटांत आवळे शिजले. त्यांनीं तंबाखूचा भरलेला बार एकदम सगळाच गिळून टाकला. त्यांचें तोंड उघडलें खरें; पण वाऱ्याचा चांचरी जाऊ लागली. ‘तुम्ही द्या ना या प्रश्नाचें उत्तर !’ असें त्यांची दृष्टि आम्हांला विनवीत होती; कारण कायद्याचा बडगा आमच्याबरोबरच त्यांच्याहि पाठींत बसणार होता. ‘दक्षिणा नको; पण कुत्रा आवर’ असें त्यांना झालें होतें.

ते लोक फिरंगी सरकाराच्या जकात खात्याचे शिपाई होते. घाटावरून गूल, तेल वगैरे माल खाली उतरवायचा अन् जकात चुकवून तो इष्ट स्थळीं पोचता करायचा या उद्योगांत एक टोळी तरबेज झाली होती. आज बरेच दिवस गोवा सरकार तिच्या मागावर होतें; पण अजून कोणाचा पत्ता लागला नव्हता. कुदळखणीच्या जकात अधिकाऱ्याला अन् रेजिदोरालाहि वरून ठपका आला होता. त्यांनींच या शिपायांना घाटांत रवाना केलें होतें अन् ‘चोर पकडल्याशिवाय तोंड दाखवूं नका’ अशी तंत्री दिली होती. ते शिपाई कालची रात्र अन् आजचा सबंध दिवस पायथ्याजवळच्या रानांत रखडले होते. पण त्यांना चोरांची सांवलीसुद्धां दिसली नव्हती. सूर्यास्ता-बरोबरच त्यांचा उत्साहहि मावळला होता; पण हात हालवीत मेटावर परत जायला ते भीत होते.

आणि अशा निराशेच्या काळाखांत त्यांना आमचें ‘सावज’ सांपडलें होतें. जकातचोर नाही तर निदान ‘लग्नचोर’ तरी ते साहेबाच्या पुढें नेऊन उभे करणार होते.

पुढील भाविष्यार्थ लक्षांत आणून मी पुढें झालों. त्यांना खरीखुरी सगळी हकीकत सांगितली. कायदा मोडण्याचा आमचा उद्देश नव्हता हें त्यांना परोपरीनें समजावलें. कोणाच्या लग्नांत मोडता घालूं नये; शक्य तर तें जोडावें, हें नीतितत्त्वहि त्यांना ऐकवलें; पण ते कशालाच बधले नाहीत. त्यांनीं एकच उत्तर ठांसून सांगितलें तें हें.

“तुम्ही मेटावर चला. तुम्हांला काय सांगायचें तें रेजिदोराला सांगा.”

ऐन राक्षसवेळेला आम्ही तिथून माघारी फिरलों; पण तें मामाच्या घरी जाण्यासाठी नव्हे; तर मेटावर सरकारी पाहुणचार घेण्यासाठी. आम्हांला मधें घालून ते शिपाई मार्गेपुढें चालूं लागले. ज्या वाटेनें आलों त्याच वाटेनें आम्हांला बरेंचसें जायचें होतें; पण येतांनाच्या स्थितीत अन् आतांच्या स्थितीत महदंतर होतें. येतांना उमेद होती. आता देहाबरोबरच मनहि मेटाकुटीला आलें होतें. जीं तोंडें येतांना विनोद-परिहास करीत होतीं त्यांनाच आतां चिकटा बसला होता.

पाऊल पुढें अन् दृष्टि मार्गे अशी माझी चाल होती. कालिंदी माझ्या-मागून चालत होती. वस्तुतः फुलांच्या पखरणांवरून मी तिला चालवायला हवें होतें. पण तिच्या पावलांच्या वांट्याला आले होते ते खडेगोटे. गळ्यांत माळ पडते न पडते तोंच हे भोग तिच्यापुढें उभे झाले होते. अंतरांतल्या कोणकोणत्या वेदना तिच्या मुद्रेवर उमटल्या आहेत तें पाहाण्यासाठी मी भधीर झालों होतो; पण त्या दाटीवाटीच्या जंगलांत अधूनमधून पडणारे वांदण्याचे कवडसे त्या कार्मी मला कितीसे उपयोगी पडणार ?

प्रात परिस्थितीचा मी जसजसा विचार करूं लागलों तसतसें तिचें पांभीर्य मला जाणवूं लागलें. कायद्यानें आमचें लग्न होऊं शकत नव्हतें. शार्मिक दृष्ट्या गळ्यांत माळ पडली होती; पण सप्तपदी झाल्यावांचून तिलाहि किंमत नव्हती. 'तुका दोहींकडे चोर' अशी आमची दशा होती. आम्ही दोघांनीं एकत्र राहायचें तर तें कोणत्या नात्यानें ? कालिंदीकडे गेट दाखवून लोक कुजबुजणार होते, 'ही कुमारी कीं सौभाग्यवती ?' इ सर्व अनर्थपात टाळायचे तर सप्तपदी करणे अपरिहार्य होतें. पण ती ऱ्हायची कशी ? आम्ही चाललों होतो भलतीकडेच !

मामाच्या घराकडे जाणारी वाट सोडून आम्ही आतां उजव्या हाताची मेटाकडे जाणारी वाट धरली होती. भेट सुमारे दोन मैलांवर होतें. मुक्काम त्रवळ जवळ येत असल्यामुळें शिपायांना आनंद झाला होता. एवढा वेळ बेनतकार मार्गक्रमण केल्यामुळें ते आतां आमच्याबद्दल निर्धास्त होते. जे भामच्यामार्गे चालत होते तेमुद्दां आतां पुढें होऊन विडीकाडीची देवघेव करूं लागले होते.

माझे मात्र चित्त ठिकाणावर नव्हतें. मी कांहीं तरी वेगळाच विचार करूं लागलों होतो. आम्ही दोघे सगळ्यांच्या मागे होतो. वाट एका टेकडीच्या मध्यावरून जात होती. दोन्ही बाजूला कारव दाट वाढले होते. चंद्राला आडोसा झाला होता. ही संधि सोन्याची होती. मी चटकन् कालिंदीचा हात पकडला. तिने दचकून माझ्याकडे पाहिले. मी नाकावर बोट ठेवले. तिला हातीं धरून मी कारवाच्या जाळीत जुसलों. आमच्या लपंडावाचा कोणालाच पत्ता लागला नाही. पुढचे लोक आपल्याच नादांत घुटें निघून गेले.

मामाच्या घराकडे जाणारी जी वाट आम्ही सोडली होती ती आम्हांला टेकडीच्या पायथ्याशी भेटणार होती; पण त्यासाठी चांगलीच घसरगुंडी करावी लागणार होती. कालिंदीचे ओझे संभाळून एकेक पाऊल मोजीत मला खाली उतरावे लागत होतें. तिने माझा आधार कायमचा घेतला होता; पण मला मात्र पावलागणिक नवे झुडुप किंवा नवे मूळकंड पकडावे लागत होतें.

खाली आल्यावर उघडे मैदान लागले. मोकळी हवा मिळाली. स्वच्छ चांदणेंहि दिसले. कालिंदी तिथे आली ती पाय पसरून बसलीच. ती अगदी 'मिठाच्या होड्यावर' आली होती, काटेरी झुडपांनी तिच्या पदराची चाळण केली होती. तिच्या हातांपायांवरहि ओरखडे उठले होते. दोनच क्षण मी तिला बसू दिली अन् म्हटले,

“कालिंदी, ऊठ. आतां अगदी थोडं अंतर राहिलं.”

“नाही माझ्याच्यानं उठवत. पायांचे कसे तुकडे पडताहेत.”

“मग बैस माझ्या पाठुंगळीस. फुलासारखी झेलीत नेतो तुला.”

“इश !”

आणि खरोखरच सगळें बळ एकवटून ती उठली. मी जवळ जवळ तिला ओढीतच नेऊं लागलों. मला आतां डोळ्यांपुढें सप्तपदी दिसत होती. ती लाजाहोम दिसत होता. हे सगळें मी घाईघाईने उरकून घेणार होतो. अन् मग पडेल त्या प्रसंगाला निर्धास्तपणें तोंड देणार होतो.

पण पुरतीं सात पावलेसुद्धां आम्ही टाकूं शकलों नाहीं. ज्यांच्या हातावर तुरी देऊन आम्ही निसटलों होतो तेच शिपाई पुढच्या बाजूने टेकडी उतरून

धांवत आम्हांला आडवे आले होते. आम्ही ' नळी तासली ' हें त्यांना लवकरच कळून आलें होतें. अमुक बाजूनें अमुक ठिकाणींच आम्ही जाणार हें त्यांनीं हेरलें होतें. बाकीचे लोक गेले काय अन् राहिले काय त्याची तमा न ठेवतां आमच्यासाठींच त्यांनीं खालीं उड्या घेतल्या हेत्या आणि पुनश्च आम्ही त्यांच्या हातीं गवसलों होतों.

“ पळून जात होतास नाहीं का ? तुझ्यासारख्या छप्पन्न लोकांना पाणी पाजलें आहे आम्ही. आतां दुहेरी गुन्द्यांत सांपडलास. ” त्यांचा म्होरक्या शिरा ताणून म्हणाला आणि मग सगळ्यांनींच आमच्या भोंवतीं ' काव काव ' केलें.

त्यानंतर मेटावर येईपर्यंत त्यानें माझा हात सोडला नाहीं. आम्ही पायऱ्या चढतो तोंच आंतल्या घड्याळानें दहा ठोके दिले. मेटाचे दरवाजे बंद झाले होते. फिरंगी रेजिदोर केव्हांच झोंपीं गेला होता. त्याला उठवण्याची त्या शिपुरड्यांची ताकद नव्हती. त्यामुळें आतां आमचें काय करायचें याची भवति न भवति त्यांच्यांत सुरू झाली. आमच्यासारख्या धोकेबाजांना मोकळें ठेवण्याची त्यांची तयारी नव्हती. त्यावर तिथल्या पहारेकऱ्यानें तोड सुचवली.

“ बंदखणीची कोठडी आज मोकळीच आहे. तिच्यांत ठेवा डांबून अन् मोकळे व्हा. ही ध्या किल्ली. ”

मेटाच्या अंगणांत डांब्या बाजूला एक लहानशी कच्च्या कैदेची कोठडी बांधली होती. एकानें आम्हांला तिथें नेऊन ती उघडली. तो शिपाई मोठा खवचट होता. तो कालिंदीला म्हणाला,

“ चल ग होंकले भितर ! ”

तिला आंत घालून तो मला बाहेर ठेवणार होता. त्यामुळें मी मोकळा राहूनहि पांगळून पडणार होतों. कालिंदीला तो त्याचा कावा कळला. ती शहारून म्हणाली, ' मी नाहीं जाणार एकटी ! '

“ ना कशी ? जांवकच होयां. ” त्यानें दटावणी दिली. त्यासरशीं कालिंदीनें मला मिठी मारली आणि झाडाला विळखा घालून राहिलेली ही वेळ विलग करणें सोपें नाहीं हें जेव्हां त्याला कळून चुकलें तेव्हां त्यानें ' इंद्राय तक्षकाय स्वाहा ' म्हटलें.

आम्ही आंत कोंबले गेलों अन् दुसऱ्याच क्षणाला दरवाजा धाडकन् बंद झाला. लगोलग किल्ली फिरवल्याचाहि आवाज झाला. आपल्याला सोबत मिळाली या आनंदानें तिथल्या अंधाराचा ऊर भरून आला.

मी अंगांतला कोट काढून कोपऱ्यांत फेकला अन् टोपीहि टाकून दिली. आंधळ्यागत हात लांबवून कालिंदी कुठें आहे तें पाहिलें. ती जवळच होती. बसतां बसतां मी तिलाहि खाली ओढली.

“ कालिंदी ! ” मी भावपूर्ण हांक मारली.

तिचें उत्तर हुंदक्यांत आलें. एकापुढें एक ज्या गोष्टी घडत गेल्या त्यांनीं तिचें काळीज हादरलें होतें. आपण पुढें कुठें जाऊन पडणार याबद्दल अशुभ विकल्पानीं तिला ग्रासलें होतें. जो लग्नाचा दिवस लेणी, लुगडी, गोड थट्टा अन् कौतुकाचे सोहळे यांनीं परम मंगल व्हायचा; त्याच दिवशीं तिचे हे असे ‘ साडे पोवाडे ’ झाले होते. शिवाय तिच्या देहकष्टांनींहि आज कड गांठली होती. कोमेजलेल्या नव्हे, तर पायदळीं तुडवलेल्या कळीची अन् तिची अवस्था आज एक झाली होती.

मी मायेनें जवळ करतांच तिचा स्फुंद अनावर झाला. तिची नाजूक, नकसूत काया गदगदून उठली. माझा सदरा भिजून छातीवर चिकटला. मी तिला संबोखून म्हटलें,

“ भिऊं नकोस. आपण सकाळीं इथून सुटूं अन् घरीं जाऊं. आपलें सगळें कांहीं यथासांग होईल. त्या शिपायाचे उपकार मान. त्याला द्रव आला नसता अन् तूं आंत नि मी बाहेर असा प्रसंग ओढवला असता तर—संकटांत सुद्धां सुख भेटतं तें हें असं ! ”

हें आश्वासन म्हणजे तिच्या जीवनाधाराचें आश्वासन होतें. त्यानें तिचें भयग्रस्त हृदय शांत झालें असावें. तिचे हुंदके थांबले. अश्रूहि ओसरले. तिची मान माझ्या खांद्यावर विसावली. इतक्यांत वाऱ्याची एक झुळुक झरोक्यावाटे हळूच आंत शिरली. मेटाच्या अंगणांत मोगरीचा ताटवा फुलला होता, तिचा सुगंध लुटून तिनें आमच्यासाठीं आणला होता. त्या सुगंधानें आम्हांला उत्तेजना दिली. गात्रांचा थकवा घालवला.

तें मेट अन् त्याच्या परिसरांतलीं घरकुलें शांत होती. त्या अटव्य रानांतला तो मानवी पुंजका निद्रावश झाला होता. आसमंतांतले वृक्ष आपल्या

लतावधूसह निःस्तब्धपणे चंद्रामृताचें प्राशन करीत होते. स्थिरचरावर तंद्री पसरली होती. जागीं होतो तीं फक्त आम्ही दोघें. मी अन् कार्लिदी ! दोन जीवनसरितांच्या प्रयागसंगमांत भय, चिंता, विकल्प, सगळें सगळें पार बुडून गेलें होतें. अनुभव घडत होता तो निर्भेळ ब्रह्मानंदाचा !

सकाळीं सूर्योदयाच्या वेळीं आमच्या रंगमहालाचें दार उघडलें. एका शिपायानें आम्हांला रेजिदोराच्या पुढें नेऊन उभें केलें. तो आम्हां दोघांकडे आळीपाळीनें पाहूं लागला. त्याच्या ओठांवर सिगरेटच नव्हती; तर मिस्किल हास्यहि होतें. शिपायांनीं ज्याचा एवढा बाऊ केला होता तें प्रकरण त्यानें तितक्या गंभीरपणें घेतलें नसावें असें त्याच्या एकंदर आविर्भावावरून दिसत होतें. मामा अन् गांवचा पोलिसपाटील समोरच उभे होते. जवळच्या टेबलावरच रसवाळ्या केळ्यांचा एक घड अन् पांचदहा रसरशीत साखरलिबें दिसत होती. एकंदरीत मामानें कळ फिरवली होती याबद्दल शंका नव्हती.

आम्हांला निरोप देण्यापूर्वीं रेजिदोराला आमची थट्टा केल्यावांचून राहवळें नाहीं. धुराचा एक लोट हवेंत सोडून हंसत हंसत पोर्तुगीजींत तो मला म्हणाला,

“ कसा काय साजरा झाला तुझा हनीमून ? ” मलाहि आतां उल्हास चढला होता. मीहि तितक्याच खेळकरपणें त्याला उत्तर दिलें.

“ सिंज्योर ! मघाबद्दल म्हणाल तर समाधानाला जागा आहे; पण चंद्र मात्र अंधारांतच राहिला. ”

कार्लिदीच्या मुखाकडे एक प्रसन्न कटाक्ष टाकून दिलेल्या या उत्तरानें तो गौरा व उमदा प्राणी इतका मनसोक्त हंसला कीं, कार्लिदीनें गालांवरचा लाजरा रंग मान फिरवून लपवला.

लाडकी लेक

७

राजाभाऊंना एकंदर चार अपत्ये. दोन मुलींच्या पाठीवर एक मुलगा अन् शेवटची परत मुलगी. पुढच्या बाजूने लांबवर पसरलेले शेत अन् मागच्या बाजूने खाली ओढ्याला जाऊन टेकलेले कुळागर यांच्या मध्यभागी असलेल्या चौकाच्या घरांत हीं सर्व मुलें आईबापांच्या उबेंत वाढलीं. कालक्रमानें तिन्ही मुली आपापले संसार करायला 'परघरी' निघून गेल्या आणि एक नवी मुलगी हळदीच्या अंगानें उंबऱ्यावरचें भरलें माप लवंगून त्यांच्या घरांत प्रविष्ट झाली.

राजाभाऊंच्या तिन्ही मुली सुस्थळी पडल्या होत्या. त्यांचे पहिले दोघे जांवई कुळागरवाले अन् शेतीभाती करणारेच होते. जोंवर घाम गाळतील तोंवर त्यांना कांहीं कमी नव्हतें. धाकट्या मुलीच्या म्हणजे सईच्या नवऱ्याचें सांखळीच्या पेटेंत घर होतें अन् त्याच्या पुढच्या भागांत त्यानें किराणा भुसार मालाचें दुकान मांडलें होतें.

आईबापांना सगळीं मुलें सारखीं हें जरी खरें असलें तरी त्यांतल्या त्यांत सईवर राजाभाऊंचा विशेष जीव होता. 'कुसधुणी' मुलगी हें एक त्यांतलें महत्त्वाचें कारण. याशिवाय सगळ्या मुलींत ती अधिक गोरी अन् रेखीव होती. नाञुक खाणारी, नाञुक बोलणारी, अशा सर्व प्रकारें ती 'नाञुक नार' होती. लहानपणीं तिनें एकटीनें जितकें राजाभाऊंचें 'अंगमर्दन' केलें होतें तितकें इतर तिघांनीं मिळूनहि आपल्या बालपणीं केलें नसेल. ती घरांत खोड्या करी, फुरंगटून बसे म्हणून आई तिला कित्येकदां धम्मकलाडू चारी. भावंडेंहि कधींमधीं तिच्या गालांचीं सफरचंदें करीत. पण राजाभाऊंच्या हाताचीं पांच बोटे कधींहि तिच्या पाठीवर उठलीं नाहींत. आईच्या रागानें मुसमुसत ती राजाभाऊंच्याकडे येई अन् त्यांच्या छातींत तोंड खुपसून बसे. आणि मग तिला हंसती बोलती करायला राजाभाऊंना आपल्या अंतरांतली

सारी कोवळीक पणाला लावावी लागे. पितापुत्रांचेही 'घुण्ण' आवडी' पाहून सईची आई राजाभाऊंना म्हणे—

“पोरीच्या जातीवर एवढी माया करणं चांगलं नाही. पुढे जड जाईल तें. 'अति सर्वत्र वर्जयेत् !'”

पण राजाभाऊंना असलें तत्त्वज्ञान कुठलें पटायला ! त्यांचा स्वभावच तसा होता. एखादें माणूस आवडलें कीं, ते त्याच्यावर सगळा जीव ओतीत आणि एखाद्याविषयी अप्रीति उत्पन्न झाली कीं, त्यांच्या अंतरांतली रसगंगा कायमची आटे.

सईला सांखळीसारख्या शहरीवळणाच्या गांवीं स्थळ मिळालें या गोष्टीचा सर्वोत त्यांना जास्त आनंद झाला होता. सांखळी म्हणजे त्या बाजूची अखंड वाहती वाट. वाळपई ते सांखळी बस सर्दिस असल्यामुळें सईला आणणें नेणें या गोष्टी राजाभाऊंना सुलभपणें करतां येत. इतर दोही मुलींचें तसें नव्हतें. त्या अगदींच आडवळणाच्या खेडेगांवीं पडल्या होत्या.

सईच्या लग्नापासून राजाभाऊंच्या सांखळीच्या खेपा वाढल्या होत्या. सोमवारचा बाजार ते क्वचितच चुकवीत. विकायला आणलेल्या आंबे, फणस, केळीं, लिंबें, वगैरे मालांतली निवडक चीज आधीं सईच्या घरीं जायची अन् मग उरलेल्याला बाजार दिसायचा. एका सोमवारीं ते आपल्या पंचांत बांधलेलीं दोन नारळाएवढीं पक्कव रामफळें अलगद बाहेर काढून सईला म्हणाले,

“सधो ! माल आहे नुसता. चार दिवसांपूर्वीं तोडून भाताच्या राशींत पुरून ठेवलीं. म्हटलें, सोमवारला माझ्या पांखराच्या चोर्चीत पडूं देत. जा, तुझ्या नवऱ्याला बोलाव. ”

तो येणार नाहीं हें सईला ठाऊक होतें. तिनें बाहेर जाऊन दुकानांत डोकावल्यासारखें केलें अन् परत येऊन राजाभाऊंना म्हटलें,

“भाऊ, दुकानांत गिऱ्हाइकांची गर्दी आहे हो ! आज सोमवार ना ? ते आतां येणार नाहीत. मी दुपारीं देईन त्यांना, हं ५५ ! ”

राजाभाऊ किंचित् रुष्ट झाल्यासारखे दिसले अन् क्षणभर थांबून म्हणाले, 'बरं आहे !' सईला तें जाणवलें. तिला पुष्कळदां वाटे कीं, भाऊ आले म्हणजे आपण तिघांनीं एकत्र बसून चहा घ्यावा. त्यांच्याजवळ बाजूती गोष्टी

मोकळेपणानें बोलाव्या, यांनीं आपली कांहीं तरी आगळीक सांगावी, भाऊंनीं यांची कड घेऊन माझ्यावर लटकें रागवावें, आपण भाऊंच्यावर तोंडदेखलें रसावें, अन् मग भाऊंनीं आपल्या पाठीवर थोपटून म्हणावें, ' वेडं कोकरूं. '

पण विश्वनाथ त्या गोष्टीला राजी नव्हता. तो राजाभाऊंचा संपर्क जाणून-बुजून टाळीत असे. आपल्याला जसे भाऊ जिवाआगळे आवडतात तसेच ते नवऱ्यालाहि आवडावे ही तिची पोटांतली कळकळ होती. ' आपले भाऊ किती चांगले आहेत अन् तुम्ही का हो त्यांना टाळतां ? ' असें तिनें सहज एक दिवस म्हटलें तर विश्वनाथ तिच्यापुढें हात ओवाळून म्हणाला,

“ अहाहा ! काय दिव्य तुझे भाऊ ! काय तें पोकळ कासोऱ्याचं तोकडं धोतर ! अन् काय ती बाराबंदी ! तिचे बंदसुद्धां धड बांधलेले नसतात. अन् तीं रुमाल बांधण्याची तन्हा तर कांहीं विचारूंच नका—कुठल्या युगांत वावरातात ग तुझे भाऊ ! जग किती सुधारलं आहे अन् कुठं पोंचलं आहे, याची कांहीं दखलगिरी आहे का त्यांना ! हें असलं ' ध्यान ' भरल्या बाजारांतून हिंडायला लागलं कीं आजूबाजूचे वाणी—वामण हंसतात माझ्याकडे बघून. सोमवार म्हणजे घातवार झाला आहे माझा— ”

सईचे जें पूजास्थान तेंच विश्वनाथानें आपलें उपहासस्थान बनवलें होतें. त्यांचें नांव घेऊन तो तिला अनेक वेळां डिवचीत होता. आघाताला प्रत्याघात करण्याचें सामर्थ्य तिच्या अंगीं नव्हतें. तेवढी सवलत त्यानें तिला कधींच दिली नव्हती. कधीं तरी असा एक दिवस उगवो अन् आपल्या भाऊंचें उदारचरित घसघशीतपणें यांच्या अनुभवाला येवो असें ती मनोमन देवाला प्रार्थित होती. तसें झाल्यावर मग ती विश्वनाथाला विचारणार होती, ' सांगा आतां. कसे आहेत आपले भाऊ ? '

तिच्या सुदैवानें अथवा दुर्दैवानें म्हणा, तसा प्रसंग पुढच्याच वर्षीं उभा राहिला.

आषाढ संपत आला होता आणि एक दिवस मेघराजानें पर्जन्यास्र मोकळलें. सरीवर सरी कोसळून गेल्या; तरी आकाशाचा एक कोपरासुद्धां निवळेना. लागोपाठ चार दिवस अभिषेकाची धार खळली नाहीं. चवथ्या मध्यरात्री गांवाच्या मधून वाहणाऱ्या नदीला जिभा फुटल्या. लालभडक

पाणी लोंढ्यालोंढ्यांनीं पेटेंत शिरूं लागलें. लोक जागे होतात तों रस्त्यावरून होड्या चालविण्याची वेळ आली होती. कोणाच्या पायरीला पाणी लागलें होतें तर कोणाच्या दुकानांतहि शिरलें होतें. जो तो दडपत्या काळजांनै ' पुढें काय ' म्हणतो, तोंच दुकानांतल्या पाश्या अन वस्तु पाण्यावर तरंगूं लागल्या. पण जिवावरच नौबद गुदरली तिथें मालमत्तेचा कोण केवा ! दार उघडलें कीं बाहेर धडका देणाऱ्या पाण्याचा लोट आंत उडी ध्यायचा.

ज्यांच्या घरांचे चौथरे उंच होते त्यांना विशेषशी तोशीस बाधली नाहीं. ज्यांचीं घरें जलमय झालीं होती, अशीं माणसें कशीं बशीं बाहेर पडून अन् जें कांहीं ' मौल्यवान् ' होतें तें उरापोटाशीं धरून त्या उंच घरांच्या आश्रयाला आलीं.

सई, विश्वनाथ अन् त्याची आई हीं तिघेंहि त्यांत होतीं. पहांटेच्या प्रहरी ती अनुधार पर्जन्यवृष्टि थांबली अन् पूरहि ओसरूं लागला. उजाडलें अन् आपोदेवीचें तें उदंड तांडव सर्वांना उघड्या डोळ्यांनीं पाहतां आलें. सगळी पेटच्या पेट उजाड अन् ओंगळवाणी दिसूं लागली. बरीचशी पडझडहि झाली. त्यांत विश्वनाथाचें घर तर सपशेल निजलें. पाण्याच्या धडकांपुढें त्या जीर्ण वास्तूचा टिकाव लागला नाहीं. विश्वनाथ दोन आश्रित अबऱ्यांसह आपल्याच गांवांत परदेशी झाला.

राजाभाऊंना ही वार्ता समजतांच त्यांचें काळीज गलबललें. गजेंद्रासाठीं वैकुंठाधिपतीनें धांव घ्यावी, तसे राजाभाऊ सईचे कैवारी होऊन धांवले. त्यांनीं धीराचा शब्द दिला तेव्हां सईच्या नेत्रांत आणखी एक पूर खळाळला. ती स्वतःशींच म्हणाली, ' माझे भाऊ ! '

सई, विश्वनाथ अन् त्याची आई या तिघांनाहि राजाभाऊंनीं आपल्या घरीं आणलें. त्यांनीं आपल्या घरच्या मंडळीला बजावलें कीं, ' सोयऱ्यांना त्यांच्या विपन्नदशेची एका शब्दानें सुद्धां जाणीव देतां कामा नये. ' तीन चार महिने ही मंडळी त्यांच्याकडे राहिली. त्या अवधींत विश्वनाथाचा ' जावईडौल ' संभाळतांना राजाभाऊंनीं कधींहि कसूर केली नाहीं.

संगतीला राहून अन् पंगतीला जेवून राजाभाऊंना विश्वनाथाच्या स्वभावाचें समालोचन सूक्ष्मपणें करतां आलें. तो कुढा होता. भुंग्यासारखा ' कुसें ' मारणारा होता. आपण सुधारलेले अन् हीं माणसें ' जुनाट जुगादीर्ची; '

अतएव दूर ठेणण्याजोगीं हें तो आपल्या प्रत्येक शब्दांतूनच नव्हे; तर दृष्टि-क्षेपांतूनहि व्यक्त करी. पण राजाभाऊंना सर्वांत अधिक वाईट वाटे तें तो सईशींसुद्धां अधिकाराच्या गुर्मीत वागत होता त्याचें.

कार्तिक महिना लागला अन् विश्वनाथ परत घर उभें करण्याच्या गोष्टी बोलूं लागला. पण ते विचार कृतीत येण्याच्या कामीं कुठें घोडें अडतें तें राजाभाऊंनीं ओळखलें. आपल्या घराच्या दुसऱ्यासाठीं चिरून खोर्पांत रचून ठेवलेलीं फणशीं लांकडे त्यांनीं गाडीवरून सांखळीला वाहून नेलीं. हजार पांचशें आपल्या पेटांतून बाहेर काढले. महिना दीड महिना ते स्वतः तिथें उन्हातान्हांत खपले. त्यांच्या सईचें नवें घर उभें झालें. वास्तुशांतीला पन्नास पान जेवळें, पण त्यांत राजाभाऊ मात्र नव्हते. त्यांचे एक 'पड' तांदूळ नेहमीं प्रमाणेंच त्या दिवशींहि तळीवरच्या नाइकांच्या घरीं शिजले.

त्या दिवशीं नारळाचा आपस घालून केलेली गव्हांची 'सोजी' सईच्या घांटीखालीं उतरली नाही. कारण तिच्या भाऊंना ती चुकली होती. त्या बाबतींत तिचा निरुपाय होता. मुलीला मुलगा झाल्याशिवाय तिच्या घरीं हात उघा करायचा नाही हा रूढ शिष्टाचार सगळ्याच मुलींच्या बाबतींत राजाभाऊंनीं कटाक्षानें पाळला होता. तिच्या थोरल्या बहिणीच्या घरीं मुलाच्या बारशाच्या दिवशींच ते जेवडे होते.

किंचित् उंचावलेल्या आपल्या पोटाकडे तिनें सहेतुक दृष्टि वळवली. त्याच दिवसांत तिला 'हवें नको' झालें होतें. 'भाऊ आपल्या घरीं जेवतील असा दिवस आतां फार लांब नाही. अवघे सात महिने...' आणि या विचारासरशी तिला लाजल्यासारखें झालें.

त्या रात्रीं नव्या घराचा विषय आला असतां सईला भाऊंच्याबद्दल बोलल्याशिवाय राहवेना. 'आपल्यासाठीं भाऊंनीं खूप केलं नाही का?' ती विश्वनाथाला म्हणाली. तिनें त्या प्रश्नाचें उत्तर अपेक्षिलें होतें, 'होय सई. माझा त्यांच्याबद्दलचा ग्रह पालटला. भाऊ म्हणजे आपल्याला फार मोठा आधार आहे.' या उत्तरावर ती भुजलतांनीं त्याला वेष्टून दृष्टींतलें प्रसादसौम्य चांदणें त्याच्या मुखावर पसरित लाडक्या शब्दांत विचारणार होती, 'खरंच?'

पण विश्वनाथाने दिलेल्या अनादराच्या तुटक उत्तराने तिचा पाणउतारा झाला. स्वतःच्या आवडत्या व्यक्तीला बोललेलीं दुरुत्तरे अधिक वर्मी झोंबतात, हा तिचा अनुभव नवा नव्हता. पण आज तो तिला विशेष जाणवला. त्या दिवसापासून मात्र तिने ठरवले की, 'यापुढे भाऊंचा विषय बंद !'

त्यानंतर राजाभाऊ सईच्या घरी आले ते पुरत्या दोन महिन्यांनीं. अलीकडे त्यांच्या मनांत एक विचार प्रबळ झाला होता की, आपली जी कांहीं शेतवाडी आहे ती आपल्या हयार्तीत मुलाला निवेंध करून ठेवावी. राजाभाऊंना चार मुलें; म्हणजे फिरंगी कायद्याप्रमाणें मिळकतीचे चार समान विभाग हेत होते. मुलींचा अन् त्यांच्या द्वारे जांवयाचा हक्क सोडवून ध्यायचा तर त्यांना कांहींतरी 'दक्षिणाः पान्तु' करणें जरूर होतें. त्यांनीं जें कांहीं द्यायचें ठरवले होतें, त्याला वरचे दोघे जांवई 'राजी-खुषी' झाले होते आणि तिसऱ्या जांवयापुढें तोच प्रस्ताव मांडण्यासाठीं ते आज आले होते.

पण विश्वनाथ साध्या शब्दांनीं बघेना. तो म्हणाला, 'असलं मोघम बोलूं नका. तुम्ही काय द्यायचं ठरवलं आहे तें नक्की आंकड्यांत सांगा. म्हणजे विचार करायला बरं.'

राजाभाऊ विश्वनाथाच्या चेहऱ्याकडे बघतच राहिले. बोलतो आहे तो विश्वनाथच का दुसरा कोणी याची त्यांना क्षणभर शंका आली. पण तो भास नसून साक्षात्कार होता. त्यांनीं किंचित विषादयुक्त स्वरांत म्हटलें,

"यांत विचार करण्याचा प्रश्नच येत नाही. सासऱ्याच्या मिळकतींत आपल्याला वांटा आहे ही गोष्ट तुम्ही मनांतसुद्धां आणतां कामा नये. कायद्यापेक्षां सद्भावनेनें हे प्रश्न सोडवायचे असतात. परंपरा अशीच चालत आली आहे. माझ्या शक्तीप्रमाणें मी तुमचा हात ओला केल्यावांचून राहणार नाही. मी जें देखून, तें सुखासमाधानानें तुमचें कल्याण चिंतून देखून. तुम्ही तें आशीर्वाद समजून ध्यायचं अन् उदार मनानें सही द्यायची."

विश्वनाथ त्यावर कांहीं बोलला नाही. 'मौनं संमतिदर्शनम्' असें राजाभाऊ गृहीत धरून चालले. त्यांनीं पुढचा बेत विश्वनाथाला सांगितला.

"येत्या बुधवारी मी तुम्हां दोघांना सर्वांच्या बरोबर डिचोलीला घेऊन जाईन."

बुधवारची ती बस राजाभाऊंचा सगळा कुटुंब-काफिला घेऊन सांखळीच्या स्टँडवर थडकली. राजाभाऊ उतरून सई-विश्वनाथांना घेऊन आले. सई आधी अन् विश्वनाथ तिच्या पाठोपाठ गाडीत चढला. दोघी मोठ्या बहिणींनी सईला मधे घेतले. सई किती छान दिसली त्यांना ! तिच्या कायेवर गर्भच्छाया विलसली होती अन् मूळच्या गोऱ्या वर्णात केतकी छटा मिसळली होती.

“आई, कधी ग नेणार तूं हिला बाळंतपणाला ?” थोरल्या बहिणीने विचारलें.

“नेईन की सातव्या महिन्यांत. आत्तां कुठें पांचवा संपतो आहे.” आईने एक कौतुकाची चोरटी नजर विश्वनाथावर टाकून उत्तर दिलें.

डिचोलीला उतरून राजाभाऊ प्रथम सरदेसाई वकिलांना भेटले. त्यांना घेऊन मग ते ताबेलियांवाच्या कचेरीत गेले. रीतसर कागद लिहून झाला. राजाभाऊंनी पांचपांचशें रुपये प्रत्येक जांवयाच्या हातावर ठेवले. अनुक्रमानें वरचे दोन जांवई अन् दोघी मुली यांच्या सहा झाल्या. शेवटीं सरदेसाई वकील विश्वनाथाला म्हणाले.

“हं, आतां तुम्ही उठा.”

पण विश्वनाथ आपली खुर्ची न सोडतां म्हणाला,

“अजून जरा वांधं आहे. माझ्या बायकोचं म्हणजे यांच्या मुलीचं मला असं सांगणं आहे, कीं एक हजार रुपये घेतल्याशिवाय मी सही करूं नये.”

त्यासरशी सर्व मंडळी चित्रासारखी स्तब्ध झाली. सुसूत्रपणें चाललेल्या व्यवहाराला तो एकाएकी बसलेला खटका होता. त्यामुळें राजाभाऊंचा श्वास एकदम अवरुद्ध झाला. ‘आपण हें काय ऐकतो ? सई असं सांगेल ? छेः! अशक्य ! खात्रीनं हें विश्वनाथाचंच कुटिलपण असलं पाहिजे.’ म्हणून लटक्याला घरापर्यंत पांचवण्याच्या उद्देशानें त्यांनीं विचारलें.

“होय का ग सई, तुला हजार रुपये हवेत ?”

पण ती होयहि म्हणेना अन् नाहीहि म्हणेना. तिची वाचाच बसली. राजाभाऊंच्या इतकीच तिलाहि ही गोष्ट अकल्पित होती. तिनें विश्वनाथाच्या मुखाकडे एकवार अशरण दृष्टीनें पाहिलें. त्याच्या मुद्रेवर ताठरपणा होता अन् डोळ्यांत भालेफेक होती. मोटारीत चढायच्या आधीं त्यानें

ठासून उच्चारलेले शब्द परत तिच्या कानांत घुमले. 'खबरदार तिथे एक अक्षर बोललीस तर...' त्या धाकानेच आतां तिचा गळा दाबला होता. तिला कांहींतरी बोलायचें होतें. हृदय पिळवटून तिला कांहींतरी सांगायचें होतें. पण...पण... आंतून येणारे कढ गटागट गिळीत तिनें भिंतीशीं आपल्या जिवाचा संकोच केला होतां.

राजाभाऊंच्या मनांत संशयाचें बीज पडलें, माया गढूळ झाली, विश्वास दुभंगला. वृत्ति बदलली कीं शब्दहि ताबडतोब बदलतो. 'सयो' ही त्यांची लाडकी हांक नेहमींच अमृतानें भिजलेली असायची. पण ती भावसरिता आतां एकाएकीं आटली. कोरड्या, उदास स्वरांत ते फक्त इतकेंच म्हणाले,

“हें आधीं सांगायला हवें होतंस तूं मला. म्हणजे मी तुला इथवर येण्याचे श्रम दिले नसते.”

इतर दोघी मुली एवढा वेळ हा सगळा प्रकार ऐकत होत्या. भिंतीचा आधार घेऊन जिवाला सांवरणाऱ्या सर्ईकडे पाहातांना त्यांचे ओठ मुरडत होते. त्यांच्याजवळ बसलेली असूनहि ती त्यांना दूर झाली होती. त्यांतली आक्का होती तिला तर बोलल्याशिवाय राहावेंच ना.

“भाऊ, सयो तुमची लाडकी ना ? घ्या आतां. तीच तुमच्या टाळूचे केस उपटायला निघाली. आजवर देहाचीं काष्ठं केलींत तिच्यासाठीं. त्याचे उपकार ही या रीतीनें फेडते आहे. आम्हां दोघींना दिलेल्यांतले अडीचअडीचशें रुपये परत घ्या अन् हिची भर करा. हे माझे. दुगें, काढ तुझ्यांतले अडीचशें—”

“नाहीं मुलीनो ! तो मी तुम्हांला दिलेला आशीर्वाद आहे. मी त्यांतलं कांहीं परत घेणार नाहीं. तिला सही करायची नसली तर न करूं दे. ती घेऊन घेऊन काय घेईल ? माझ्या मिळकर्तांतला चौथा वांटा ! तो जरी तिनं घेतला तरी माझ्या पोरान्या अदृष्टांतलं कांहीं तिला काढून घेतां येणार नाहीं.”

पण राजाभाऊ डोक्यांत राख घालून पट उधळायला निघाले हें वकील-साहेबांना बरें वाटलें नाहीं. कारण पुढच्या संभाव्य आपत्तीचें अन् गुंता-गुंतीचें त्यांना आकलन होतें. त्यांनीं राजाभाऊंना बाजूला बोलावून नेऊन

हिताचा सल्ला दिला. निरुपायाने राजाभाऊंनी त्याला मान तुकविली. सर-देसायांनी मग विश्वनाथाला बाजूला घेऊन त्याच्या कानांत कोणती अक्षरे फुंकली देव जाणे ! पण तो साडेसातशे रुपयांवर तडजोडीला तयार झाला. तेवढी रक्कम जादा घेऊन कष्टी मुद्रेनेच त्याने सही केली.

“ फार ताणून धरणं बरं नव्हे. आपलीच माणसं आहेत तीं—” असा औदार्याचा आव आणून त्याने सईला सही करायला फर्मावले. आपल्या कापण्या हाताने सईने नवऱ्याच्या सहीखाली आपली नाममुद्रा उठवली.

मोटारस्टॅंडकडे परत जातांना विश्वनाथाने सईचा पालव सोडला नाही. माहेरच्या मंडळीशी सईला एकांत करूं देण्याची त्याची इच्छा नव्हती. तो मंडळीच्या बरोबर मोटारीतहि चढला नाही. ‘ आम्ही दोघे मागच्या मोटारीने येऊं ’ असे त्याने राजाभाऊंना सांगितले. ते ऐकून ‘ बरे झाले; पिडा टळली ’ असेच सर्वांच्या मुद्रेवर भाव उमटले. तीं सगळींच माणसे सईवर फुगली होती. पण राजाभाऊमुद्रां आपल्याकडे न बोलतां, न बघतां मोटारीत चढलेले जेव्हां सईने पाहिले, तेव्हां तिच्या काळजाला सहस्र सुया बोंचल्या.

थोडा वेळ ‘ घर घर ’ करून मोटार सुरु होतांच सईने हांक फोडली, ‘ भाऊ S S ! ’ पण तो आवाज बाहेर फुटायच्या आंतच तिने रुमालाचा हात आपल्या तोंडावर दाबला. चार अश्रुबिंदु टपटपून तिच्या हृदयावरच्या पदरांत मुरले. डोळे कोरडे करून ती पुढे पाहाते ती मोटारने उठवलेल्या धुळीचे लोट. तिचे भाऊ अदृश्य झाले होते, दूर गेले होते.

सई घरी आली अन् तिने जमिनीवर अंग टाकले. तिचा देह तर दमला होताच; पण मन त्याहून व्याकुळ झाले होतें. कां कोण जाणे; पण आपण निराधार झालों असे तिच्या मनाने घेतले. विश्वनाथ बाहेर चार मित्रांपुढे आपल्या मुसद्देगिरीचे दिवे पाजळीत होता, ते तिला असह्य होत होतें. तिचा आत्मा मुकेपणे आक्रंदत होता. ‘ तुमच्या लोभासाठी तुम्ही माझा बळी दिलात. माझं माहेर बुडवलंत. ’

इकडे सई तसेच तिकडे राजाभाऊ. अडीचशे रुपये अधिक गेल्याची त्यांना हळहळ वाटत नव्हती. तेवढी रक्कम त्यांनी आपल्या लाडक्या लेकीवरून ओवाळून टाकली असती. पण तिने ते अडवून घेतले, नवऱ्याने

मांडलेल्या कपटयूतांत तिनेहि एक फांसा टाकला, हें शक्य त्यांच्या जिव्हारी झोंबलें. त्या धोपटमार्गी पुरुषाचा स्वाभिमान दुखावला गेला. कांहीं केल्या त्यांच्या मनांतून ती गोष्ट जाईना. तो प्रसंग वारंवार त्यांच्या डोळ्यापुढें उभा राहून त्यांना बजावूं लागला, 'लाळेंनें चणे गोड करूं पहातोस; पण फुकट आहे तें. आतां हे मायापाश तोडून टाक !'

राजाभाऊंनीं सांखळी सोडली. आठवड्याचा बाजार आतां त्यांचा मुलगाच करूं लागला. पण त्यानें सुद्धां बहिणीचें घर हें न जाण्याचें ठिकाण ठरवलें होतें. सोमवारी सकाळीं रस्त्यावर मोटारचें शिंग वाजलें कीं, सई डोळ्यांच्या पणत्या घेऊन दारांत येई अन् आंत भाऊ दिसतात का पाही. भाऊंना पाहाण्यासाठीं तिचा जीव आर्त झाला होता. 'सयो' ही मायाभरली हांक ऐकण्यासाठीं तिचे कान अधीर झाले होते. ज्या व्यक्तीवर अन्याय करावा ती फिरून फिरून स्मरणांत उभी रहाते. जागृतीतच नव्हे; तर स्वप्नांत सुद्धां ती पाठ सोडीत नाही. सई याच स्थितीचा अनुभव घेत होती.

जाणिवेची ही बोचणी थांबवावी म्हणून ती तिला थातुरमातुर करीत होती. 'सातव्या महिन्यांत माहेरीं गेल्यावर मी प्रथम भाऊंचा गैरसमज दूर करीन. त्यांची आटलेली माया फिरून 'जिवस' करीन. पण सातवा महिना लागून संपत आला तरी तिला माहेरचें मूळ आलें नाही. आशेचा किरण घेऊन दिवस उगवायचा, प्रतीक्षेत तो लांब व्हायचा अन् अखेर निराशेत बुडायचा. प्रत्यहीं जड होणारा आपला जीव एकदां आईच्या ओटींत नेऊन घालावा असा तिला ध्यास लागला होता.

पण आतां सुरू झाला आठवा महिना. या महिन्यांत गर्भारशीनें माहेरीं जायचें नसतें हें तिला ठाऊक होतें. नवव्या महिन्यांत बोलावणें आलें तर आपल्याला मोटारचे धक्के सोसतील का याची उगीच तिला धास्ती वाटत होती. पण नववा लागूनहि जेव्हां माहेरचा माघारी आला नाही किंवा चार शब्दांचा निरोपहि आला नाही, तेव्हां तिची खात्री झाली कीं, आपली आशा व्यर्थ आहे. माहेरच्या माणसांनीं आपलें नांव टाकलें.

तिला तें सत्य उमगलें; पण सोसलें मात्र नाही. अन् वरून नवव्याचे डंख. 'वस्ताद म्हातारा. मला जादा दिलेले अडीचशें रुपये अशा रीतीनें वसूल करतो आहे.'

त्यानंतर कांहीं दिवसांनी जो भेटेल तो विश्वनाथाकडे पेढे मागू लागला. त्या घरांत एक नवा जीव रडत होता अन् बाकीची सगळी हंसत होती. सईच्या मनांतली किस्मिसे कुठल्या कुठे उडून गेली. त्या लहानग्याच्या टकमक दृष्टींतल्या किरणांनी तिच्या हृदयाचा कानाकोपरा उजळून निघाला. बारशाचा बेत महिन्याच्या दिवशी ठरला. राजाभाऊंना आमंत्रण गेलें. सई मनांत म्हणाली,

‘... आतां आपले भाऊ नक्की येतील. आलंच पाहिजे त्यांना. सई-सार्थी नसलं तरी तिच्या बाळासार्थी. अन् आले म्हणजे त्यांना आमच्याकडे जेवलंच पाहिजे. भरल्या पानावर बसून माझ्या घरीं आपोष्णी घेतांना मी त्यांना डोळेभर पाहीन. बाळाला घेऊन मी त्यांच्या शेजारीं बसेन अन् आग्रहाच्या जेवणाची टेकर आल्यावर ‘हा बाळाचा’ म्हणून एक लाडू हळूच त्यांच्या पानांत टाकीन.’

पण हे तिचे मनोरथ सफळ व्हायचे नव्हते. बारशाच्या दिवशीं माहेरचा अहेर आला, बाळलेणैहि आलें, पण राजाभाऊ मात्र आले नाहीत. पहिल्या वहिल्या मंगलप्रसंगी तिचा सुधीर भाऊंच्या आशीर्वादांना वंचित झाला. त्या रात्री सुधीरला मांडीवर घेऊन सईने त्याचे गाल ओले केले. भाऊंची कल्पनागम्य मूर्ति पुढें उभी करून तिने त्यांची करुणा भाकली.

आणखी महिनाभर लोटला अन् तिला एक दिवस आढळून आलें कीं, सुधीरला लघवी करतांना कष्ट पडत आहेत. तो त्या वेळीं घाबरल्यासारखें करतो, क्वचित् किंचाळतोहि. तिने ती गोष्ट विश्वनाथाच्या निदर्शनास आणली. लगेच डॉक्टरहि आले. ती जागा तपासून त्यांनीं निर्णय दिला. ‘लहानशी शस्त्रक्रिया करावी लागेल. तुम्ही त्याला पणजीच्या इस्पितळांत घेऊन चला. तिथल्या शस्त्रवैद्याला मी चिढी देतो.’

सईच्या पोटांत ‘आवरा’ उठला. तिची अन्नपाण्यावरची रुचि उडाली. बाळाच्या दृष्टीला दृष्टि लावून ती तासन् तास आंसवें टाळूं लागली. एवढ्याशा कोवळ्या जारावर शस्त्रक्रिया, ही कल्पनाच तिच्या काळजाचें पाणी करीत होती. ‘भाऊंनीं आपल्याकडे पाठ केली आहे, ज्यांनीं आमच्यासार्थी देह कष्टवला, त्यांच्याशींच आपण उलट्या काळजानें वागलों आहों. कसं

होईल आपलं बरं भलं ! ' हे विचार अन् त्यांच्यामागून उठणाऱ्या अशुभ शंका यांनीं आंतून तिची पोखरणी चालविली होती.

विश्वनाथहि आंतून डळमळला आहे हें त्याचा चेहराच सांगत होता. तो जेव्हां पणजीच्या प्रस्थानाची जुळवाजुळव करूं लागला तेव्हां सईने त्याला आंत बोलावून सांगितलें,

“ माझं एक ऐकणार आहांत का ? पणजीला जायच्या आधीं भाऊंना इथें बोलावून आणा. त्यांचे अडीचशें रुपये त्यांना परत करा. आपण दोघं त्यांची क्षमा मागूं. वडील माणसांचा रोष बरा नव्हे. आपला सुधीर बरा झाला पाहिजे. तुमचा सगळा अहंकार आतां बाजूला ठेवा. माझ्या-साठीं नव्हे; तुमच्या लेकरासाठीं. हें पडलेलं घर त्यांनीं उभं केलं. बाळाचं दुखणंहि त्यांच्या आशीर्वादानं बरं होईल. ”

बैलानें कान झाडून चिलटाला उडवावें तसे विश्वनाथानें तिचे हिताचे बोल धुत्कारले. तो तिथून निसटूं लागला तेव्हां ती निग्रहाच्या स्वरांत पुनश्च त्याला म्हणाली,

“ थांबा, अडीचशें रुपयांसाठीं तुमचा जीव तुटतोय. पण ते रुपये तुमचे नाहीत. तें माझं स्त्रीधन आहे. तें माझं मला मिळालं पाहिजे. तें घेऊन मी तुमच्या कृतघ्नपणाचं प्रायश्चित्त करणार आहे. हें झालं नाही तोंवर मी पणजीला येणार नाही. माझ्या काळजाला तेवढा धीर नाही. वाटल्यास तुम्ही बाळाला घेऊन जा. काय करायचें असेल तें करा. ”

“ कशी येत नाहीस तें पाहतों. ” विश्वनाथ नेहमींच्या गुर्मीत बोलून गेला.

“ मला नेण्याचं सामर्थ्य तुमच्या अंगांत नाही. प्रचीति पाहावयाची असेल तर अवश्य पाहा. ”

विश्वनाथ गोंधळला. विचार करतां करतां त्याला असा प्रश्न पडला कीं, ' हिनें येण्याचें नाकारलें तर हिला मोटारीत घालायची कशी ? बखोटीला धरून ओढीत न्यायची, का उचलून ? म्हणजे भर बाजारांत चांगलीच शोभा होईल आपली ! अन् समजा, हिला टाकून एकट्या सुधीरलाच नेलें तर—लोक चांगलेंच शोण घालतील आपल्या तोंडांत. शिवाय तें तान्हे पोर भुकेनें कळवळलें म्हणजे—एकूण आपली अन्न जाण्याचा प्रसंग येऊन ठेपला आहे.

सईला कशी वळवायची ही एक समस्याच त्याच्या पुढे उभी राहिली. युक्तिवादाच्या दृष्टीने तो स्वतः लंगडा होता. त्याचा शक्तिवाद सई झुगारून घायला निघाली होती. भक्तिवादाची तर त्याला तोंडओळखसुद्धा नव्हती. अशी माणसे अशा प्रसंगी गांगरली नाहीत तरच नवल. पण असा सुखासुखी पराभव कबूल करायला त्याचा दुराग्रही आत्मा तयार होईना.

विश्वनाथाने त्या दिवशी जिवाचा तडफडाट केला. भांड्यांना पोचे आणले. वाढलेल्या अन्नाचा पेरा केला. कपत्रशा पायांनी लाथाडल्या. डोळ्यांतून ठिणग्या सोडीत आवाज चढवले. आग्या वेताळ दाखवून तो सईला घाबरवून पाहात होता.

पण ही सगळी शस्त्रे अन् अस्त्रे गिळून सई अभेद्य, अभंग राहिली. तिनै प्रतिवाद केला नाही अन् आपला निश्चयहि दळून दिला नाही. सारी रात्र तळमळून विश्वनाथाला सकाळी दुकानाची फळी उघण्यापूर्वी अडीच-दोन्हा नोटा सईपुढे ठेवाव्या लागल्या.

“ कर तुला काय करायचं असेल तें ! अन् आतां तरी माझा छळवाद मांडूं नकोस ! ”

सईने लागलीच एक गडी बोलावला अन् त्याच्या हाती राजाभाऊंना चिष्टी दिली—

“ भाऊ,

तुमचा नातू आजारी आहे. पणजीला नेऊन त्याच्यावर शस्त्रक्रिया करावी लागणार आहे. आमचे सगळे अपराध पोटांत घालून या प्रसंगी धांवून या. डोळ्यांत प्राण आणून तुमची वाट पाहतें.

तुमची,

सई.”

पितापुत्रीची ती भेट दगडालाहि पाप्पर फोडणारी होती. राजाभाऊंच्या गळां मिठी घालून सई फुलून फुलून रडत होती. तिची पाठ कुरवाळतांना राजाभाऊंचाहि तिच्या मस्तकावर अभिषेक चालला होता. तो अमृताचा घडा फिरून सईच्या हाती आला होता. अश्रूंच्या गर्दीपुढे दोघांच्याहि वाणीला

अवसर नव्हता. विश्वनाथाला त्या खोलीत जाण्याचें धैर्य झालें नाहीं. तो बाहेरच्या बाजूला चोरासारखा उभा होता. आपली बायको आतां सासऱ्या-पुढें आपल्याविषयी कसलें गरळ ओकते तें तो तिथूनच ऐकणार होता.

“ भाऊ, एवढे कसे हो निष्ठुर झालांत तुम्ही ! आमच्यासाठीं राहूं दे; पण बाळासाठीं सुद्धां तुम्हांला यावंसं वाटलं नाहीं ना ? ”

“ नाहीं वाटलं. त्या प्रसंगीं तुम्ही माझ्यावर जो आडून घाव घातलांत तो अजून बुजला नव्हता पोरी ! जळता जीव घेऊन बाळाजवळ कसं यायचं ? काय त्यांत सुख होतं तुम्हांला अन् मला— ? ”

“ यांत त्यांचा कांहीं दोष नाहीं भाऊ. तो सर्वस्वीं माझाच अपराध होता. माझीच बुद्धि चळली. मीच स्वार्थाला जुडलें. मीच कृतघ्न होऊन तुम्हांला गोत्यांत आणलं. पण गेले चार-पांच महिने मला त्याचं पुरं पुरं शासन मिळालं आहे. भाऊ, हे तुमचे ते अडीचशें रुपये. हे तुम्ही ठेवा अन् चुकलेल्या लेकराला पदरांत घ्या. पुन्हां तुमच्या सईला अशी दुर्बुद्धि कधींहि न होवो— ” सईनें आणखी एकदां राजाभाऊंच्या छातींत तोंड खुपसलें. पुन्हां अधिकच घट्ट मिठी बसली.

“ सयो, पोरी ! मी अडीचशें रुपयांना का रडत होतो ? छद् ! मला दुःख होत होत तें माझ्या सुंदर, सुगंधी जुईच्या फुलाला कीड लागली त्याचं. तुझं अंतःकरण निवळलें यांतच माझी सगळी हानि भरून आली. हे अडीचशें रुपये तूं परत दिलेस म्हणून मी का ते नेणार आहे ? अग, आतां त्यांना नवा हक्कदार आला आहे. पणजीला त्याची शस्त्रक्रिया होऊन तो बरा झाला कीं मी, त्याला सोन्याच्या मनगट्या करणार आहे अन् त्याला घेऊन सरळ घरीं जाणार आहे. त्याची आज्ञा बसली आहे ना तिथें वाटेला डोळे लावून ! ”

आणि राजाभाऊंची दृष्टि पाळण्याकडे गेली. तिथें खुसुमुखु चाललें होतें. नाजूक बोटांचीं आरक्त पदतलें पाळण्याच्या कठड्यावर मऊ मऊ आघात करीत होती. राजाभाऊ म्हणाले,

“ जागी आहे वाटतं स्वारी ! यांच हं, मी वाटेतिटेचा आलों आहे. आधीं विहिरीवर जाऊन पाय धुऊन येतो ! ”

राजाभाऊ उठून बाहेर आले अन् तडक परसांत गेले. पाठोपाठ दबत्या पावलांनीं विश्वनाथ त्या खोलींत शिरला. सई उठून उभी राहिली. तिचें मन फुलासारखें हलकें झालें होतें. तिच्या नयनांत प्रसन्नता खेळत होती. विश्वनाथ तिच्याकडे स्थिर दृष्टीनें पाहूं लागला. ती कृपामयी नवमाता त्याला निराळीच, अपूर्व अशी दिसली. त्यानें स्निग्ध, कंपित स्वरांत तिला हांक मारली, 'सईऽ!' त्याच्या नेत्रांत सईला कारुण्य दिसलें. तो तेवढ्यावरच थांबला नाहीं.

“सर्वांत मला तूं हा धक्का अनपेक्षित दिलास. माझा अपराध तूं कां बरं आपल्या शिरावर ओढून घेतलास? भाऊंना कां फसवलंस? तूं सत्य लपवलंस तरी मी तें त्यांच्यापार्शीं आतां उघड करीन. ज्यांनीं तुला क्षमा केली, ते मला करणार नाहींत का?”

“शप्पथ आहे माझ्या गळ्याची, असं कांहीं कराल तर—!” सई उत्तेजित होऊन म्हणाली.

त्याच क्षणीं दोघांचीहि नजर दरवाजाकडे वळली. भाऊ तिथें उभे होते 'अन् सगळं मला कळलं.' असा भाव त्यांच्या मुद्रेवर हंसत होता.

येरे माझ्या मागल्या

८

आमच्या शेजारची बयामावशी म्हणजे अत्यंत संसारदक्ष बाई. दिवसाचें वेळापत्रक जसे तिचें ठरलेलें होतें तसेच वर्षाच्या बारा महिन्यांचे कार्यक्रमहि तिनें बांधून टाकलेले हेते. प्रतिवार्षिक सगळ्या कामांत तिची आघाडी अमायची. लोकांची सुपारी काढून हेतेच आहे; तर ही कुळागराला शिषणें घालून मोकळी. सगळ्या गांवांत पहिली 'गोठा-शाकारणी' तिची. मृगाचा पहिला पाऊस पडायच्या आंत हिच्या घरांत भाताच्या मुड्या एकीवर एक उभारल्या जायच्या. तिच्या सगळ्याच गोष्टी माफक अन् शिस्तवार असायच्या.

कार्तिकानें पाठ फिरवतांच एका रात्री तिनें भाळूला सांगितलें, "उद्यां-पासून आठ दिवस रानांतून गवत कापून आणायचें बरं का. शेजारचा चित्तू येईल तुझ्या सोबतीला." भाळून 'बरं आई' म्हटलें अन् तो झोंपी गेला. सकाळी उठतो तों त्याच्यासाठीं आंगोळीचें पाणी तापून तयार होतें अन् घरांतल्या चुलीवर 'आटवल' रटरटत होतें.

गंधाचा दुबोटी नाम लावून भाळू तूपमेतकुटासह पानभर आटवल जेवला. दुहेरी नागपुरी धोतराची खोळ करून त्यानें आपल्या डोक्यावर ठेवली. ज्या दोरीनें तो गदताचा भारा बांधून आणणार होता तीच दोरी त्यानें डोक्याभोंवतीं खोळेवरून गुंडाळली. कडाशीची लखलखीत दात्री कौयती खस्कन ओढून कमरेला खोचली. दोन वर्षांचा त्याचा छोकरा मधू 'मी येनाल भूल' म्हणून पायाला बिलगला होता त्याची मिठी हळूच सोडवली. आणि पत्नीनें पुढें केलेली पेजेची शिंकाळी तिच्यावर एक हंसरा दृष्टिपात टाकून अलगद डोक्यावर ठेवून तो बाहेर पडला.

"दुपारच्या वेळीं एखाद्या झाडाखालीं विसांवा ध्या; उगाच उन्हांत

करपूं नका !” बयामावशी मागच्या अंगणांत सुपारी पातळतांना मोठ्यांदा त्याला म्हणाली तें मी माझ्या घरांतून ऐकलें.

मीहि तयारच होतो. आम्ही दोघे लगेच जायला निघालों. थोडें पुढें जातो तों खांद्याला ‘ खाड्डं ’ अन् वर लांब लवलवती बांबूची काठी या सरंजामानिशी आमचा पाडपी सामोरा आला. माझ्या ठिकाणांतली सुपारी पाडायला तो आला होता. अन् त्या दिवशीं जर त्याला हातचें सोडलें असतें तर पुढें पंधरा दिवस तरी त्याचें दर्शन होणें मुष्कील होतें. ‘ दिवाणचें तेल पदरांत घ्यावें ’ या हिशेवानें मी माघारा फिरलों अन् एकटा जाऊं नको म्हणत असतांना भाळू पुढें सटकला.

बयामावशीला हें समजलें तेव्हां ती कावल्यासारखी झाली. मी माझ्या उद्योगाला लागलों. अन् तो उद्योग मला दुपारीं तीन वाजेपर्यंत पुरला. हिरव्या, पिव्या शिंपट्यांच्या वेगवेगळ्या चाक्या डाळून मी मोकळा होतो न होतो तोंच कोणी तरी कुळवाडीण आरडत, आक्रंदत बयामावशीच्या दारांत आल्याचें मी ऐकलें. मी विडीचें ‘ पोंत ’ तसेंच टाकून तिकडे धांवलों.

कुळवाडीण तरणीताठी होती तरी तिला चांगलीच धाप लागली होती. तिची चोळी घामानें थबथबून दंडांना चिकटली होती. केंसांनीं बंधन झुगारून दिलें होतें. तिची उभार आंगलट थरथर कांपत होती आणि भयानें तिच्या काळजाचें जें पाणी झालें होतें तेंच जणू तिच्या डोळ्यांतून गालांवर सांडत होतें.

“ धांव गे बाये बयामावशी ऽऽ... तुझो पुत—” हे शब्द तिनें असा चमत्कारिक हेल काढून उच्चारले कीं बयामावशीचा सगळा जीव कानांत गोळा झाला.

आणि नंतर तिनें जी हकीगत सांगितली ती जितकी अकल्पित होती तितकीच भयानक होती !

गोमंतकांतलें राण्यांचें बंड थोड्याच दिवसापूर्वीं मोडलें होतें. पण शिमगा संपला तरी कवित्व मागाहून उरावें तसें बंड मोडण्यासाठीं गोवासरकारनें जे आफ्रिकेंतले शिद्दी मुद्दाम आणले होते अन् निरनिराळ्या चौक्यांवर ठेवले होते, त्यांचा अजून उठावा झाला नव्हता. ते अधूनमधून सार्जेटाचा डोळा

चुकवून ठाण्यावरून पसार होत अन् आजूबाजूच्या गांवांत अन् शेतांत शिरून लोकांना त्रास देत. त्या सड्या फटिंगांचा विशेषतः नायकांवर डोळा होता.

ती कुळवाडीण त्या दिवशीं डोंगरी शेतांतल्या खळ्यावरचे नाचणे आणायला चालली होती. सोबतीला एक बाप्या होता. वाट रानांतली, आशींपाशीं कोणी नाहीं, अशा संधीत एका मोकाट शिद्द्यानें तिला गांठलें. त्याला पाहतांच त्या बाप्यानें तिला सोडून खालच्या घळींत जीव घातला अन् तो पसार झाला. शिद्द्याला अगदीं आयतें खाजें मिळालें. कमरेचें सोडून फेकून देऊन त्यानें तिचा हात धरला. ती जिघाच्या आकांताला एकदां मोठ्यानें ओरडली.

भालू जवळच गवत कापीत होता. त्याच्या कार्नी ती आरोळी गेली. एखादी बाई भिन्नच्या वाघाला भिऊन कांहीं इतकी ओरडणार नाहीं, तिला एखादा शिद्दीच भेटला असावा असें भालूला वाटलें. कारण असे कांहीं प्रकार त्याच्या कानांवर आले होते. त्याच्या अंगांतलें रक्त सळसळलें. हातांतली गवताची मूठ तशीच वाग्यावर उडवून तो झेपावला.

भालूचे पाय तिथें पोचतात तों त्या शिद्द्यानें तिला आडवी घातली होती. वृक्ष-पाषाणांच्या साक्षीनें तो काळा राक्षस पापकर्मीला सरसावला होता. त्याला इतर जगाचें भान नव्हतें; कसली शंकाहि नव्हती. अशा स्थितींत भालूनें जवळचाच एक 'होंडका' उचलला अन् उभाच्या उभा त्याच्या तुळतुळीत खोलगट पाठींत हाणला. तो रेकल्यासारखा आवाज काढून बाजूला कलंडला. इतक्यांत ती कुळवाडीण उठली अन् तिनें आपली लाज सावरली.

शिद्द्यानें दोन्ही हातांनीं कपाळ दाबून सणक जिरवली. भरल्या ताटावरून लाथ मारून उठवणारा आपला शत्रु कोण हें त्यानें पाहिलें. त्याच्या बटबटीत डोळ्यांत सूडाची आग भिनली. त्याचा तांबडा पण बाहेरच्या बाजूनें ओथंबलेला खालचा ओठ लळलळूं लागला. आपला आडमाप दिगंबर देह उभा करून त्या काळ्यारोम डुकरानें भालूवर मुसंडी मारली.

भालूच्या डोळ्यांतहि रक्त उतरलें होतें. 'चल पळ रे माझ्या भावाऽऽ' म्हणून ती कुळवाडीण ओरडत होती तरी तें भालूनें जुमानलें नाहीं. त्याच्या धडकेला यानेंहि प्रतिधडक दिली. दोघे एकमेकांच्या काठ्याला खिळले.

भाळू दांडगा नव्हता; पण चिवट होता. तरी पण शिद्व्याच्या वज्रमुष्टीचा ठोस जेव्हां काळजांतच बसला तेव्हां तो उताणा आदळला.

पुढे काय झाले ते बघायला ती कुळवाडीण थांबली नाही. पिशाच्चा-सारखी सैराट पळत तिने बयामावशीचे घर गांठले.

आणि तिने सांगितलेली ती हकीगत ऐकून बयामावशीने कपाळावर हात मारून घेतला. भाळूच्या बायकोचे काळीज उपडे पडले. मी लगेच धांवा-धांव करून चार शेजारी गोळा केले, जातां जातां दिसले ते चार चौघे कुळवाडीहि थांबवून घेतले आणि त्या कुळवाडीणीला म्हटले,

“चल आमच्याबरोबर आम्हांला ती जागा दाखवायला.”

आम्ही निघालेले पाहतांच बयामावशीहि आमच्याबरोबर निघाली, “तू घरीच थांब, आम्ही भाळूला ताबडतोब घेऊन येतो.” आमच्यापैकी एक-जण तिला म्हणाला. मीहि पण त्याच्या बोलण्याला पुष्टि दिली. पण—

“मला कस रे घरी राहवेल ?” या तिच्या केविलवाण्या प्रश्नाला आम्ही काय उत्तर देणार ? आपल्या लटपटत्या पायांना आधार म्हणून हातांत काठी घेऊन ती पुढे झाली. एक पाऊल पुढे अन् काठीचा ‘खट्ट’ आवाज, अशा द्रुतगतीने आजूबाजूला न पाहता ती वाट कापू लागली. ती कोणाशीहि बोलत नव्हती; पण तिच्या अंतरांत खवळलेले काहूर तिच्या डोळ्यांत दिसत होत. डाचणाऱ्या अभद्र शंका तिच्या मुद्रेवर वाचतां येत होत्या.

“म्हातारीच्या अदृष्टांत काय काय लिहिले आहे देव जाणे !” एकजण हळूच माझ्या कानाशी कुजबुजला. पण मी त्याला खुणेनेच ‘चूप’ म्हटले. तबबल पाऊण तासाने आम्ही त्या ठिकाणावर पोचलो. भाळूने त्या दिवशी गवत कापले होते ती जागा प्रथम आम्हांला दिसली. त्याने कापलेल्या त्या तृणमुष्टि जमिनीसरपट पडल्या होत्या. आणि त्यांतल्या कांहीं काड्या वाऱ्याने वर उडून उभ्या गवताच्या डोक्यावर आडव्या झाल्या होत्या.

“अगदी जवळ पोचलो आतां.” ती कुळवाडीण म्हणाली अन् एक पाऊल मार्गेच सरकली. आम्ही तिथूनच भाळूला मोठमोठ्यांदा साद घातली. कुठून प्रत्युत्तर येते का म्हणून कान टवकारून ऐकू लागलो; पण एका

पांखराच्या ' भिर्रू ' आवाजाशिवाय आम्हांला दुसरे काहींच ऐकू आले नाही. अधिन्या उत्सुकतेने चौफेर दृष्टि टाकीत आम्ही पुढेपुढे जाऊ लागलो.

या वेळी पांच वाजून गेले होते. सोनेरी सूर्यकिरण झाडांच्या शेंड्यांवर चढत होते अन् संध्याछाया तळी उतरत होत्या. वानरमंडळी आपापले आश्रयवृक्ष पटकावीत होती. पांखरांचे एक भलें गोठें भिरे निळ्या अवकांशांत भरारत मुक्कामाला निघाले होते. माझी नजर पश्चिमेकडे गेली. तिकडल्या पर्वतश्रेणीने डोक्यावर घेतलेला ' सोन्याचा कलश ' आडव्या आलेल्या सावळ्या मेघरेखेने तडकल्यागत दिसत होता.

आम्ही त्या उन्हाटाच्या ठिकाणी पांचलो मात्र; जवळच्या एका ढोलीतून एका घुबडाने डोकें बाहेर काढलें अन् ' घु घूऽऽ घु ' असा काळीज कापणारा शब्द काढला. जणू तो काळदूत आम्हांला म्हणत होता—

‘ तुम्ही आलांत खरे; पण फार उशीर केलांत ! ’

×

×

×

दुसऱ्या दिवशी सकाळची वेळ. बयामावशीच्या घरांतला सूर्य मावळला असला तरी विश्वांतला सूर्य कालच्याप्रमाणेच उगवला होता. भाळूच्या बायकोने आंतल्या बाजूला एका जुनेरावर पासल घेतली होती. बयामावशी ओटीवर बसली होती. शेजारची चार माणसे तिच्या आवतीभोंवती जमली होती. म्हातारी रडत नव्हती किंवा आक्रोशतहि नव्हती आणि म्हणूनच तिची मुद्रा विलक्षण भकास दिसत होती. मला वाटलें ही जर घळवळून रडेल तर किती चांगलें होईल ! तिच्या सुकलेल्या चर्खेला सहजपणे ओलावा मिळेल अन् आंतला आगडोंबहि थोडासा विझेल.

काहीं काहीं नातवंडांना आजी म्हणजे परब्रह्म असते. त्या घरांतला दोन वर्षांचा मधूहि त्याच जातीतला होता. क्षणभरहि तो आजीला विसंभ्रत नसे. या वेळीहि तो तिच्या गुडघ्यांना मिठी मारून बसला होता. गंभीर चेहरे करून बसलेल्या लोकांकडे सशाच्या नजरेने तो पाहात होता अन् मध्येच मान उंचावून आजीच्या मुखमुद्रेकडे नेत्रदळे स्थिर करीत होता.

पण आज तिचे त्याला कुरवाळणारे हात लांकडे झाले होते अन् कौतुकाच्या बोलांचीं फुलें उघळणारे तिचे ओठ मुके बनले होते. डोळ्यांत

मायेचा उन्हाळा कडकला होता. त्या अजाण जिवाला तें सहन झालें नाहीं. त्यानें उभें राहून आजीचे बसके गाल आपल्या दोन्ही हातांनीं दाबून धरले, तिचे तोंड सन्मुख केले आणि म्हटलें,

“ आजी, पापा घे ! ”

आणि तिनें ओठ पुढें करण्याची वाट न बघतां त्यानेंच आपला मऊ, गुलाबी गाल तिच्या ओठांवर घट्ट दाबला.

लेकराच्या मायेचा तो साक्षात्कार पाहून जवळ बसलेली एक शेजारीण बयामावशीला म्हणाली,

“ आतां याच्याकडे पाहून तूं दुःखाला आवर घाल. आहे तुझ्या वंशाला कोंभ— ”

त्यावर बयामावशी कडकड हंसली. तिनें मनांत म्हटलें, पंचवीस वर्षांपूर्वी जेव्हां आपलें कुंकू पुसलें गेलें तेव्हां रांगत्या भालूकडे पाहून शेजारच्या बायका हेच शब्द बोलल्या होत्या. ‘आहे तुझ्या वंशाला कोंभ— ’

आणि तिच्या जीवनाच्या मध्यकालांतलें तें रोमहर्षण पर्व तिला समग्र आठवलें. त्या वेळीं दादा राण्याचें बंड ऐन भरांत होतें. बंडवाले अनावरणें धुडगूस घालीत होते. फिरंगी लष्कर त्यांना पकडण्यासाठीं रात्रीच्या वेळीं ‘ ठिकाण-दारां ’ची घरे घुंडीत होतें. एक दिवस तिच्याहि घरावर धाड आली होती. पाखल्यांची एक तुकडी तिच्या घरांत घुसली होती. ते लोक घर तपासून जेव्हां स्वैपाकघरांत शिरूं लागलें तेव्हां तिच्या नवऱ्यानें दार धरलें होतें. थोडासा अतिप्रसंगहि केला होता. त्या रागांनें ते लोक त्याला धरून घेऊन गेले होते. कुठल्या तरी एका ठाण्यावर उपाशी ठेवून त्यांनीं त्याचा छळ केला होता. नंतर एका रात्री पहारेकन्यांच्या हातावर तुरी देऊन तो पळाला होता. सूडाच्या भावनेनें धगधगत त्यानें दादा राण्याची भेट घेतली होती. तो एक कडवा बंडवाला होऊन अन् राण्यानें दिलेली बंदूक खांद्यावर टाकून अपरात्री घरीं आला होता. बयामावशीनें त्याला त्या साहसकर्मीपासून परावृत्त करण्याचा जीव तोडून प्रयत्न केला होता; पण त्यांत तिला यश आलें नव्हतें. आणि नंतर एक-दोन महिन्यांनीं फिरंगी लष्कर अन् बंडवाले यांची जी एक समोरासमोर चकमक झडली त्यांत तो कार्मी आला होता...

भाळू त्या वेळीं अवघा आठ महिन्यांचा होता. पण आपल्या दुःखामुळे त्याचें भवितव्य काळवंडूं नये म्हणून ती सगळें पिऊन पचवून उभी राहिली होती. ती स्वभावतःच सत्त्वधीर अन् शहाणी होती. त्यामुळे हार्तीं आलेलीं संसाराचीं सूत्रं तिनें कुशलतेनें खेळविलीं होतीं. तिनें मुलाबरोबरच उत्पन्नहि वाढविलें होतें. ती कोणाला आपल्या जमाखर्चाचा गम लागूं देत नव्हती; पण शेजारी म्हणत होते कीं “ बयामावशीच्या घरांत ‘ हळदीचें खांदळ ’ आहे. ”

भाळू म्हणजे तिचा ब्रह्मिश्चर प्राण होता. जळीं, स्थळीं, काष्ठीं, पाषाणीं ती त्याला जपत होती. त्याच्या अवखळपणाला पदोपदीं दाबीत होती. त्याच्या साहसी वृत्तीचें शब्दानेच काय, दृष्टीनेंसुद्धां तिनें कधीं कौतुक केलें नाहीं. तिला आपल्या घरांत इतिहासाची पुनरावृत्ति व्हायला नको होती.

पण भाळूच्या नसेनसेत त्याच बापाचें रक्त खेळत होतें. त्याला तो काय करणार ? आईच्या समोर ‘ दास मारुती ’ दिसणारा भाळू तिच्या नजरे-बाहेर जातांच ‘ वीर मारुती ’ बने. पोफळीच्या शेंड्यापर्यंत चढून घोसदार शिंपटें तोडायचें अन् तें दांतांत धरून सर्र्दिशीं भुईवर यायचें. आपले नाहीं, तर निदान दुसऱ्याचे तरी माड पाडून घ्यायचे. गुरें घेऊन माळावर गेला कीं एखाद्या मारक्या खोंडाची हळूच शेपटी पिळायची आणि तो फुंफाटत अंगावर आला कीं शिंगें पकडून त्याला मागें रेटायचा प्रयत्न करायचा. अशा त्याच्या लीला चालत. असे दहा प्रकार घडले कीं एखादा-तरी बयामावशीच्या कानांवर जाई आणि ती मग त्याला धारेवर धरी. त्याच्या रागानें उपाशीसुद्धां राही ! पण भाळूच्या कानीं आपलें तुळशीपत्र !

त्याचा एक गुण मात्र वाखाणण्यासारखा होता. आईनें सांगितलेलें घर-प्रपंचाचें काम तो विनवोभाट करी. ‘ पडेल तें काम अन् मिळेल तो मुशा-हिरा ’ याच पद्धतीनें तो वाढला होता. आतां तो एका मुलाचा बाप झाला होता तरी त्यानें संसाराचा याहुन अधिक भार कधींच घेतला नव्हता. ‘ बरं आहे आई सगळं पाहते तें ’ असेंच तो म्हणे. आणि ‘ इतका वागला तरी पुष्कळ आहे ’ असें म्हणून बयामावशीहि समाधान मानून घेई.

पण आज त्यानें पुरताच दगा दिला ! तिच्या काळजाचे तिळातिळा-एवढे तुकडे धरून तो पसार झाला होता. फिरून तीच कथा मूळपदावर

आली होती. त्या वेळीं नवरा गेला म्हणून अन् आज मुलगा गेला म्हणून ! त्या वेळीं तिच्या देहांत कस तरी होता. आज फक्त तिची मूठभर हाडें शिल्लक उरली होती.

दिवसामागून दिवस लोटूं लागले. अकरा, बारा पार पडले. तेराव्या दिवशीं ब्राह्मणांनीं तिच्या घरांत ' उदकशांति ' म्हटली. चौदाव्या दिवशीं सकाळीं तिनें मला हांक मारली. मी तिच्यासमोर हजर झालों. बयामावशीनें चारदोन पातळें, पांघरणें, एक तांब्या-भाडें, दोन हलक्याशा पातेल्या अन् कांहीं पुरचुंड्या एकत्र केल्या होत्या अन् ती त्यांचें गाठोळें बांधीत होती. सून दाराआडून स्फुंदत होती. मला तो प्रकार चमत्कारिक वाटला म्हणून मी विचारलें,

“ हें काय बयामावशी ? ”

“ ही महायात्रेची तयारी ! ”

“ म्हणजे ? ”

‘ विश्वनाथ जगाचा पिता, अन्नपूर्णा सर्वांची माता
धुंडिराज सरुखा भाऊ, चल मना काशिला जाऊं । ’

मी चाललें काशीयात्रेला. आतां परत येणं नाही. उरलेले आयुष्याचे दिवस आतां विश्वेश्वराच्या सान्निध्यांत काढायचे अन् शेवटीं हीं हाडं गंगेत टाकायचीं. सुनेला संसारांतल्या सगळ्या गोष्टी सांगितल्या आहेत. जें होतं तें तिच्या हवालीं केलं आहे. जें येणं आहे त्याचा हिशेब सांगितला आहे. याउपपर ती, तिचा मुलगा अन् त्यांचं नशीब. तूं आमचा शेजारी. प्रसंग पडला तर तिच्या हांकेंला ' ओ ' दे, एवढंच तुला सांगणं. ”

मी शुभासारखा दाराच्या चौकटीला धरून उभा राहिलों. बयामावशी जाणार म्हणून मलाहि कसेसैच वाटलें. बयामावशी म्हणजे आमच्या संसाराला-सुद्धां एक धीराची ढिगी होती. पण तिला थोपवून धरणें माझ्या शक्तीच्या बाहेरचें होतें. ती जाणार म्हणजे जाणार, हें निश्चित होतें.

गांठोळ्याला शेवटची गांठ मारून होतांच ती उठली. एवढा वेळ पाठीवर लोळणाऱ्या मधूला उचलून ती देवापुढें गेली. तिच्या मनांतून त्याला देवापुढें

‘दंडवत’ घालायला लावायचें होतें. पण तो कांहीं केल्या भुईला डोकें टेकीना ! अखेर त्याचे दोन्ही हात जोडून ती देवघरांतल्या शाळिग्रामाला म्हणाली,

“लैकळं तुझ्या पायांवर घातलं आहे. यथेच्छसि तथा कुरु.”

आणि लगेच तिनें ओचा-पदर आवरला. तें गांठोळें उचलून कडेवर घेतलें. अनवाणी पायांनीं ती पायऱ्या उतरली. तुळशीवृंदावनाला उजवी घालून तिनें अंग सोडलें. खळाळत्या पाटांतून पलीकडे जातांना तिनें दुस्तर मायानदीहि ओलांडली.

बिनबांगड्यांच्या हातांनीं तिनें उभारलेला तो प्रपंच; तें जमवलेलें ‘उखळ, मुसळ, जातें—’त्यांत गुंतलेले जिवाचे धागे काढून घेतांना तिला होणारे कष्ट तिच्या मुखावरच्या प्रत्येक रेषेंत दिसत होते. पण आज प्रवृत्ति-निवृत्तीच्या सनातन झगड्यांत निवृत्ति विजयी झाली होती.

पांढरेंशुभ्र पातळ, वर पांढरी पांघरायची चौघडी अन् काखेचें गांठोळेंहि शुभ्र पांढरें अशा वेष्टांत ती घर अन् गांव सोडीत होती. जणू आमच्या गांवची निर्मळ भागीरथीच. ज्या केळी-पोफळींच्या छायेतून ती कुळागराचे ओटे उतरत होती, तीं झाडें तिनें स्वहस्ते लावलीं होती अन् शिंपून वाढवलीं होती. तीं आपलीं पानें हालवून बयामावशीला ‘जा’ म्हणत होती का ‘जाऊं नको’ म्हणत होती तें मी काय सांगणार ?

मी ओढ्यापर्यंत तिला पोंचवायला गेलों. पलीकडे जी चढण होती तिच्या माथ्यावर चढून जाईपर्यंत मी तिच्या पाठमोऱ्या आकृतीकडे पाहात राहिलों आणि तिथें विस्तारलेल्या कर्मलीच्या झाडापलीकडे जाऊन ती जेव्हां दिसेनाशी झाली, तेव्हां विषण्ण मनानें माझ्या कुळागराकडे वळलों.

पंधरा दिवस निघून गेले; पण काशीला सुखरूप पोंचल्याचें बोटभर पत्रसुद्धां बयामावशीकडून आलें नाहीं. सून अगतिक झाली होती, भांजावली होती. मधुनें आजीचा ध्यास घेतला होता. बाप मरून तो पोरका झाला नव्हता तर आजी जाऊन ! ‘आजीला घेऊन ये ना ले काका !’ म्हणून मी भेटेन त्या त्या वेळीं तो मला सांगे अन् वेगवेगळ्या असत्यांचा आश्रय करून त्या अजाण बालकाची फसवणूक करतांना माझ्या जिवाला कट्यार लागे.

संक्रान्त तोंडावर आली. वायंगणें पेरण्याची घाई सुरू झाली. वर्षाला सगळ्यांच्या आधीं बयामावशीच्या शेताची पेरणी व्हायची. पण यंदां खंड.

करी सुनेजवळ ब्रियाचे पैसे मागूं लागला. वस्तुतः तशी बोली नव्हती किंवा पद्धतहि नव्हती. पण तो कोपरानें खणायला बघत होता.

“ तुला शेत करायचं नसलं तर सोडून दे, मी दुसरा खंडकरी लावीन.” असें सुनेनें म्हटलें मात्र; तो ‘ तीन माड ’ उडला.

“ मियां केळ्या शेतांत जोत बांधूंक कोणाच्या काळजाक केंस फुटल्यात ते बगतलंय ” असें म्हणून त्यानें छाती पिटली. हीच बयामावशी असती तर त्याची माय व्याली नव्हती भलतंसलतं बोलायला. खेडेगांवांतले प्रपंच लहान असले तरी विळख्यांचे असतात. प्रत्येकजग खोडा घालायला अन् स्वार्थ साधायला टपलेला असतो. बयामावशी या सर्व कुटिल वृत्तींना पुरून उरली होती. सुनेंत तो दम नव्हता अन् येण्याची आशाहि नव्हती.

त्या दिवशीं कुळागरांत चुडतें गोळा करतांना याच गोष्टीचा मी विचार करीत होतो. उशीर झाला होता अन् दक्षिणायनाच्या उन्हाची तिरीप असह्य होऊं लागली होती म्हणून चुडतांचे ‘ पेंड ’ बांधायचें काम मी घाईघाईनें उरकीत होतो. इतक्यांत पाठीमागून ‘ हुश ५ ! ’ असा शब्द अन् धप्पकन् कांहीं तरी टाकल्याचा आवाज माझ्या कानांवर आला. मी मागे वळून पाहिलें अन् माझा विश्वासच बसेना डोळ्यांवर.

ती बयामावशी होती.

“ तूं आलीस ! ” मी आश्चर्यानें उद्गारलों.

“ हो बाबा, आलें. ” तिनें पदराच्या टोकानें आपला गळा पुशीत म्हटलें. ती अगदीं गळून गेली होती. पूर्वीपेक्षांहि ती कृश अन् निस्तेज होऊन आली होती. तिच्या खोल गेलेल्या डोळ्यांकडे तर बघवत नव्हतें. लवकर मृत्यु यावा म्हणून कदाचित् यात्राकालांत तिनें घोर देहदंडना केली असावी.

“ थांब हं, मी तुला एक अडसर काढून देतो.” असं म्हणून मी जवळच्या माडावर चढायला निघालों.

“ नको बाबा मला अडसर. अजून माझं आंगधुणं व्हायचं आहे.” तिनें मला मोडता घातला.

“ बरं झालं तूं आलीस तें ! ” मी म्हटलें.

“ बरं काय अन् वाईट काय ! गेलें होतें सगळं मार्गें टाकून. पण गंगेच्या तीरावर देह ठेवायला तरी पुण्याई नको का ? ”

“ काय झालं असं ? ”

“ मी काशीला गेलें. गंगेचं स्नान केलं. विश्वेश्वराचं दर्शन घेतलं. जिवान्चं आर्त पुरलं. सगळीं दुःखं अन् सळं विसरून गेलें. अनेक देशांचे लोक तिथें आले होते; अनेक भाषा बोलत होते. मला त्यांतलं कांहीं कळत नव्हतं. कळत होता तो फक्त ‘ जय काशी-विश्वनाथ ! ’ एवढा जयघोष. मी त्या नादांत तन्मय झालें. माझा अंतर्थांमी दृष्टपुष्ट झाला. तिथें जो अमृता-भिषेक चालू होता, तो शिवलिंगावर नव्हे; तर त्रिविध तापांनीं आहाळलेल्या माझ्या हृदयावर, असंच मला वाटलं.

रात्रीची आरती झाल्यावर मी मोठ्या कष्टानं तिथून उठलें अन् उपाध्याच्या घरीं आलें. फराळ करून एका कोपण्यांत गुरंगुटी केली. विश्वेश्वराचा जप करतां करतां केव्हां झोंप लागली तें कळलंसुद्धां नाहीं. मध्य-रात्र उलटली असेल नसेल, विश्वेश्वर स्वप्नांत प्रगटला ! त्याच्या हातात त्रिशूळ होता, त्याला मी घाबरलें नाहीं. घाबरलें ती त्याच्या तृतीय नेत्रांतल्या उम्रतेला. ”

“ जय विश्वेश्वर ! ” कसाबसा माझ्या तोंडून शब्द निघाला.

“ तुझा विश्वेश्वर कार्शांत नाहीं; तो तुझ्या घरीं आहे. तुझ्यासाठीं भुकेला आहे. तुला अहोरात्र हांका मारीत राहिला आहे. हातचं सोडून तूं पळत्याच्या पाठीस लागलीस—”

“ पण देवा, मी तुझ्या पायांशीं आलें. वाराणशी ही मोक्षदात्री आहे म्हणून पोर्थीत सांगितलं आहे; म्हणून इथं देह ठेवण्याच्या आशेनं सारे मायापाश तोडून आलें. ”

“ मायापाश तोडलेस हें ठीक. पण कर्तव्य टाकून पळून आलीस हें नाहीं मला आवडलं. तुला मुक्ति इथं नाहीं; तुझ्या गांवांतच आहे. कर्तव्याचं क्षेत्र हीच प्रत्येकाची काशी अन् तें केल्याचं समाधान हाच मोक्ष. तुझ्या-वांचून त्या अर्भकाला कोण वाढवील ? त्याच्या भवितव्याची काळजी कोण वाहील ? त्या बालजीवाचे दोन पूर्वज अन्याय आणि अत्याचार यांच्याशीं

झगडतांना सार्थकीं लागले. काशीला न येतांच मुक्त झाले. त्यांच्या वंशाचा अंकुर तूं करपवून टाकणार आहेस का ? ”

“ माझ्या हृदयांत भडभडून आलें तें या वेळीं. सुकलेले अश्रूंचे झरे जिवस होऊन खळखळूं लागले तेहि याच वेळीं. मी त्या रुद्रमूर्तीकडे पाहून करुण वाणीनें म्हटलं, ‘ नाही, शंभो ! नाही. मी त्याचा प्रतिपाळ करीन. दुर्दैवाच्या झळा स्वतः सोसून मी त्यांपासून लेंकराला दूर ठेवीन. ’ ”

“ मग जा परत घरी. त्याच्या मूर्तीत मला पाहा. त्याच्या शब्दांत माझा नाद ऐक. ’ ”

इतकं बोलून ती मूर्ति अदृश्य झाली. माझी झोंप पार उडाली. रात्रभर मी त्याच साक्षात्काराचा विचार करीत होतें. देवाच्या मनांत अजून मला कर्मबंधांतून सोडवायचं नाही हा निष्कर्ष माझ्या मनानं घेतला. सकाळीं उठून विश्वेश्वराच्या मंदिराचा मार्ग चालायच्या ऐवजीं मी स्टेशनची वाट चालूं लागलें. काशींत तीन रात्री तरी वस्ती करावी हा यात्रानियमहि पाळायचं धैर्य मला झालं नाही. आतां इकडचा विश्वेश्वर डोळ्यांपुढें नाचूं लागला आणि आज मी पुनश्च इथं पोचलें ! ”

बयामावशीनें ही हकीगत सांगून आपले डबडबलेले डोळे पुसून घेतले. मी तिचें गांठोळें उचलतांच ती माझ्या मागून कुळागराचे ओटे चढूं लागली. दारांतल्या पाटावर पाय धुण्यासाठी ती थांबली, तेवढ्यांत मी अंगणांत जाऊन हांक मारली,

“ मधू, अरे मधू, बाहेर ये लवकर, तुझ्या आजीला घेऊन आलों बघ ! ”

मधू घरांत जेवत होता तो दुडदुडत बाहेर आला. ‘ आजी, आजी ’ करीत त्यानें ओसरीच्या पायच्या चढणाऱ्या बयामावशीच्या अंगावर झेप टाकली. आणि मघाशीं स्नान झालें नाही म्हणून अडसरार्चे पाणी नाकारणाऱ्या त्याच बयामावशीनें मधूच्या दहीभातानें उष्ट्या झालेल्या तोंडाचा आंबटगोड पापा घेतांना कसलाच विधिनिषेध मानला नाही !

त्या लहानग्या वाडीत, सभोंवतीं गुरमाच्या दगडांचे ' दुर्ग ' उभालेल्या त्या घरांत आज विशेष गडबड दिसत होती. घराचे मालक तातोबा यांच्या मुलीचें उद्यां लग्न होतें. आज दुपारीं तिला घरचें ' केळवण ' झालें होतें. जेवायला आणि जेवल्यानंतर पडेल त्या कामाला वाडीतले सगळे शेजारी सहकुटुंब जमले होते.

पाटाकडच्या माडाच्या डोक्यावर आलेला सूर्यनारायण दुपारचे तीन वाजून गेल्याचें सुचवीत होता. बायकांनीं कालचें अपुरें राहिलेले रक्खताचें साहित्य मागील अंकावरून पुढें चालू केलें होतें. पुरुषांनीं या घरचें तपेलें, त्या घरचा हंडा, अशी भांड्यांची जमवाजमव चालवली होती. तळणाचा वास खालचें कुळागर ओलांडून धांवणें करीत होता. ज्या जात्यांवर कुळवाडणी उद्यांच्या वड्यांचें पीठ दळीत हेत्या त्यांची घरघर वरच्या वाटेनें जाणाऱ्या वाटसरांच्याहि कानांवर येत होती.

कुळवाड्यांनीं सकाळपासून खूपून अंगणांत मांडव घातला होता. त्याला आंब्याच्या पानांचीं तोरणें लावलीं होती आणि आतां ते भरल्या पोटीं उद्यांच्या मोठ्या स्वैपाकासाठीं जवळच्याच छोट्या मांडवांत चर खगत होते. तातोबा अधूनमधून तेथें येऊन त्यांना सूचना देत होते.

लग्नघरीं सगळ्यांना कामें असलीं तरी वधू रिकामीच असते. तिला कोणी काम सांगत नाहीं. तिनें नटून थटून मिरवावें, मोठ्या माणसांनीं केलेल्या थट्टेनें लाजावें अन् मनाला मानवलेच तर इकडची काडी तिकडे करावी, एवढीच तिच्याबद्दच सर्वांची अपेक्षा असते.

वाडीतल्या उरल्यासुरल्या बायकासुद्धां आतां जमूं लागल्या हेत्या. जी येई ती वधूला विचारी,

“ काय ग प्रभे ! कुणासाठी चाललय हें सगळं ? ह्या करंज्या, हे मुगाचे लाडू, हे चिरोटे, अं ? ”

यावर प्रभा चोरटें हंसून लाजल्याचा अभिनय छान करी. पण लागोपाठ चौघी पांचजणींनी तोच तो प्रश्न विचारून जेव्हां तिला बेजार केलें तेव्हां तिनें विनयाचें अवगुंठन थोडें बाजूला करून म्हटलें,

“ कुणासाठी सांगूं ? आईच्या जांवयासाठी. ”

जुन्या जमान्यांत वाढलेल्या त्या बायकांना प्रभेचा तो स्पष्टवक्तेपणा रुचला नाहीं. एकीनें तर कढईत करंजी टाकतांना जिवणी मुरडून ‘ इश ! ’ केलें. बाकीच्या जरा चपापल्या. दुसऱ्या एका प्रभावर तरी प्रभेला निरुत्तर करतां येईल म्हणून एका चतुरिकेनें फिरून तिला विचारलें.

“ आईचा जांवई, तो तुझा कोण ग ? ”

“ हात्तिच्या ! मेव्हणा. एवढं का मला कळत नाहीं ? ”

आणखी एकदां त्या बायका चपापल्या. तिचें तें उत्तर सत्य खरें; पण अनपेक्षित होतें. शहाणपणाचें तर होतेंच होतें. त्यामुळें विषयाला एकदम कलाटणी मिळाली. थट्टेचा ओघ सहजच धाकट्या बहिणीकडे वळला. ‘ हें ग काय आक्का ! ’ म्हणून तिनें नापसंती दर्शविली; पण त्या उत्तरानें जिच्या नाकाला भिरची झोंबली होती, ती खवचटपणें म्हणाली,

“ तूं काय बाई, घाटावर राहून शिकलीसवरलेली मुलगी. आम्हांला का बोलण्यांत हार जाणार आहेस ? ”

आणि ती गोष्ट खरी होती. प्रभा गेली पांच वर्षे बेळगांवला आपल्या चुलत्याकडे राहत होती. मुलीला ‘ चार अक्षरें ’ यावी या उद्देशानें बापानें तिला तिथें ठेवली होती. या वर्षी ती मराठी सहावीत होती. आणि बेळगांवांत प्लेगची सांघ पसरल्याचें समजल्यामुळें तातोचा तिला घरीं घेऊन आले होते. ती तिथल्या शाळकरी मैत्रिणींत रमली होती. मराठी सातवी झाल्यावर आपण हायस्कुलांत जावें, खूप शिकावें असे तिचे मनोरथ होते.

पण बेळगांवचा प्लेग थांबून बरेच दिवस झाले तरी बाप तिला परत पाठवायचें मनावर घेईना. त्या बाबतींत तो अल्पसंतुष्ट होता. त्याच्या खेडेगांवी समजुतीप्रमाणें एवढें शिक्षण म्हणजे ‘ डोक्यावरून पाणी ’ गेलें होतें.

त्या टीचभर गांवांत ' आपली मुलगी सहा बुकें शिकली आहे ' एवढीच गोष्ट त्याला मोठेपणा मिरवायला पुरेशी होती.

प्रभेचा जीव बेळगांवला जाण्यासाठी रडमुटत होता. तिने एक दोन वेळां तातोबांना विचारून पाहिले; पण त्यांनी दाद घेतली नाही. तातोबा आतां निराळ्याच विचारांत होते. आपल्या ' शिकलेल्या ' मुलीचे यंदां लग्न करून टाकायचे असे त्यांनी ठरवले होते. प्रभेच्या आईला पण तेंच हवें होतें. ' न्हातीधुती ' मुलगी केव्हां एकदां दुसऱ्याच्या हातीं लागेल असे तिला झाले होतें.

सतत महिना दीड महिना जांडे शिजवून त्यांनी हें स्थळ पकें केले होते. मुलगा अंजुजेंतल्या एका ' थळां 'तला होता. त्याचा बाप तिथल्या देवस्थानचा पुजारी होता. एकादण्या, लघुरुद्र करून त्याने बरीचशी 'भाया' जवळ केली होती. मुलगा तलम इस्तीरीचे कपडे वापरीत होता, पायघोळ धोतरे नेशीत होता, केंसांचा भांग फिरवीत होता, कपाळीं तांबड्या तुक-तुकीत गंधाची बारीक टिकली लावीत होता आणि अष्टौप्रहर विडे चघळीत होता. या गोष्टी बापाच्या भिक्षुकी पेशाला शोभण्यासारख्या नसल्या तरी त्याच्या उत्पन्नाला झेपण्यासारख्या होत्या. पंचवीस वर्षांचे वय म्हणजे बेतांत होतें. एवढा ' टाकम् टिका ' पाहिल्यावर शिक्षणाविषयी प्रश्न विचारणें म्हणजे मूर्खपणा होता. आरोग्याच्या बाबतींत त्यांना जरा कसर वाटली होती; पण ' नुकताच आजारांतून उठल्यामुळे जरासा हडकला आहे, खाईल दूधतूप, होईल गुटगुटीत ' या वरपित्याच्या वचनानें त्यांचें समाधान झालें होतें. त्यांना फक्त शंका उरली होती ती एवढीच की, असल्या गोऱ्या मुलाला आपली निमगोरी मुलगी करून घेतील कीं नाही? पण वरपित्यानें घरीं येऊन मुलगी पसंत असल्याचा कौल दिला होता.

हें लग्न ठरवण्याच्या कामीं तातोबांनीं बायकोचाहि जिथें सल्ला घेतला नव्हता तिथें प्रभेला कोण विचारणार? मुलानें मुलीला पाहिलें नव्हतें अन् मुलीला मुलगा दिसला नव्हता. मुलांच्या कल्याणाची स्वयंभू मक्तेदारी असलेल्या दोघांच्या तीर्थरूपांनींच हा व्यवहार ठरवला होता. आणि आतां-पर्यंत सगळें सुरळीत झालें होतें.

जसजशी संध्याकाळ होऊं लागली तसतशी त्या लग्नघरीं नव्या नव्या माणसांची आवक सुरू झाली. बाईच्या कांखेंत गांठोळें अन् पुरुषाच्या खांद्यावर मूल, अशा थाटांत बरीचशी परगांवची नातेवाईक मंडळी येऊन थडकली. कासार आला अन् त्यानें तुळशीवृंदावनाजवळ आपल्या खांद्यावरच्या कांकणांच्या माळा उतरल्या. वधूला लग्नचुडा भरण्यासाठीं त्याला बोलावणें गेलें होतें. त्यानंतर वाजंत्री आले अन् त्यांच्याबरोबरच भावीणहि आली.

ती आली, गुळपाणी प्याली अन् जातीच्या मिष्टास भाषेनें तिनें जमलेल्या बायकांचा परिचय करून घेतला. 'ही काय गे होंकल ?' म्हणून प्रभेकडे बोट दाखवून तिनें तिच्या आईला विचारलें. प्रभेला पायापासून डोक्यापर्यंत एकदां न्याहाळून घेतलें. नागर जीवनाचे संस्कार झालेले तिचे चालणें, बोलणें, नेसणें, सुरंगीला मोठें आकर्षक वाटलें. प्रभा पिला खूप आवडली.

या लग्नांत सुरंगीकडे मुख्य काम होतें तें मंगळसूत्र गुंफण्याचें. भावीण म्हणजे अक्षय सुवासिनी. तिच्या हातून गुंफलेले मंगळसूत्र मुलीला अक्षय लाभतें या समजुतीनें तशी चाल पडली होती. प्रभेच्या आईनें तिच्यापुढें वाकाच्या दोऱ्या टाकल्या. एका वार्टीत मंगळसूत्र आणि काळी पोतहि आणून दिली.

आपलें मोतिया रंगाचें पातळ आवरून ती एका चटईवर बसली. तिचीं सावळींच पण लांब निमुळतीं बोटें भराभर एकेक मणि ओवूं लागलीं. डोळ्यांचीं कृष्णकमळे मण्याचें 'वेज' अन् दोऱ्याचें टोंक यांची संगति साधूं लागली. चोळीची बाही आंखूड असल्यामुळे जवळ जवळ उघडा असलेला तिचा उजवा भुजदंड दोऱ्याबरोबर खालवर होऊं लागला. दहा-बारा मुलें तिच्याभोंवतीं कोंडाळें करून बसलीं. थोड्याच वेळांत तिनें तें काम पुरें केलें.

पण तेवढ्यानें तिचा जीव कुठला स्वस्थ बसायला ? मागीलदारचीं अबोलीचीं फुलें अन् पाटाच्या कडेची दरवळती पाच खुडून आणून ती वेणी करायला बसली. ती पुरी झाल्यावर तिनें तिचे मागून पुढून निरीक्षण केलें. जी कुसर तिला त्या वेणीत यायला हवी होती ती आल्याचा हर्ष तिच्या डोळ्यांत चमकला.

“ प्रभा बाय ! माच्छी हांगा ये. ” पडवीवर कोणार्शी तरी बोलत उभी असलेल्या प्रभेला तिनें नाजूकशी हांक मारली ! प्रभा येऊन सुरंगीच्या पुढ्यांत पाठमोरी बसली. सुरंगीनें तिच्या नितळ केसांतून एक बट अलगद वर उचलून एकहि फूल चुरगळूं न देतां तिच्यांत ती वेणी खोंचली अन् तिच्या मानेवर रुळणाऱ्या अंबाड्याभोंवतीं माळली. किती बेतशीर बसली ती ! तो कुरळ कशसंभार मंडित झाला. सुरंगी एकदां या बाजूला अन् एकदां त्या बाजूला मान वाकडो करून अतृप्त नेत्रांनीं त्याच्याकडे पाहत राहिली. तिची स्वाभाविक प्रेमळ वृत्ति उचंचळली. जांभळ्या खणाची चोळी घातलेल्या प्रभेच्या घाटदार पाठीवरून तिनें आपले दोन्ही हात मायेनें खाली ओढले अन् म्हटलें, ‘ जा आतां ! ’

पाणंदीच्या पलीकडे असलेल्या बाबूमटर्जींच्या घरीं वराकडचे वऱ्हाड उतरणार होतें. तातोवांनीं तिथें सगळी तयारी जय्यत ठेवली होती. दिवेलागणीच्या वेळीं गझ्यानें येऊन निरोप सांगितला की; ‘ मंडळी आली. ’ तातोवा लगेच त्यांचें स्वागत करून अन् त्यांना ‘ हवें नको ’ विचारून आले.

सकार्ळी तेलहळदी झाल्या. न्हाऊन तुकतुकीत अंगांनें ओल्या केंसांची गांठ पाठीवर सैलसर सोडून प्रभा देवदेवकाला बसली. कुर्वडी करतांना तिचें उजळलेलें मुख सुरंगीनें पाहून घेतलें. बायकांनीं रुखवताची ‘ आईती ’ केली. वाजंत्र्यांनीं ताशा कडकडावला. सनईवाल्यानें गोडशी सुरावट फेंकली. शेला पांघरलेल्या प्रभेच्या आईसह सगळ्या सुवासिनी ‘ रुक्मिणी-सैवर ’ गात रुखवत घालायला गेल्या.

एकटी प्रभा तेवढी गौरीहरापुढें बसली होती. ती दोन्ही हातांची चिमटी करून तांदूळ वहात होती. आपलें नशीब आज ज्याच्या हवालीं केलें जाणार तें माणूस कसें असेल हाच विचार प्रामुख्यानें तिच्या मनांत उठणें साहजिक होतें. हें लग्न तिच्यावर आकस्मिक ओढवलें होतें. तिला अजून पुष्कळ शिकायचें होतें; पण त्याच्यावर आतां पाणी पडलें होतें. शाळेच्या आवारांत अन् मैत्रिणींच्या सहवासांत तिनें हंसून खेळून घालवलेला तो कालखंड आतां स्वप्नवत् झाला होता. ‘ प्रभेला खूप शिकवूं अन् बी. ए. झालेला, भरपूर पंगारं मिळवणारा छानदार नवरा मिळवून देऊं ’ हे तिच्या चुलत्याचे शब्द आतां निरर्थक ठरले होते. चुलता तिच्या लग्नाला विरुद्ध होता अन् तातोवांनीं

आग्रहाचें निमंत्रण पाठवूनहि आला नव्हता, ही बोचणी तिला दुःख देत होती. 'बापाला जर हेंच करायचें होतें तर त्यानें वेळगांवला आपल्याला ठेवलेंच कशाला ? नवी दिशा दाखवलीच कशाला ? ही तक्रार ती मुखानें उच्चारूं शकत नव्हती; पण ती तिच्या हृदयांत सलत होती.

थोड्या वेळानें दुर्गाच्या पलीकडे ताशा ऐकूं आला. 'आली वाटतं मंडळी' म्हणून प्रभा भानावर आली. दोन्ही गुडघ्यांच्या आंतून हात घेऊन गौरीहरावर तांदूळ वाहूं लागली. पाटावर मांडलेला गौरीहर तांदुळाच्या राशीत बुडून गेला होता. जवळच रंगीत रोवळीला खण वेधून 'शकुन दिवा' ठेवलेला होता. बाहेर यायला अवसर न मिळाल्यामुळें त्याचा प्रकाश रोवळीतच पुंजाळून राहिला होता. एका बाजूला उत्तराभिमुख समई तेवत होती. प्रभेच्या नमलेल्या मुखावर छाया—प्रकाशांचा खेळ चालला होता. किती मनोहर चित्र होतें तें प्रभेचें ! सुरंगी मधल्या दरवाजांत उभी राहून तें आपल्या डोळ्यांत सांठवून घेत होती.

प्रभेची आई उल्हासाच्या चढत्या वाढत्या कळा घेऊन रुखवत घालायला गेली होती. आज तिला 'सासूबाई' ही नवी जरतारी 'फीत' चढणार होती. ती आज 'धू' देऊन 'पुत' जोडणार होती. आपला जीवभाव ओवाळून ती त्याची कौतुकें पुरवणार होती. पण मुलाला रुखवता-सार्थी मुख्य आसनावर आणून बसवतांच तिच्या त्या कळा झडल्या. नवर-देवाला त्याच्या करवल्यांनीं सजवलें होतें खूप. बाशिंंगाला अबोलीच्या फुलांचें गोंडे लोंबवले होते ते सुद्धां लहानसहान नव्हते. पण बसलेल्या गालफडांना आणि निस्तेज डोळ्यांना कितीहि शोभवलें तरी विडंबनच तें. आरोग्याची झळक नसलेलें गोरें कातडें डोळ्यांया काय समाधान देणार ?

'हाच का तुझ्या प्रभेच्या नवरा' म्हणून अंतर्मनानें तिला डिवचलें. त्याचे ते सुकटलेले भेगाळ पाय धुतांना तिच्याहि काळजाला भेगा पडत होत्या. त्या पाय धुवायच्या पाण्यांत तिच्या हृदयांतल्या वास्तव्याची कोमट धार मिसळली नाही. ती केव्हांच आटून गेली होती. तातोबांनीं हा मुलगा जर आर्धी तिच्या नजरेला घातला असता तर 'हें पाण्याचें पितर प्रभेचा नवरा म्हणून मी आपल्या मांडवांत येऊं देणार नाही' असा खंबीर निश्चय तिनें त्यांना ऐकवला असता. पण आतां सगळ्या गोष्टी हाताबाहेर गेल्या

होत्या. कशीबशी त्यांच्या हातावर तुपाची आपोष्णी घालून ती मार्गे सरली. हलवत घालून घरी आल्यावर प्रभेची धाकटी बहीण म्हणाली. 'असलाच का आक्काचा नवरा ? इश ५५ !'

कोणी तरी 'शूः' करून तिला दाबलें. पण ते शब्द गौरीहराच्या नसले तरी त्याच्यापुढें बसलेल्या प्रभेच्या कार्नी गेलेच. तिचे हात थक्कले. तिने आपल्या हृदयांत पति म्हणून जें एक सौष्ट्रवपूर्ण शिल्प कोरलें होतें त्याचा टक्का उडाला.

सकाळपासून सुरू झालेल्या समारंभाचें चक्र आतां वेगांत आलें होतें. उपाध्ये बायकांना घाई करित होते. तातोबांची धांवपळ चालली होती. एका तोंडानें अनेकांना उत्तरे देतांना त्यांचा घसा घोगरा झाला होता. मांडवांत निमंत्रितांची गर्दी उसळली होती.

योग्य वेळीं तिकडच्या जानवऱ्यांतून वरप्रस्थान निघालें. वाण्याचें एक घोडें सजवून आणलें होतें त्यावर नवरदेवाची स्वारी आरूढ झाली. दुर्गाच्या खिंडींतून घोडें पुढें येतांच बायका पिठाचे दिवे घेऊन ओवाळायला पुढें झाल्या. सगळ्यांपेक्षां सुरंगीला नवरदेव पाहाण्याची विशेष उत्कंठा होती. त्या उत्कंठेंत बायकी स्वाभावाचा अंश तर होताच. शिवाय प्रभेविषयींची आपुलकी अधिक होती. पण—

तिची नजर त्याच्यावर पडली मात्र; ती एकदम दोन पावलें मार्गे सरली. तिचे डोळे विस्फारले ते तसेच राहिले. सगळ्या वृत्ती एकदम गोठल्या. श्वसन स्थगित झालें. या वेळीं तिच्याकडे कोणाचें लक्ष असणें शक्य नव्हतें म्हणून; नाही तर 'हिला काय झालें एकाएकी ?' म्हणून बभ्रा झाला असता.

थोड्याच क्षणांत ती परत भानावर आली. आपल्याला झाला तो भास तर नाही ना म्हणून पुनश्च तिनें निरखून पाहिलें. या वेळीं तातोबा त्याला हातीं धरून मांडवांत आणीत होते. करवतकाठी कोरें धोतर सांवरीत तो त्यांच्या मागून जात होता. सुरंगी मनांत म्हणाली, 'शंका कशाला ? हाच तो !'

आणि तिला कांहीं महिन्यांपूर्वीचा तो प्रसंग आठवला. एक दिवस चंगीभंगी लोकांचा एक दलाल तिच्याकडे आला होता. तबकांतलें पान तोंडांत

कोंबून तिच्या कानाशी कुजबुजला होता. 'कुळ चांगलं मातबर आहे; भाळलं तर तुम्ही पंढरी पिकेल' म्हणून त्याने तिला आशा लावली होती. आणि तिच्याशी संकेत ठरवून तो केंसांच्या झुलुपांवर आपली केंसाळ टोपी तिरकस ठेवून निघून गेला होता.

त्यानंतर दुसऱ्या दिवशी सूर्यास्ताच्या सुमाराला सुरंगीच्या दाराशी एक सायकल थांबली होती. एक पाहुणा ओसरीवर येऊन बसला होता. दोनच प्रश्नोत्तरांत सुरंगीला खूप पटली होती. तिचा जातिवंत अभिनय सर्वांगी जागा झाला होता. त्याचा 'परामस' करण्यासाठी ती स्वतः झटली होती. रात्रभर तिथे मुक्काम करायच्या इराद्याने तो आला होता. तीही ते समजली होती. पण त्यानंतर रात्री नवाच्या सुमाराला एकदम पारडे फिरले होते. त्याच्या मिठीत येऊं पाहणारे सुख विंचू डसल्यासारखे मागे सरले होते. मघाचा पेला ओठांपासून हिरावून घेतला गेला होता. त्याला तिथे क्षणभरहि राहणे अशक्य झाले होते. सुरंगीने दृष्टि त्याच्याकडे अन् उजव्या हाताची तर्जनी दाराकडे रोखली होती. तोंडांतला विडा चावून लाल करायलासुद्धां तिने त्याला फुरसत दिली नव्हती. तो उठून उभा राहतांच पलंगावरची चादर डाव्या हाताच्या चिमटीत पकडून तिने शयनगृहाच्या बाहेर फेकून दिली होती. त्याने सायकल बाहेर काढली होती. सभोवती पसरलेल्या किर, काळ्या रात्रीला तो भीत होता. पण सुरंगीचा धिक्कार त्याहूनहि भयावह होता. तो निघून गेल्यावर धाडकन् दार लावून घेतांना ती आपल्याशीच पुटपुटली होती—

“आपण एक दुर्दशा भोगतोच आहे, अन् माझाहि सत्यानास करायला आला होता. बरी वांचले मी !”

ज्याचे जन्मांत कधी ती तोंड पाहाणार नव्हती तो आज तिला परत दिसला होता. आणि तोहि अक्षय सौभाग्य लाभाने म्हणून जिचे मंगळसूत्र तिने गुंफले होते, त्या प्रभेचा नवरा म्हणून. इतक्यांत मधुपर्क सुरू झाला होता. ब्राह्मण मंत्र म्हणत होते त्यांचा अर्थ तिला काय कळणार ! पण ते शब्द तिच्या काळाजावर कुऱ्हाड घालीत होते. ती मनांत म्हणत होती 'आतां काय करावे ? हे लग्न मोडतां येईल का ? प्रभेला ग्रासणारा हा राहू ठोकून लावतां येईल का ? तिच्या बापाला सांगू का याचं रहस्य मी ? पण कोण

ऐकणार माझं ? माझी किंमत काय ? मग काय प्रभेचा बळी जात असलेला मुकाट्याने पाहू ?—'

अंगणाच्या भेरेजवळच्या एका खांबाला टेकून ती उभी होती. पण पुढे काय करावे हेच तिला उमगेना. तिने खांबाला दोन्ही हातांनी घट्ट धरले. जणू त्या माणसाचा गळाच ! लगेच दोन्ही हात झटकून ती किंचित् बाजूला झाली. जणू त्या खांबाला दुर्धर रोगच जडला आहे. ती वेडीपिशी झाली. तिला एकदां वाटले की याच्या नावाने ' शंखतीर्थ ' ध्यावे अन् गौग्यस्फोट करावा. तिने ओठ हालवलेसुद्धां. पण शब्दाने दगा दिला. तिला धीर झाला नाही.

जसा संताप चढला तसाच झरझर उतरला. अंगांतले सगळे चैतन्य जणू त्या केळीच्या गाभ्यासारख्या मांड्यांतून अन् पोटाच्यांतून खाली निचरून जमिनीत शिरत आहे असे तिला वाटले. ती गळातून गेली. विचारांत निराशा शिरली. ' पोरीचं नशीबच फुटकं असलं तर मी तरी काय करणार ! '

घटका भरली. ब्राह्मणांनीं तांदुळांच्या पुंजीवर वराला उभे केले अन् समोर अंतरापाट धरला. ' मुलीला आणा ' म्हणून उपाध्यायांनीं अज्ञा सोडली अन् दोदावरचे घळघळते नेसण आवरले. पिवळी गोल साडी, वर पिवळेंच वधूवस्त्र पांघरायला, दृष्टि पायांच्या नखांवर, दोन्ही बाजूंना वृद्ध पुरंध्री, पाठीमागून ' करा ' ' शकुनदिवा ', अशा थाटांत प्रभा पडवीच्या पायऱ्या उतरली. तिला त्या साध्याच पण मंगल वधूवेषांत पाहून प्रेमळांची तहानभूक निवली.

प्रभेला दुसऱ्या तंडुलपुंजावर उभी करून भटजींनीं म्हटले. ' सुमुहूर्ते ५ सा ५ व धर ५५ न ! ' आणि मग मंगलाष्टके सुरू झालीं. ती अंतरापाटाची भित एक दोनदां हालली आणि तिच्या पलीकडे अगदीं आपल्या पुढ्यांत कोणी तरी उभे आहे एवढेंच प्रभेला कळले. वर मान करून पाहायला तिला लाजेनें बंदी घातली होती. खालची दृष्टि मात्र तिच्या अधिकारांतली होती अन् तिला दिसत होते ते फक्त दोन पाय. हे निरक्त, सुकलेल्या काष्टासारखे पाय तरुणाचे आहेत का कोण्या पन्नाशीला आलेल्या वृद्धाचे आहेत याचा तिला संभ्रम पडला. या पायांनीं तोलून धरलेले ' ध्यान ' किती प्रेक्षणीय असेल त्याची तिला कल्पना आली.

आणि एकदम अंतरपाट बाजूला झाला. मान न उचलतांच तिचे डोळे वर गेले. मनांतला विकल्पच सगुण साकार होऊन पुढें दिसला. तिच्या काळाजाचें पाणी झालें. उपाध्यायांनीं तिच्या हातांत बकुळीच्या फुलांची माळ देऊन म्हटलें, ' पुष्पमालां वरकंठे निदध्यात् ! '

प्रभेचे हात हलतात तोंच तिकडून सुरंगी ओरडली.

“ प्रभा ! थांब. याला माळ घालूं नको. जन्माचा विचका होईल तुझ्या ! ”

त्या भरल्या मांडवाला धरणीकंपाचा धक्का बसला. चहूंकडून शेंकडों डोळ्यांचे भाले सुरंगीवर रोखले गेले. ती घाबरली. हरिणीच्या डोळ्यांनीं सुटकेची वाट शोधूं लागली. शब्द तोंडून गेले होते; पण त्यांचें स्पष्टीकरण करणें अवघड होतें. नवरदेवाची नजर तिच्यावर गेली अन् त्याच्याहि डोळ्यांच्या कवड्या झाल्या. उभा होता तिथेंच तो लटलटूं लागला. त्याच्या पायांखालचे तांदूळ सरकूं लागले.

तातोबा प्रथम हतबुद्ध झाले अन् नंतर भडकले. सुरंगीच्या अंगावर धांवून जातांना ते म्हणत होते,

“ शुभ बोल रे नाऱ्या, तर म्हणे मांडवाला लागली आग ” हडळ कुठली ! असलं अवलक्षण बोलायचं होतं तर आलीस कशाला या मांडवांत ? जा, तोंड काळं कर इथून. जा म्हणतोंना ? ”

तातोबा धुसमुसत पुढें येऊं लागले तसतशी सुरंगी खांबाचा आधार सोडून मार्गें हटूं लागली. त्या वेळचें तिचें चित्र करुणाजनक होतें. डोळ्यांत आर्तता दाटली होती. तोंड रडवेलें झालें होतें. नागाच्या लवलवत्या फणी-सारखे तिचे दोन्ही हात ' मी जातें, मला मारूं नका ' असा भाव सुचवीत होते. ती बरें करायला, बुडत्याला वांचवायला गेली होती, पण स्वतःच भोंवऱ्यांत सांपडली होती.

कृतांताचें रूप घेऊन मार्गें लागलेल्या तातोबांकडे पुनःपुन्हा वळून पाहात ती दुर्गाच्या पलीकडे गेली. तिला त्या लग्नघरांतून खण-नारळ मिळायचा होता. तिची संभावना व्हायची होती. पण तातोबांच्या एका शब्दांतच तिचे सगळे सोपस्कार झाले.

“ पापाची अवलाद ! ”

सुरंगीला आतां बारा वाटा मोकळ्या झाल्या होत्या. दुर्गाच्या दोन्ही डगरींवर हात ठेवून उभ्या असलेल्या तातोबांना ती धोर करून म्हणाली,
 “जातीचे ‘भट’ आहांत तुम्ही ! असल्या शिव्या शोभत नाहीत तुमच्या तोंडांत. मी काय सांगतें हें आतां तरी ऐकून घ्या. त्या पोरीचे ‘दायजी दुस्मान’ होऊं नका.”

एक तिरस्काराचा कटाक्ष तिच्यावर टाकून तातोबा माघारीं वळले. घाईघाईनें मांडवांत आले. प्रभा नवरदेवासमोर उभी होती. जणूं मांडवाच्या पुरलेल्या मेढींपैकींच एक ! ती बकुळीची माळ तिच्या पायाशीं गळून पडली होती. तातोबांनीं तो उचलून तिच्या हातीं देत म्हटलें, “हं घाल... !” प्रभेचे हात उचलेनात तेव्हां त्यांनी दांतओठ खाल्ले.

“काटें, बघत काय राहिलीस ! माळ घाल कीं.”

त्यासरशी माळ थोडीशी वर गेली अन् लगेच तिच्या डहाळ्या पडल्या. ‘जीव नाही का तुझ्या हातांत ?’ म्हणून तातोबांनीं तिचे हळदीनें पिंवल्ले झालेले निष्पाप, निर्मळ हात स्वतः पकडले आणि ते उंचावून ती वरमाळ समोरच्या आकृतीच्या गळ्यांत घातली. त्या आकृतीनेंहि तिचा गळा गोवला. उपाध्ये गरजले. ‘वाजवा रे वाजवा !’ त्या एकदम उठलेल्या वाद्यध्वनींत प्रभेच्या हृदयाचें आक्रंदन कोणालाच ऐकूं गेलें नाहीं ! !

व्याह्यांना सून मिळाली. नवरदेवांना गृहलक्ष्मी लाभली. विहिर्णांना मानपान मिळाले. उपध्यांची कडोसरी घट्ट झाली. तातोबांची अन्नू ब्रचावली. सगळ्यांचे सगळे मनोरथ पुरले. गचांडी मिळाली ती सत्याला. तें आतां एकट्या प्रभेच्यापुढें उभें राहाणार होतें. आपला प्रखर प्रकाश पाडून तें प्रभेला दाखवणार होतें. “बघ प्रभे ! हें तुझ्या बापानं तुला बहाल केलेलें सौभाग्य ! हें शापदग्ध जीवन ! !”

लग्नमंडप चिकार भरला होता. पंचक्रोशीतर्ली माणसें जमली होनीं. सकाळचे दहा वाजण्याची वेळ होती. मुहूर्ताला अजून दोन घटका अवकाश होता. बकुळीच्या फुलांची माळ बांधलेल्या पातेल्यांतले घटिकापात्र बुडाले की उपाध्येबुवा तुळशीवृंदावनाला टेकून ठेवलेल्या आडव्या पाटावर सावकाशपणे ओल्या पिंजरीचे एकेक बोट ओढीत होते. दहापांच मंडळींच्या कोंडाळ्यांत एकेक चंची सुटली होती. माजघरांत ताकांतले पोहे अन् मुगांचे कढण यांचा समाचार घेऊन बाहेर येणारे नवे पाहुणेहि ' बार ' भरण्यासाठी त्याच कोंडाळ्यांत घुसत होते. अशा प्रकारे सगळ्याच वर्तुळाचा परिघ हळू-हळू वाढत होता. गप्पा आणि विनोदी वाक्ये यांची रंगत उडाली होती आणि नवरदेव मंडपांत येईपर्यंत हे असेच चालणार होतें.

पण एवढ्यांत एक नवा अंतराय उपास्थित झाला. कोणी तरी मंडपद्वाराकडे बोट दाखवून ओरडले. " अरे, तो बघ वेडा भाळू ! "

एक तरुण पण कृश मूर्ति मांडवाबाहेर उभी राहिली होती. एका घळघळीत लंगोटीने त्याची लाज सावरली होती. गोंणपाटाचा एक तुकडा सगळ्या वस्त्रप्रावरणांचा प्रतिनिधि म्हणून त्याच्या डाव्या खांद्यावर लोंबकळत होता. अंगावर मळाचे एक पुट चढले होते ते त्याच्या ' जडभरती ' वृत्तीला साजेसेच होतें. पण तरीहि त्याचा गोरा रंग लपला नव्हता. धूलिधूसर दाढीमिशांच्या जंगलांत सांपडूनहि त्याच्या नाकाची कळी उठावदार दिसत होती. निष्कलंक चंद्रखंडासारखी कपाळपट्टी, रेखीव पातळ जिवणी अन् सुन्नक हनुवटी हे पुरुषसौंदर्याचे गुणविशेष त्याच्या देहाकारावर प्रगट होऊन आजमितीस तरी असफल झाले होते. अभ्यंग स्नान घालून, केंस विचरून अन् लिंबोणी रंगाची पायघोळ रेशमी कफनी पेहेरवून त्याला जर एखाद्या सभेंत बसवले असतें, तर रवींद्रबाबूंच्या शांतिनिकेतनांन एक नवा

चिंतनशील तत्त्वज्ञ कवि नुकताच बाहेर पडला आहे असेंच एखाद्याने त्याच्या-बद्दल म्हटलें असतें. तिथे आल्यावर आपले खोल डोळे त्याने मांडवांतल्या जनसंमर्दावर रोखले होते; पण त्यांपैकी कोणीहि त्याचें लक्ष्य नव्हतें.

“याला कोणी बुवा अक्षत दिली होती ?” एकांने कोणी तरी उपहास-गर्भ पृच्छा केली. आणि मग सगळ्यांच्या नजरा त्याच्याकडे वळल्या. अधिक उत्साही होते ते त्याला सामोरे गेले. एका वेड्याला दहावीस शहाण्यांची प्रभावळ शोभली.

आणि मग शहाण्यांच्या लीला सुरू झाल्या. कोणी आपल्या हातांतल्या काठीने त्याच्या खांद्यावरच्या गोणपाटाला जमीन दाखविली. कोणी त्याच्या तोंडावरून हाताच्या आरत्या ओवाळल्या. कोणी त्याला त्याच्या ‘ठिकाणा’ची हकीकत विचारली. कोणी त्याला डिचोलीच्या एका नव्या वकिलाचें नांव सांगून त्याला भेटण्याचा सल्ला दिला. कोणी हंसले, कोणी कटकटले, कोणी फडाडले. त्याला बोलता करून हास्यरस पिकवावा अशीच त्या सर्वांची अपेक्षा होती.

पण त्यांपैकी एकहि माता त्याला लागू पडली नाही. तो पुरलेल्या खांबासारखा निश्चल होता. त्याची अधोदृष्टि क्षणभरहि वर झाली नाही. लोकांनी घेरल्यामुळें संकोचाचें जें एक सूक्ष्म स्मित त्याच्या जिवणीवर उमटलें तेंहि तसेंच कायम राहिलें होतें. वाचा विटाळण्याचा त्याचा विचार मुळींच दिसत नव्हता. तो लोकांचे उपहास—कटाक्ष झेलीत होता. पण त्यांपैकी कांहींच परत करीत नव्हता. त्यामुळें करमणुकीसाठी हपापलेलें त्याच्या भोंवतालचें जग आतां निराश होऊं लागलें होतें. ‘मरूं दे ! कशाला त्याच्या नादीं लागतां ?’ असे अभिशाप उच्चारित कांहीं शिष्ट मांडवांतलें आपलें आसन अन् बासन संभाळूं लागले होते.

एवढ्यांत आणखी एक शहाणा स्वैपाकाच्या मांडवांतून तिथे उगवला. पिचकारी टाकून खांद्यावरचा ओला पंचा उडवीत त्याने त्या वेड्याला हटकलें, “काय रे भाल्या ! कशाला आलास इकडे ? आतां वारणा गेली तुझ्या हातची. आतां वाजतगाजत, बाशिंगाचे गोंडे हालवीत तिचा नवरा येईल अन् तिचा हात धरून निघून जाईल. तुझ्या हातांत धुपाटणंच आतां ! ठिकाणहि नाही अन् मलगीहि नाही.”

या डागणीचा मात्र त्याला चरका बसला. त्याची भूमिदृष्टि वर उचलली. डोळ्यांतल्या बाहुल्या जळजळून उठल्या. कसला तरी असह्य आघात व्हावा तसा तो उभाच्या उभा थरारला. त्या पंचेवाल्याच्या रोखानें त्याचीं दोन पावले पुढें पडलीं आणि तो ' टाइम बाँब ' फुटला !

“ कोण रे तूं ! माझ्या हातांत धुपाटणं देतोस काय ? वारणेचा नवरा व्हायला कोण मायेचा पूत आला आहे तो दाखव मला ! मी नारसिंह अवतार आहे. हिरण्यकशिपूसारखीं त्याचीं आतडोंच काढतो बाहेर. मी परशुराम आहे, ठाऊक नाही वाटतं ? निःक्षत्री पृथ्वी करून टाकीन—काय समजलांत तुम्ही ! वारणा माझी आहे. मी तिला अश्ली...अश्ली कवटाळून धरीन...”

भालूनै एकाएकी जो राक्षसपाटी उभा केला त्यानें सगळें लग्नघर दणाणलें. माणसें जिथल्या तिथे स्तंभित झालीं. आचाऱ्याच्या हातून चिंचेचा सगळाच गोळा आमटीच्या पातेल्यांत एकदम सुटला. मुगाचें कढण पिणाऱ्यांचे भरलेले कढत द्रोण अंगावर सांडले. तंत्राखूची फक्की तोंडांत टाकणाऱ्यांचा हात तोंडावरच राहिला. खुर्द्यानें भरलेली कडोसरी आवळणाऱ्या उपाध्यांच्या हाताच्या चिमट्या तटस्थ झाल्या. शेजारच्या घरीं जानोसा केलेल्या नवरदेवाला रुखवत घालून परतलेल्या पुरंधरीचें ' रुक्मिणीसैवर ' गळ्यांतल्या गळ्यांत थिजलें !

वारणा या बाहेरच्या जनसमूहांत नव्हती. तिला गौरीहरापुढें बसवून तिची आई रुखवताला गेली होती. त्यामुळें बाहेर काय चाललें आहे तिकडे तिचे डोळे पोंचत नव्हते. पण भालूचा तो आक्रंद, भित्तींच्या अन् छपरांच्या रंध्रारंध्रांतून आंत घुसला अन् तिच्या कानांवर आदळला. वारणेला त्या शब्दांची ओळख तात्काळ पटली. गौरीहराच्या मस्तकावर वाहिली जाणारी तिची तांदुळांची ओंजळ भलतीकडेच रिती झाली. पिवळ्या अष्टपुर्वीत वेढलेल्या तिच्या नाजूक श्यामतनूवर शहारून ' कांटाळा ' आला. आवळ चोळीतलें तिचें काळीज कलकलूं लागलें. या अरिष्टाची तिनें अटकळ केली नव्हती. तिनें आपलीं नेत्रदळें क्षणभर मिटून घेतलीं आणि पुन्हां उघडलीं. तांदुळांच्या राशींत दडलेल्या गौरीहराकडे पाहणारी तिची आतांची दृष्टि अगर्दाच वेगळी होती. ' आपलें सौभाग्य शतायुषी होऊं दे ' हेंच

अशा वेळीं कोणतीहि नववधू गौरीहराकडे मागत असते; पण वारणेचें मागणें अगदींच वेगळें होतें— बाहेर आलेल्या त्या प्राण्याचा आक्रोश थांबू दे. तो आला तसा निघून जाऊं दे !

पण तिच्या या प्रार्थनेला गौरीहरानें मान दिल्याचें दिसत नव्हतें. त्याचें तणतणणें अजूनहि थांबलें नव्हतें.

‘.....त्यः पांड्या हरामखोरानं माझं ‘ठिकाण’ खाल्लं अन् या वारणेच्या बापानं दिलेला शब्द खाल्ला. माझी आई हाय खाऊन मेली अन् हे दोघे कंस चाणूर तिचं आयुष्य खाऊन माजाला आले आहेत. थांबा तुम्ही. दोघांच्याहि उरावर थयथय नाचणार आहे मी !’

आणि खरोखरीच त्यानें नाचून दाखवलें. लोकांनीं मनमुराद हंसून घेतलें. भोंवतालच्या मंडळींत कांहीं लोक त्याच्या या अकस्ताळीपणामागचे धागेदोरे जाणणारे होते; पण ज्यांना कांहीं ठाऊक नव्हतें त्यांची जिज्ञासा आतां उठूं गेली. ते हातांची प्रश्नमुद्रा नाचवून जवळच्यांना विचारूं लागले, “हें काय गौडबंगाल ? हा पांड्या कोय ?”

भालूचा एक ‘शिमशेजारी’ त्यांत होता. त्यानें तो पूर्वेतिहास सांगण्याची जबाबदारी उचलली. तो म्हणाला—

हा पांड्या म्हणजे पांडोबा परांजपे. आमच्या गांवचा वडा ठिकाणदार. गांवांतल्या कित्येक लोकांच्या टाळूवर हात फिरवून गवर झालेला. वाल्या कोळ्यानं खड्यांनीं रांजण भरले तसे त्यानं हरयांनीं भरलें आहेत. तो या भालूचा—या वेड्याचा—सख्खा चुलता. भावानं वांटणी घेऊन वेगळी चूल मांडली त्या दिवशीं त्याला अन्नपाणी विषासमान लागलं. भावाचं प्रेम तुटलं म्हणून नव्हे; तर उत्पन्नांतला अर्धा भाग हाताबाहेर गेला म्हणून ! तुटलेलं प्रेम नव्हे; पण उत्पन्न पुनश्च आपल्या घाला कसं सांघलं जाईल हा एकच निदिध्यास त्या दिवसापासून त्यानं घेतला होता. भाऊ ह्यात होता तोंवर त्याचं कांहीं चालण्यासारखं नव्हतं.

कित्येक वेळां सज्जनांच्या सत्य संकल्पांपेक्षां दुर्जनांचे घातकी मनोरथच फलद्रूप झालेले पाहायला मिळतात. थोड्याच वर्षीत भालूचा बाप निवर्तला. त्यामुळं पांडोबा शंकरावर लघुद्व-महाद्व करीत होता तो भावाचं आयुष्य संपुष्टांत आणण्यासाठींच असं आतां वाटतं.

भालू त्या वेळीं अवघा सतराअठरा वर्षांचा होता. पोरवय, संसाराला अनभिज्ञ. स्वभाव सुतासारखा सरळ. कुणाच्या पोटांतले पाय ओळखण्या-इतकी अजून त्याची बुद्धि परिपक्व झाली नव्हती. खरं म्हणजे तो भांबावला होता. नेमकं याच वेळीं चुलत्यानं त्याच्यावर मोहजाल पसरलं. कणिक-नीतींत मुरलेल्या त्या खलपुरुषानं त्याच्याविषयीं अत्रचित प्रेमपान्हा फोडला. ' आपले दोन मुलगे तसा तूं तिसरा ' हें ध्रुवपद तो त्याच्या कार्नी वारंवार आळवूं लागला. सांखळीच्या बाजाराला गेल्यावर तांदुळांचा आख्खा गौण भालूच्या नांवे उधार खरेदी करायचा अन् त्यांतले पायली दोन पायली तांदूळ त्याच्या घरीं आणून टाकायचें असलीं कारस्थानं सुरू झालीं.

“ बैल नाहींत म्हणून शेत खंडानं देणं हें काय शहाणपण झालं ? माझ्या घरीं बैलांची जोडी आहे; तिची काय पूजा का करायची आहे ? उद्यांपासून जोत बांध शेतांत. ” पांडोबानं एक दिवस भालूला सांगितलं. भालूनं नांगर धरला; त्याच रात्रीं पांडोबानं आपली लेखणी धरली. समईच्या प्रकाशांत पांडोबांच्या कीर्दींवर शिऱ्याच्या शार्दीचीं काळीं अक्षरं उमटलीं—

“ भालचंद्र नारायण परांजपे यांस बैलांचें जोत विकत दिलें, त्याचें येणें रुपये दोनशें. ”

दुसऱ्या वर्षींही आणखी एक तशीच नोंद झाली— “ गेल्या वर्षींचें जोत वाघानें खाल्यामुळें भालचंद्र यास नवें जोत घेऊन दिलें त्याचें येणें रुपये २१०. ”

वस्तुतः बैल वाघानं खाल्ले नव्हते आणि जे होते तेहि पांडोबांच्या गोठ्यातच होते. पण अशीं एक-दोनच नव्हे तर अनेक कलमं भालूच्या नांवावर चढत होती. भालूला मात्र त्याचा तिळथेवढासुद्धां सुगावा लागला नव्हता. तो काकांच्या पाव्हर्हाळिक प्रेमांत मस्त होता. शेजारी त्याला जागा करण्याचा प्रयत्न करीत; पण तो त्यांच्याशींच हमरीतुमरी करी. अशा वेळीं ते त्याला म्हणत, “ आता गोंजारतो आहे, त्याचं सुख वाटतं तुला; पण ज्या दिवशीं काळजांत नखं रोवील त्या दिवशीं तुला गोबरांत बसावं लागेल हें लक्षांत ठेव ! ”

आणि खरोखरच तसा प्रसंग भालूवर लवकरच गुदरला. सुपारीचं पीक काढण्याच्या ऐन मोक्याच्या वेळीं एक दिवस पांडोबानं भालूच्या कुळागरावर

जप्ती आणली. पोफळींवरचीं भरदार शिंपटीं तोडून ती रास जेव्हां तो आपल्या घरीं नेऊं लागला. तेव्हां भाळूला त्या प्रकाराचा कांहींच उमज पडेना. त्यानं विचारलं, “ काका, माझं ठिकाण तुम्ही पाडतां याचा अर्थ काय ? ”

त्यावर पांडोवानं त्याला खडसून सांगितलं, “ हें ठिकाण आतां तुझं राहिलं नाहीं. बाराशें रुपये मुद्दल अन् तीनशें रुपये व्याज असं पंधराशें रुपये तूं मला देणं लागतोस. तें फेडशील तेव्हांच तुला ह्या ठिकाणांत पाय ठेवायला मिळेल ! ”

भाळूला आपण जागे आहेत का स्वप्नांत आहेत तेंच कळेना. ‘ मी अन् काकाचं देणं ? अन् तेहि पंधराशें रुपये ? कुठल्या जन्मांतलं हें ? ’ तो क्षणभर जडमूढ झाला. पण ती सर्व नागवण त्याला उघड्या डोळ्यांनीं पाहवेना. तो आषाढांतल्या मेघासारखा गरजला, “ काका, हें खोटं आहे. मूर्तिमंत असत्य आहे. मी तुमचं एक पैहि देणं लागत नाहीं. तुम्ही माझ्या ठिकाणांतून चालते व्हा नाहीं तर जीव घेईन मी तुमचा ! ”

पण त्याचे ते शब्द फुसके ठरले अन् हवेंत विरले. एका वेळेंत सगळ्या पोफळी रिकाम्या झाल्या. उभ्या वर्षाचं पोट गेलं ! त्या वर्षीं पीक चांगलं आलं होतं अन् त्यानं निराळाच मनोरथ केला होता. सुपारीचे दाम हातीं येतांच माघ महिन्यांत तो चतुर्भुज होणार होता. वधू निश्चित होऊन दोन वर्षे झालीं होती. आजची नवरी मुलगी वारणाच त्याला द्यायची ठरली होती. पण लग्न या ना त्या कारणानं लांबणीवर पडलं होतं. यंदां मात्र मुलीचा बाप थांबायला तयार नव्हता. चांगली मुलगी लवकर आपल्या घराला यावी अशी भाळूलाहि उत्कंठा लागली होती. पण ऐन देळीं पांडोवा असा आडवा पडला !

लग्नाची तयारी बाजूलाच उरली अन् कोटीतले खेटे सुरू झाले. पण भाळूची दावा लढण्याची आर्थिक ताकद थोड्याच दिवसांत खलास झाली. पैसे उभे करण्यासाठीं तो वणवण हिंडला; पण कुणी त्याला दारावर उभं करीना. चंदी बंद पडल्यामुळें त्याचा वकील त्याच्यावरच फिरला ! त्याला

एकहि साक्षीदार मिळेना. याच्या उलट, पांडोबानं आपल्या बाजूला साक्षी-दारांची फरड लावली. देणं शाबीत होण्याच्या मार्गाला लागलं. भालूनं आणाशपथा घेऊन कर्जाचा इन्कार केला; पण कोर्टाला ते पटेना.

अशा अवस्थेत ती तारीख संपली अन् भालू जळत तापत घरीं आला. त्याची आशा मावळली होती आणि भयाण भविष्य आ वासून पुढं उभं राहिलं होतं. आधींच डोकं चक्करलेलं, तशांत त्याच्या आईनं आणखी एक जिवाला लागणारी गोष्ट त्याच्या कानांवर घातली. वारणेच्या बापानं कळवलं होतं, कीं 'मुलीच्या लग्नाबाबत आपलीं ठरलेलीं बोलणीं रद्द समजावीं !'

आधींच दुःख अन् त्यावर ही डाणगी. भालूच्या सहनशक्तीचे तणावे तुटले. तो एकदम आईवरच उसळला. वारणेच्या बापाच्या जागीं तिलाच कल्पून अभद्र शिव्यांचा भडिमार करूं लागला. शेजारी जमा होतांच त्यानं त्यांच्यावरच आपला मोर्चा वळवला. त्याच्या उक्तींतला अन् कृतींतला ताळतंत्र सुटला आणि माणसांतल्या भालूचा अवतार त्याच वेळीं समाप्त झाला. त्याचं डोकं बिथरलं तें कायमचंच !

त्या गृहस्थानें भालूचा हा पूर्वेतिहास सांगून संपवला; पण तेवढ्या वेळांत भालूचा थयथयाट कांहीं संपला नाही. एवढ्यांत वारणेचा बाप त्रासिक मुद्रेनें आपलें काम टाकून बाहेर आला. त्याला पाहतांच भालूचा पारा एकदम उतरला. शरमल्यासारखा भाव मुद्रेवर दाखवून त्यानें हात जोडले, "नमस्कार मामाजी !"

"काय झालं आरडाओरडा करायला ?" वारणेच्या बापानें दरडावलें.

भालूनें मान खालीं घातली. त्याच्या दाढीचे केंस छातीवर हुळहुळूं लागले. नजर पावलांवर स्थिर झाली. वाणीनें मौन स्वीकारलें. लोकांना हें अजब झालें. त्यांना वाटलें, कीं नागाला गावडी भेटला. वारणेच्या बापानें आपली विजयी दृष्टि लोकांवर फिरवली. 'जें तुम्हां शंभर लोकांना जमलं नाही, तें मी फक्त एका वाक्यांत घडवून आणलं. आहे कीं नाही माझी शहामत ?' असें जणू ती दृष्टि जनसमूहाला बजावीत होती.

"कुणी बोलावलं होतं तुला इथं ?" पुन्हा त्यानें भालूला छेडलें.

“ बोलवायला कशाला हवं, मामाजी ! वारणेच्या लग्नाला मी न येऊन कसं चालेल ? नवऱ्या मुलाशिवाय लग्न कसं लागायचं ? ”

“ पुरे कर तुझी बडबड ! मघापासून ऐकतो आहे. यापुढं वारणेचं नांव उच्चारलंस तर इकडचं थोबाड तिकडे करीन. समजलं ? झाकल्या पाठीनं चालता हो इथून. तुझं काम नाही इथं. चलो, चलो. ”

वारणेच्या बापानं पुढं होऊन वाटेकडे अंगुलिनिर्देश केला. तसें करीत असतांना त्यानें आपली मुद्रा शक्य तेवढी भीमरूपी केली होती. पण भालूवर तिचा परिणाम झाला तो मात्र उलट !

“ हुं ! चलो चलो करायला मी कांहीं भिकारी म्हणून आलों नाहीं तुझ्या दारांत. म्हणे तुझं काम नाहीं इथं ! मग कुणाचं आहे—तुझं ? वारणेचा नवरा कोण तूं होणार आहेस ? बाप आहेस का भंगड ? गळ्यांत माळ पडली कीं चाललों वरात घेऊन. दाराशीं येऊन नाक घासलंस तरी तुझी पायरी चढायचा नाही. अन् वारणेला सुद्धां विसर मग...बोल, कुठं आहे वारणा ? आण तिला बाहेर ! ”

तो त्या गर्दीतून मुसंडी मारून मांडवांत घुसला. त्याच क्षणीं बायका भितीला चिकटल्या. पोरान्नी पळ काढला. उपाधेबुवांच्या डोळ्यांच्या कवड्या झाल्या. “ हें गो काय, भये अरिष्ट SS ! ” बाळ्या-बुगड्यावाल्या वृद्धा नारी उद्गारल्या. वारणेचा बाप त्याच्या मागोमाग आंत आला. केळीच्या सोपाचा मधला दांडारा जवळच्या मेरेवर पडला होता तो उचलून त्यानें भालूच्या पाठीवर सपक्दिसी आवाज काढला. आंगठ्याच्या जाडीचा एक लांबलचक तांबडा वळ भालूच्या आडव्या पाठीवर उसळला !

आंत बसलेल्या वारणेला तो प्रहार आपल्याच पाठीवर कडाडल्यासारखें वाटलें. तिनें मान कलती अन् हातांचा संपुट करून मनाशीं म्हटलें, ‘ देवा गौरीहरा ! काय घडतंय हें ! नाना कां मारतात त्याला ? तो इथून गेला पाहिजे हें कबूल. नानांना, तसाच मलाहि तो दृष्टीपुढं नको आहे. त्याचे असले जीवघेणे शब्द माझ्या नवऱ्याच्या कानांवर जायला नको आहेत. तो एक माणसांतून उठला आहे. पण मला माणसांत वागायचं आहे. अन्नूनं दिवस काढायचे आहेत. तो आणखी कांहीं वेडंविदं बोलूं लागला तर लोक

नाना कुतर्क काढतील त्याच्यांतून अन् सगळीकडे आग लावीत सुटतील. माथेफिरू वेड्यापेक्षा हे शहाणे वेडेच फार भयंकर असतात. नानानासुद्धां हीच भीति वाटत असली पाहिजे...

‘पण म्हणून काय त्यांनी त्याला मारावं ? इजा केल्याशिवाय त्याला नाही का बाहेर घालवतां येणार ? मी बाहेर गेलें तर चुटकीसरशीं हें काम करीन. माझं नक्की ऐकेल तो. मागं नाही का ऐकलं ? कोर्टांत दावा चालू असतांना असाच तो एकदां आमच्याकडे आला होता. त्याला धीराचा शब्द हवा होता. मार्गदर्शन हवं होतं. पण नाना त्याला भेटले नाहीत अन् भेटले असते तरी त्याचा हेतु सफल झाला नसता. कारण, नानांची सहानुभूति त्याचं ठिकाण गेल्याच्या दिवसापासूनच आटली होती. तो निराश होऊन परत निघाला होता. आमच्या कुळागराच्या मुळसांत मी त्याला भेटलें होतें. तो थन्नकला होता. मला सगळी आपदा सांगून तो अखेर मृगाला होता, “वारणा ! माझी बाजू सत्याची आहे. न्यायहि माझ्याच बाजूचा व्हायला हवा. पण मी निष्कांचन अन् माझा प्रतिस्पर्धी धनंतर; त्यामुळं तो त्याच्याकडे वळण्याचा संभव आहे. तसं झालं तर माझं संपलं सगळं ! पण मी निर्धार केला आहे, वारणा. माझा वैरी जर विजयी झाला तर असत्याचा तो विजय भोगायला त्याला जगांत ठेवायचा नाही; एक सडकं पाप जगांतून धुऊन काढायचं. एवींतेवीं मी जगांतून उठणारच. तसा नाहीसा व्हायचा तो असा जाईन काळ्या पाण्यावर.”

त्यावर दाटलेल्या गळ्यानं मीं म्हटलं होतं, “असलं कांहीं अघोरी करूं नका. तुमच्या आईला जन्माची खाईत लोटाल अशानं.”

“होय, पण तुझा मार्ग तरी मोकळा होईल ना ?”

“किती कठोर बोलतां तुम्ही—” अन् असं म्हणतां म्हणतां माझे डोळे पाझरूं लागले होते. तोहि गर्हिवरला होता.

“वारणा, तूं रडतेस ? माझ्यासाठीं रडतेस ? खरंच, किती बरं वाटलं ! किती धीर आला ! आजवर सगळेच हंसणारे भेटले मला. रडलीस ती फक्त तूं एकटी. हे तुझे अश्रू गंगाजलासारखे काळजाच्या कुर्पीत संभाळून ठेवीन मी. या अश्रूंचा मान राखण्यासाठीं तरी मी अविचार करणार नाही. जग

अफाट आहे. त्यांत आपल्या दोघांचा कुठेहि समावेश होईल. ” कसेचसे हे शब्द उच्चारून त्यानं माझा निरोप घेतला होता. त्या दिवशीं त्यानं माझं ऐकलं. आजहि तो तसंच ऐकेल असा मला विश्वास आहे. त्या वेळची तीच प्रेमज्योत आजहि त्याच्या हृदयांत तेवते हें मला दिसतं आहे. मी बाहेर जाऊन त्याला “ तुझ्यासारखीच आणखी एक वेडी जगभर भटकत राहावी असं तुला वाटत नसेल तर तूं यापुढं कधीहि माझ्या जीवनांत डोकावतां कामा नये, ” असं जर म्हटलं, तर तो क्षणभरहि इथं थांबणार नाही. पण मला बाहेर जाऊं देणार कोण ? ’

आंत वारणेचे हे विचार चालले होते, तर बाहेर भालूचें तांडव प्रकर्षाला आलें होतें. तो ‘ वारणा ’ ‘ वारणा ’ करीत मांडवांत धुमाळी घालीत होता. मंडपद्वाराचें आंब्याच्या पानांचें तोरण तोडून त्यानें आपल्या डोक्याला बाशिंग बांधलें होतें आणि आतां तर बोहोल्यावर चढून तो स्वतःच मंगलाष्टकेंहि म्हणूं लागला होता—

‘ लक्ष्मी SS : कौ S स्तुभ पारिजा SS तक— ’

वारणेच्या बापाचा विवेक आतां पार कोलमडला. त्यानें त्याच्या मागो-माग जाऊन त्याची पाठ, मांड्या अन् पोटाच्या काळ्या निळ्या करून टाकल्या. हातांतल्या दांडाऱ्याच्या पिंजून चिरफाळ्या होतांच त्यानें हस्तप्रयोग सुरू केला. भालू पळून जाण्याऐवजीं जमिनीवर पालथा पडला.

“ मार, मार, आणखी मार. जीव घे माझा. वारणेला रंडकी करून कोपण्यांत बसव ! ”

प्रसंगानें गंभीर स्वरूप धारण केलें. दोघां स्नेह्यांनीं वारणेच्या बापाला आवरलें. आणखी दोघांचौघांनीं भालूला तिथून उचललें. ते त्याला घेऊन वाट चालूं लागले. वहाळापलीकडच्या कुळवाड्यांच्या वाड्यावर त्याचें मोटलें सोडून ते परत येतात तों तोडलेलें तोरण परत जोडलें गेलें होतें. त्याच्या खालून नवरदेव येऊन बोहोल्यावर चढला होता. अंतरपाटाच्या दुसऱ्या बाजूला वारणा उभी होती. लग्नघटका बुडाली होती आणि भटजी लांब लांब हेल काढीत मंगलाष्टकें म्हणत होते !

‘ लक्ष्मी SS : कौ S स्तुभ पारिजा SS तक सुरा... ’

त्या लग्नघराचें घटकेपूर्वी कुरुक्षेत्र बनलें होतें हें आतां त्या गोंगाटांत ' इतरेजन ' विसरून गेले होते. पण वारणा ? ' कुर्यात् सदा मंगलम् ' हें पालुपद कर्मांत कमी आठ वेळां तिनें ऐकलें. पण त्यांतलें मंगलच तिला प्रतीत होईना ! ती अजून वर्तमानाशीं संलग्न झाली नव्हती. अंतरपाट बाजूला होऊन अक्षतांचा शेवटचा हप्ता चहूबाजूनीं मस्तकावर पडल्यानंतर तिनें मान हळूच वर केली. तिच्या जीवनाधाराची मूर्ति सुवेष, सालंकृत होऊन उभी होती. तो अर्धनग्न, जटिल, धूसर वेडा आतां इथें नाहीं हें तिला ठाऊक होतें; पण तरीहि तिची नजर आसमंत धुंडाळून आली. कां तें कोण सांगणार ! मनाचे सगळेच धागे कुठें उकलतां येतात ?

कन्यादानाच्या वेळीं ब्राह्मणमंडळी सुरांत सूर मिसळून मंत्र म्हणत होती. " कन्या तारयतु, पुण्यं वर्धताम्, शांतिरस्तु, पुष्टिरस्तु— " किती करुणोदात्त प्रसंग तो ! आपल्या पोटाच्या गोळ्याबद्दल ' दत्तम् ' म्हणून दुसऱ्याच्या हातावर उदक सोडायचें. कोणताहि सहृदय बाप अशा वेळीं हळदीनं पिंवळी केलेल्या आपल्या ' सोन्यासारख्या ' मुलीकडे कूर्मदृष्टीनें पाहूं लागतो. त्याच्या अंतरांत श्रीहरीची करुणा ओसंडते. वासल्याच्या रसधारा ' नको ' म्हटलें तरी वाहूं लागतात. बाप त्या वेळीं क्षणभर ' आई ' होतो.

पण वारणेचा बाप त्या मंगलविधानाशीं तसा समरस झाला नव्हता. त्याचे डोळे लाल झाले होते; पण ते अश्रू गाळून नव्हे, तर भालूच्या क्रोधानें ! त्याची करडी मुद्रा अजून शान्त स्निग्ध झाली नव्हती. भालूनें आपल्या समारंभाचा ऐन वेळीं विचका केला हें शक्य अजून त्याच्या काळजांत खुपत होतें.

कन्यादान देणाराची ही तऱ्हा; पण तें घेणारा नरवदेव तरी कुठें सुप्रसन्न होता ? लग्नापूर्वीं त्या मांडवांत. घडलेला प्रकार त्याच्याहि कानांवर गेला होता अन् त्यामुळें तोहि जरा विचकल्यासारखा झाला होता. तो हिरमुसला आहे हें कळून वारणा आणखी अस्वस्थ झाली होती. राहूचें ग्रहण चंद्राला अन् चंद्राचा अंधार पृथ्वीला—असा कांहींसा तो प्रकार झाला होता.

पण हीं जळमटें कोणाच्याच मनांत फार वेळ टिकलीं नाहींत. सनईतून फेकले जाणारे मधुर आलाप, रमणींचा मनोज्ञ संभ्रम अन् मित्रमैत्रिणींच्या खुमासदार थड्या यांनीं त्या वधूवरांच्या मनांवर इष्ट तो परिणाम घडवून

आणला. दुपारीं भरल्या पंक्तींत उदयवतीच्या धमधमटावरोवर वारणेचा हातचा घास घेतांना नवरदेवानें तिच्यावर एक उमदा दृष्टिक्षेप टाकून ' आ ' उघडला. ' ऐकू आलं नाही; आणखी एकदां होऊं दे ' या पंक्तींतल्या आवाजांचा त्रास न मानतां वारणेनें तीन वेगवेगळे उखाणे घेऊन त्यांत विद्याधराचें नांव गोवलें आणि आपल्या साईसारख्या मऊमऊ पांच घोटांनीं नवऱ्याला घास भरवला. ' याच ताटांत वसून पोटभर जेव कीं ' या विद्याधराच्या हटक्या आवाजांतल्या सूचनेला आपल्या गहिन्या कटाक्षांनीं परतवीत ती वरवर्णिनी विजेसारखी लवत, लचकत, पंक्तींतून पसार झाली.

संध्याकाळीं सगळे सोपस्कार आटपून वरात निघेपर्यंत दिवेलागणी झाली. देवघरांत सासूनें हातावर घातलेली दह्याची कवडी चाखून जांवई बाहेर आला. त्याच्या उपरण्याला वारणेच्या पदराची गांठ होतीच. किटसनचे दोन दिवे मांडवाबाहेर तयार होते आणि त्या प्रकाशांत वरातीचा घोडा फुर-फुरत उभा होता. वडीलघाऱ्या मंडळींना नमस्कार करून वारणा निघाली तेव्हां माहेरच्यांनीं डोळ्यांना पदर लावला. सासरच्यांनीं ' वाजवा रे वाजवा ' म्हटलें. ताशा फडफडला. सनईवाल्यानें कल्याण रागाची कुंक भरली. वधू प्रथम घोड्यावर चढली, नंतर नवरानुलगा तिच्यामागें बसला.

“ नीट सांभाळ बरं का तिला ! ” कोणी तरी विद्याधरला प्रेमाची सूचना दिली. पडत्या फळाची आज्ञा मिळतांच विद्याधरानें तिच्या कुश कटीभोंवतीं आपले भुजदंड लपेटले. वारणेच्या उभ्या पाठीला पुरता आधार मिळाला. त्या अननुभूत पुरुषी निकट स्पर्शानें पहिल्या क्षणाला तिची तनुलता दोन कोवळ्या फळांसह शिरशिरली अन् मग सुखावली.

तिच्या सैलसर आंबाड्यावर अबोलीची नाजूक, नकसूत वेणी ऐटीत बसली होती अन् तो नेमका विद्याधराच्या नाकाशीं आला होता आणि अबोलीचें फूल स्वभावतः निर्गंध असल्यामुळें तिच्या न्हालेल्या केंसांचाच एकमेव मादक सुवास त्याला खूब करीत होता. त्यानें जराशीं मान खालीं केली कीं त्याच्या बाशिंगाचें गोंडे तिच्या रेशमी केंसांवरून इतक्या हळुवार-पणें मागेंपुढें होत होते, कीं जसे कमलकेसरावर पाय टेवणारे भ्रमरच !

त्या अडखळ वाटेवरून चालतांना घोड्याचीं पावलें विषम पडत. त्या-मुळें विद्याधराचा तोल कधीं या बाजूला तर कधीं त्या बाजूला झुकें. पण

वारणा मात्र त्याच्या मिठीत सुरक्षित होती. तिला ते झोक मोठे गमतीचे वाटत. ती मनांत म्हणत होती, 'संसारांतले धक्के अन् झोले असेच सुखावह असले तर किती बरं होईल !'

कुळवाड्यांचा वाडा ओलांडतांच त्या वरातीच्या रचनेत शैथिल्य आलें. कांहीं लोक पुढें झाले. कांहीं धूम्रपानासाठीं मागें रेंगाळले. लग्नसमारंभांत वधूपक्षाकडून जें उणेंअधिक घडलें त्यावर बायकांनीं आपलें जिव्हास्त्र परजलें. वारणा आपल्या ओटीतले मूठमूठ तांदूळ घेऊन वाटभर पेहं लागली.

आणि अशा त्या गैरसावध परिस्थितीत वेडा भाळू एका दाट झुडपा-आडून एकदम प्रगटला ! दुसऱ्याच क्षणाला वारणेचा तांदूळ पेरणारा हात त्यानें पकडला अन् खसदिशीं ओढला. वारणा किंचाळली आणि विद्याधराची मिठी सैल पडल्यामुळें जमिनीवर आली. घोडा बुजून उधळणार तोंच विद्याधरानेंहि खालीं उडी टाकली. पांगलेले लोक 'काय झालें ?' म्हणून गोळा झाले. पाहतात तों वेडा भाळू वारणेचें गोलदार अन् 'कंकण बंध' असलेलें मनगट धरून उभा आहे आणि वारणा वावटळींतल्या कर्दळी-सारखी डगमगते आहे.

आपल्या धर्मपत्नीचा तो विनयभंग पाहून विद्याधर बेफाम झाला. त्यानें आपली मूठ आवळून भाळूच्या तोंडावर जबरदस्त ठोसा लगावला. भाळू तिरमिरून जमिनीवर पडला. वारणेचा हात मोकळा झाला. पण तेवढ्यानें विद्याधराच्या क्रोधाचें समाधान झालें नाहीं. 'हलकट...पाजी... बदमाष...' अशा शिब्या हासडीत तो त्याला लाथाडीत सुटला. आपली लाथ कुठें बसते याचें त्याला भान नव्हतें !

प्रत्येक पदावातला वेडा विव्हळून ओरडत होता, "नको रे माहंऽऽ ! मेलों, मेलोंऽऽऽ"

"मर, मर. लवकर मर. तूं मेलस म्हणून जग बुडायचं नाहीं. दुसऱ्याच्या बायकोवर हात टाकतांना लाज नाहीं वाटली ? अं ?"

विद्याधराला आवरण्याचें कोणालाच सुचत नव्हतें. सगळे जणूं निर्जीव पुतळे बनले होते. झाडेंमाडेंहि स्तब्ध झालीं होती. निळ्या आभाळांतल्या चांदण्यांचेहि डोळे जणूं तारवटले होते. पण कोणालाच त्याची दया आली

नसली तरी वारणेला काली. तिच्यावर त्यानें अन्याय केला होता; पण तीच त्याच्यासाठीं द्रवली. सकाळीं तिच्या जन्मदात्यानें त्याची कणीक तिंबली होती. आतां तिचा जन्माचा जोडीदार त्याला तुडवीत होता. सकाळच्या त्या माराची सूज भोसरण्याच्या आंतच हा दुसरा प्रसाद त्याला मिळत होता. तो वेडा आहे आणि म्हणूनच जगांतल्या विधिनिषेधांच्या पार गेला आहे, हें काळ्याचे पांढरे झालेल्या तिच्या बापालाहि कळलें नव्हतें, तर उसळत्या रक्ताच्या विद्याधराला कुठून कळावें ? त्याच्या वेडांतल्या कृतीलाहि कांहीं अर्थ होता; पण या शहाण्यांचे वेडेपण मात्र शंभर टक्के निरर्थक होतें. तो वेडा झाला त्या गोष्टीला तो जबाबदार नव्हता. पण आज या दोघांनीं जें केलें त्याला मात्र ते स्वतः जबाबदार होते आणि ही गोष्ट वारणेच्या मनाला फार लागली होती.

ती त्याला वांचवण्यासाठीं पुढें झाली ; पण नवऱ्याची उगारलेली लाथ तिलाच खावी लागली. खालीं बसतांबसतांच तिनें त्याच्या पायांना घट्ट मिठी घातली. विद्याधर तिच्यावर सापासारखा फुसकरला,

“ तूं दूर हो. मला त्याचा पुरता समाचार घेऊं दे ? ”

“ मी पायां पडतें तुमच्या. एका अश्राप जिवाची तुमच्या हातून हत्या होईल अशी मला भीति वाटते. वेड्याला देवाच्या घरीं शंभर गुन्हे माफ असतात हें माझ्यासारख्या अजाण पोरीनें का तुम्हांला सांगायला हवें ? पुरें झालं आतां ! ”

वारणा कळकळून बोलली. विद्याधर त्या शब्दांनीं नरमला. पुनश्च लाथ मारायला त्याचा पाय उचलला नाही. त्याच्या डोळ्यांतली आग विसली. प्रिय पत्नीची पाहिली प्रार्थना मानण्याइतकी तरी माणुसकी त्यानें दाखाविली. तो वारणेचा हात धरून मार्गे फिरला. पुनश्च दोघें अश्वारूढ झालीं. पुनश्च तीच मिठी वारणेच्या कमरेभोंवतीं बसली. वरमायेनें तिथलीच मूठभर माती उचलून ‘ इडा पिडा टळो ’ म्हणून वधूवरांवरून ओवाळून टाकली. घोड्याला इशारा मिळतांच तो पुढें चालूं लागला.

भाळू तसाच तिथें कण्हत पडला होता. त्याच्या अंगांत त्राण उरलें नव्हतें खरें; पण वारणा दृष्टिआड होते हें दिसतांच त्यानें सान्या घायाळ, मूर्च्छित शक्ती पणाला लावून एकच दीर्घ हाक मारली “ वारणा SS ! ”

त्या हांकेंत विश्वांतल्या करुणरसाचा अर्क सांठवंला होता. सगळ्यांचेंच काळीज तिनें कांपवलें. एक क्षणभरच, पण सगळ्यांचेच पाय थबकले ! 'अरेरे !' कोणाचें तरी दयामय अंतःकरण उद्गारलें. वारणेचे कान तिकडे वळले; पण मान मात्र वळली नाहीं. तिला एकदां वाटलें, कीं अंतरांत असल्यानसल्या सहानुभूर्तींत भिजवून मुक्त कंठानें त्याला एकदां अखेरची 'ओ' द्यावी. पण...पण...

भालू आतां पूर्वींचा भालू नव्हता, तशीच वारणाहि आतां पूर्वींची वारणा नव्हती. तिच्या स्वातंत्र्याला मर्यादा पडल्या होत्या.

प्रादेशिक शब्दांचा कोश

अलतड, पलतड—ऐलथडी पैलथडी
 अवढाणें—अरुचि
 अष्टपुत्री—पिंवलें वधूवल्ल
 असकड—गवत वऱैरे वाढलेली जागा
 अळवाची माडी—काळ्या अळवाचा
 लांब कंद
 आऊर—पूर
 आटवल—पातळ भात
 आडमेळें—विघ्न, अडचण
 आडसर—शहाळें
 आपरस—आंगरस
 आवरा—गोळा
 आळेण—गातळ पदार्थ जाड करण्या-
 साठी पीठ लावतात तें
 ओळ्गावर विजे—दुप्पट ओंसें
 आयवळ—थेंब
 कडाशी—कोयती अडकवण्यासाठी
 बांबूच्या पोकळ काठीला
 पाडलेली आडवी चीर
 करंटीत गुंडे घालणें—उत्कंठेनें वाट
 पाहणें, दिवस मोजणें
 कुकारा—दीर्घ साद.
 कुडव—दोन पायल्या
 कुसधुणी—शेवटचें अपत्य.
 खाड्दं—विरीच्या पिंजोळ्यांचें कडें
 गम लागूं देणें—पत्ता लागूं देणें

गायीर—केर, शेण वगैरे टाकण्यासाठी
 खड्डा
 गुरंगुटी करणें—मुकुंड घालणें
 घुमट—घागरीच्या आकाराचें मातीचें
 व घोरपडीच्या कातड्याच्या
 पुडाचें वाद्य
 चाकी—चक्राकार उंच रचना
 चारखंड—गरे काढून घेतलेले फणसाचें
 साल
 जिवस—सजीव
 डाळणें—रचणें
 डोळ्यांना पाणी लावणें—केल्यासारखें
 भासवणें
 ढिगी—टेकू
 तट्टा—भात ओतण्यासाठी बांबूच्या
 वेळांची वर्तुळाकार उभी केलेली
 चटई
 ताकाआर्धी मीठ खाणें—अधीर होणें
 तिखें—पोलाद
 तुरभुरणें—बहरणें
 थळ—स्थळ, देवस्थान,
 दडक—पावसाची सर
 धू—मुलगी
 नकसूत—सुरेख
 नळी तासणें—पळून जाणें
 निसासा—निःश्वास

नेम-दरा, खड्डा
 नेवरी-करंजी
 पड-शेराएवढें माप
 पडण-गत बदलून समेवर येणें
 परामस-आतिथ्य
 पाखला-गोरा सोजीर
 पुत-मुलगा
 पेंड-चार, पांच पोफळीच्या चुडतांचा
 भारा
 फूग घालणें-तळ्यांत पाणी सांठण्या-
 साठीं तुंब लावणें
 बंदखण-तुरुंगाची कोठडी
 बेणणें-शेत किंवा बाग यांतून तण
 वगैरे अनावश्यक वस्तू काढून
 टाकणें
 भिरंड-कोकंब
 माग-मोठ्या पाटाला आडवा फोड-
 लेला लहान पाट
 रळ-छिद्र
 रुपेकेगद-रुपेरी केवडा

रोडमाणकें-गाईच्या गळ्याखालील
 पोळीला होणारा रोग
 वषट्कार-अभाव
 वांशेल-अस्वल
 शिकाळी-गाडग्याला दोरी बांधून
 हातांत धरणें
 शिमशेजारी-ज्याचें घर वा शेत
 आपल्या सीमेला लागलेलें आहे
 असा शेजारी
 शेड-पिक्या फगसाचा कापलेला
 तुकडा
 शेंद्री-चटई
 सांकेरी-प्रवाह अडवणारा पाला-
 पाचोळा
 साडेपोवाडे-दुःखदायक भोग.
 सोजी-गव्हाची खीर
 सोपस्कार-उपचार
 हळदीचें खांदळ-डबोलें
 हुमला-तांबडा मुंगळा
 हुर्मुजी-फॅशनेबल
 होंकल-नवरी मुलगी
 होंडका-लांकडाचा तुकडा

